

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. Sa4v Dik-Ray

In preparation
Dikshita's Siddhanta-Kaumudi
Vol I—Part II.

Published by Kuntandraman Ray, M. A.
of
S. Ray & Co.
92, 4 A Harrison Road,
Calcutta.

"त्वत्प्रौढ्यं सरस्वतीविभोदं कुर्मः"—पञ्चतन्त्रम्

सारदाविनोदे

श्रीमद्भट्टोजिदोक्षितविरचितायाः

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः

प्रथमभागस्य प्रथमः खण्डः

विद्यासागरविद्यालयभूतपूर्वाध्यक्षेण

सारदारञ्जनविद्याविनोदं न

समारब्धया श्रीकुमुदरञ्जन्भिसगचाख्येण कृतशेषया

नितभाषिणोव्याख्या च समेतः

Bhattoji Dikshita's

Siddhanta-Kaumudi

Vol I—Part I

(Sandhi only)

With Translation and Sanskrit Commentary

BY

SARADARANJAN RAY VIDYAVINOD M. A.,

Late Principal, Vidya-nagar College, Calcutta.

and

Kaviraj Kumudranjan Ray Bhisagacharya, M. A.

Printed by K. C. Neogi at the Nababibhakar Press,
91-2 Mechuabazar Street, Calcutta.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 444.

Date. 13/10/53.

Call No. Sa 4 V / Dik / Ray.

Vol. I, Pt. I.

INTRODUCTION.

THE GENESIS OF THE KAUMUDĪ.

Before entering into the subject matter of the Kaumudī we will try to notice the cause that led to the *genesis of the Siddhanta-Kaumudī* keeping at the same time an eye on early grammatical speculations.

Value of Sanskrit grammar.

While considering the genesis of the Siddhanta-Kaumudī, we must trace grammatical speculations from the earliest period down to the present, and also consider the value of grammar without the demand of which a science, so to say cannot come into being.

In every language the literature is first developed, then comes the grammar for a better understanding of the same. Grammar (व्याकरण) literally means analysing language, and thus sentences also which are the units of language, nay, it means analysis of words even, relegating them to some simple generally monosyllabic roots denoting in most cases concepts. Thus a language is clearly understood when the relations of its sentences, the relation of words with each other, and the meaning and formation of each independent words are known and this comes within the jurisdiction of grammar which is hence styled by Patanjali as—शब्दानुशासनम्। Thus he writes—

“अथ शब्दानुशासनम्। अथ इत्थं शब्दोऽधिकारायः प्रयुज्यते। शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम्।” So it is clear that this particular knowledge is supplied by grammar ; hence the eagerness in all countries for the study of their respective grammars. But it would hardly be an exaggeration to say that in no other

country has the science of grammar been studied with such a zeal and carried to such an elaboration, perfection, and an orderly system as it has been in India. Thus Macdonell says "This complete alphabet (*i.e.*, the full *Brahmi* alphabet of 46 letters) was evidently worked out by learned Brahmins on phonetic principles... This is the alphabet which is recognised in Panini's great Sanskrit grammar and has remained unmodified ever since. It not only represents all the sounds of the Sanskrit language but is arranged on a thoroughly scientific method, the simple vowels (short and long) coming first, then the diphthongs and lastly the consonants in uniform groups according to the organs of speech with which they are pronounced... we Europeans on the other hand 2500 years later and in a scientific age still employ an alphabet which is not only inadequate to represent all the sounds of our language, but even preserves the random order in which vowels and consonants are jumbled up..." Again the quality, not to speak of quantity of our grammar, has won the admiration of modern squeamish scientific philologists who do not hesitate to own their obligation to works and authors of about 3000 years old. Indeed the discovery of Sanskrit Literature, and perhaps specially its grammatical literature led to the foundation of the science of comparative Philology, just as an acquaintance with the Vedic Literature led to the organization of the science of comparative Mythology.

1. *Early grammatical evolutions : The cause of it.*

Side by side with the Vedic Literature grammar was diligently studied, for of the six *Angas* of the Veda, it was held in highest esteem. Thus Patanjali writes—"प्रधानं च षडङ्गेषु व्याकरणम्"। As Veda was an indispensable study of the Brahmins when their *Upanayana* ceremony was performed, so was *Vyākaraṇa*। Thus the same author writes in his *Mahabhasya* "संस्कारीतरकारं ब्राह्मणा व्याकरणं आधीयते।" Now the question is

why such partiality for grammar i. e., व्याकरण? The reason is found in the saying of the Vārttika-kāra himself, which runs as “रचोद्गमलघुसन्देहाः प्रयोजनम्”। Patanjali explains it thus—“रचायै वेदानामध्येयं व्याकरणम्...ऊहः खल्वपि, न सर्वैर्लिङ्गे न च सर्वानिर्विशक्तिभि र्वेदे मन्त्रा निगदितास्तै नावश्यं यत्रगतेन पुरुषेण यथायथं विपरिचमयितव्याः श्लाघावैद्याकरणः शक्नोति यथायथं विपरिचमयितुम्, तथादध्येयं व्याकरणम् । आगमः खल्वपि, ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पङ्क्तौ वेदादध्येयो ज्ञेययेति...अपुयै चाध्येयं व्याकरणं, ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेया इति । न आनरेण व्याकरणं खलुनोपायिन शब्दाः शक्या विज्ञानुम् । अवन्देहायै चाध्येयं व्याकरणम् । याज्ञिकाः पठन्ति “सूक्तप्रवर्तनीम् इत्यादि—” तस्या सन्देहः, सूक्ता चातो प्रवर्तो च सूक्तप्रवर्तो, सूक्तानि वा प्रवन्ति यस्यां सिय सूक्तप्रवर्तो इति तां नावेवाकरणः स्मृतोऽध्यवस्यति ।” The passage quoted above means this—“grammar should be studied for the protection of Vedas ; ऊह too. The texts are not given in the Vedas in all their genders and cases. They must be altered when used at the sacrifice to suit a particular occasion. No one ignorant of grammar can make the necessary change. Grammar should therefore be studied. Scripture comes next. The text runs ‘A Brahmana should learn and understand dis-interested virtue and veda with its ‘Six Angas’. For conciseness sake also grammar should be studied. Brahmanas should know words and without a knowledge of grammar words cannot be learnt briefly. Lastly grammar should be studied to remove doubts. Thus in सूक्तप्रवर्तनी there is a doubt whether it will be a कर्मधारय or a बहुव्रीहि compound.” For these manifold reasons and for the right pronunciation of words—स्वर being taken into account in veda [वेदानाम् स्वरान्वयते]—Grammar should be studied. Thus इन्द्रशत्रु in the mantra “इन्द्रशत्रुर्वधसः”, when pronounced as अन्तोदात्त is शत्रुपुरुष and the meaning is, “the enemy of Indra”. If pronounced आधीश्वर, it is बहुव्रीहि and the meaning is इन्द्रः शत्रुर्धातवी यश्च । Thus the priest should always pronounce the words rightly in mantras—

difference of स्वर as remarked above producing gulf of difference in meaning—and for this reason स्वर should be studied which are also dealt with in grammar. Hence we see the study of grammar even when the Rigvedic literature developed. Thus in the hymns “चत्वारि शृङ्गा वधीऽस्य पादा” etc., “चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः” etc., “सुदेवी अग्निं वरुणं यस्य ते सप्तदिग्भवः” etc.—Patanjali finds references to the study of grammar. And professor Weber with regard to grammar rightly remarks “It grew up in connection with the study and recitation of the vedic texts.” Mrs. Manning also remarks “Grammar was cultivated because like Astronomy it was indispensable to religious observance...The success of the sacrifice depended on the correct recitation and understanding of the mantras. Hindus devoted themselves to the study of words...and the study of words was thus ranked as a religious act, indispensable for the attainment of the highest aim of man.” Yaska thus quotes a sloka which condemns those who do not know meaning of words by a correct study of grammar (व्याकरण) :—

यद्दृष्टीतमविज्ञातं निगदिनेव शब्दाते ।

अनशाचिव मुखोदी न तज्जलति कर्हिचित् ॥

Thus even in the vedic age it was high time to know the import of words which is the very soul of Veda—the Upanishad says “सर्वेषां वेदानां वागिकायनम्”, and grammar was studied by Brahmins in early vedic times though not comprehensively. We need not here labour to quote all the passages of the Rigveda or other vedas where grammatical references are manifest ; suffice it to say, that it was studied and cultivated at that time so far as was necessary for sacrificial ceremonies. And at that time, as is known to all, sacrifice was of highest importance, and the next strata of literature after the Samhita period was the Brahmanas or the *Śrutis* where the seers are

seen busy in things sacerdotal. Here rigid elaborate sacrificial complexity monopolises all, and sages try to explain all with reference to sacrifices. Thus in this stifling atmosphere, grammar though was not in ascendance was not even neglected. For right pronunciation, preservation of texts and for various other reasons, "it was deemed necessary to preserve in tact from generation to generation the inherited stock of vedic poetry; attention came naturally to be focussed upon the peculiarities of that form of the language; and this was the beginning of grammar proper." Thus the Samhita text comes in vogue intermediate between the Brahmanas and the Upanishad writings. Thus Macdonell writes—"The old part of the Brahmana literature shows hardly any traces of speculations about phonetic questions connected with the vedic texts. The conclusion may therefore be drawn that the Samhita text did not come into existence till after the completion of the Brahmanas. With regard to Aranyakas and upanishads the case is different. These works...contain detailed doctrines about the phonetic treatment of the vedic text." Thus in the Taittiriya upanishad we have "श्रीम् शिवा व्याख्यास्यामः । यथैः स्वरः—" etc. Its Brahmana also says "वाग्वे पराच्यव्याकृतावदत् । ते देवा इन्द्रमनुवज्रिना नो वाचं व्याकुर्वन्ति । तानिन्द्रो मध्यतोऽवकथ्य व्याकरोत् । तथादियं व्याकृता वागुच्यत इति" [quoted by Sayana in his Preface to the commentary on Rig-veda]. Again in the Mundakopanishad we have the name of grammar (व्याकरण) as an Aparā vidyā, and so on. From these it is clear that grammatical studies were being carried on in the vedic age in its Samhita, Brahmana and Upanishad literatures. The Indian Aryans coming in close contact with foreigners tried to preserve the text with such faithfulness as is unique in literary world. Without some such contact there could not be any impetus to preserve their own literature against deterioration and corruption. Dr. Burnell rightly points out,

"Without some contact with foreign people, and bitter disputes among religious sects at home, such highly developed enquiry into language, as Panini's treatise displays is contrary to all experience." The first step in this direction was in the shape of Pada-text which is older than the Pratisakhya of Saunaka, for it is based on the former. Thus from Pada-text we are landed to an elaborate, though partial, treatment of grammatical questions called the Pratisakhya through the intermediate stage of the Upanishads, where as seen above scanty grammatical references are met with ; and for these we need not trouble much.

II. *The Pratisakhya.*

Such random scattered scanty references, as discussed above, do not constitute a system, and our business here is to treat grammar—to see how it culminated into the Siddhanta-kaumudi. We hence now pass on to the Pratisakhya, attached to the several vedas, which are the earliest extant collected and arranged work on grammar not in its developed but creative period. Without a systematic treatment a subject can not be grasped, hence the necessity and the first attempt of such a treatment in the Pratisakhyaliterature. Let us now consider how far it was successful as a grammatical work and how the necessity arose for a still more elaborate treatment as in the Panini's system which as we shall see pre-supposes and uses the primitive *sanjnas* of the Pratisakhya without explaining them.

III. *The contents and arrangements of Pratisakhya.*

The Pratisakhya relate entirely to the several vedas, and they first begin with the alphabet—the *swaravarnas* come first but not in their natural order. The sutra runs thus—"अकारवाराणि उपशोक्ष्यौय"। Then follows the *Vyanjanavarnas*.

beginning with the *Sparsa-varnas*. The beginning is exactly like our स्त्रानप्रथमविधेय given in the Kaumudi, and indeed this opening chapter in the Pratisakhya ends in "इति स्थानानि" । Next some of the *Sanjnas* or technical terms namely—इस्र, दीर्घ, पुन, उदात्त, अनुदात्त, स्वरित, प्रत्यय, अप्रत्यय &c. which are taken also by Panini sometimes without any explanation for they were too popular from several generations. Thus *Yama* (यम) which is elaborately treated in the Pratisakhya is named by Panini without defining it. Then several अच्चास are devoted to Sandhis or euphonic combinations eventreating अलविधान [Compare "अद्य यकारसंकारविमर्जनीयो"] and अलविधान [Compare "अद्य लकारी अकारम्" etc.] in continuation of Sandhi just as it is done in our Kaumudi. Then come the पुरुषाधिकार (Compare "अद्य प्रथमः etc.) for in the vedas there is now and then व्यत्यय of पुरुष. The पुरुषाधिकार also is not ignored. In the Taittiriya Pratisakhya the origin of words from organs of speech is treated somewhat later in the book. Thus the 23rd Chapter runs with the sutra "अद्य वचविशिष्टोत्पत्तिः" । Indeed the vedic metres are easily analysed when a considerable knowledge of the Pratisakhya is gained. And in some places attempts have been made to reduce the words to their elements and explain the mode of their grammatical formation. The language is very easy and the sutras also are clear and legible and each sutra can be understood by itself. On the whole the Pratisakhya is a clear lucid treatment of grammar ending with Sandhi so to say and treating the subjects or topics noticed above.

IV. Its defects.

The Pratisakhya as remarked above was the outcome of grammatical speculation in its creative period and hence in spite of its lucidity there are several drawbacks outrunning its qualities. We can not expect a better scientific production as it was the first of its kind. In the first place it does not take

cognition of *karakas* and *samasas* which perhaps were at that time supplied from other sources unknown to us. The *Taddhita* is also omitted from its field of treatment. Some primitive roots ought to have been mentioned in it as in Panini's *Dhatupatha*. In a word verbal treatment is absent from it. So the bulk of grammar being ignored a fraction only of it remains which is treated in the *Pratisakhya*. Again it is devoted entirely to vedic treatment of hymns and the classical aspect is completely neglected. Under these circumstances it may be considered only as a beginning of the great and scientific development that was in store for our unparalleled grammatic literature. If the *Nirukta* of Yaska is supplemented to it, then it may approach to a better treatment of the grammar taking into account the verbal derivatives. But as the *Nirukta* is a lexicography so to say we remain silent about it and see how necessity arose for a comprehensive treatment of grammar and how it came out in the shape of Panini's architecture. Gradually the literature of the vedas merged into the semi-classical style of the *upanishad* period and side by side with Buddha's ascent rich literature something like our *kavyas* appeared in the field of Sanskrit ; demand was pressing for a comprehensive understanding of these. Again the country having fallen prey to several foreign inroads, the *Āryan* found corruptions creeping into their works and made popular by writers ; they at once resented it and strained all their nerves to produce a grammar that was to bind hand and foot their beloved literature. This attempt for a systematic scientific treatment of grammar at last fructified in the hands of Panini. Thus from the earliest partial attempt in the shape of the *Pratisakhya*s we come to the later complete treatment of language in the work of Panini. Let us now consider how far it was an improvement upon the *Pratisakhya*s and how it served the purpose for which it was intended.

V. *Panini's grammar : Its character and contents.*

The grammar of Panini is divided into eight Adhyayas—each Adhyaya being again subdivided into four Pādas containing several sutras. This grammar opens with an arrangement of the alphabets not in their natural order known to us, but in a scientific order. The simple vowels are given first, then the diphthongs, then the semi-vowels, then the nasals then the consonants proper—where the अल्पप्राण and the महाप्राण are kept distinct, and the संवार, नाद and घोष are given first then come the विवार, आस and अघोष (these being the first two letters of each varga and श, ष, स) [See the 14 Māheswara-sutras]. Then the author gives some sanjnas like—इदि, गुण, प्रगृह्य, निपात, घ, ष, निष्ठा, सम्यसारण, उपधा, टि, प्रत्याहार, अष्टक, लुक्, हु, लृप्, ध्र, भ, पद, सर्वनामस्थान, ऋस्व, दीर्घ, भुत, उदात्त, अनुदात्त, स्वरित, लघु, गुरु, अभ्यस्त, अद्ग &c. Some of which as is clear are taken from the Pratisakhya. He also uses अच् for Swaravarna and हल् for Vyanjanvarna. The Pratyaharas like अच्, अद्, हल्, रल्, वल्, ङम्, एङ्, एच् &c. are scattered all over the Astadhyayi making it a difficult reading. Then gradually Panini discusses all grammatical questions possible and found or rather used in literatures previous to him—vedic or classical. Nothing in it is left unexplained. But the rules guiding Sandhi are scattered in different Adhyayas—namely in the sixth and mostly in the eighth. Similarly rules on शब्दरूप, स्त्रीशब्द, कारक, समास, लङ्गि, लिङ्ग, कृदन्त and वेदिकप्रक्रिया are given here and there without any systematic treatment in the bulk of the whole work. Thus in his grammar the science of language has received an exhaustive treatment. The relation of words with one another and government of cases in different case-relations, the formation and varieties of these are nothing left untouched. The various tenses and moods (Panini mentions

ten tenses) of verbs with their declensions, the participle—present, future, past—determination of tenses, causal, desiderative and frequentative verbs and verbal derivatives are exhaustively taken into account. The secondary Taddhita affixes also are discussed at full length. The vedic grammatical questions (together with the determination of swaras) are also not omitted from the body of his book. He also gives a long list of ultimate roots from which all words are derived. As said above euphonic combinations and formation of genders have also been dealt with—thus completing the full study of language and words. Some words are treated as अव्युत्पन्न (un-derived); and Panini's work is not only a grammar but a philology too when the unadi-Sutras are taken into account. Thus ends the contents of his monumental work of about 4000 sutras. To conclude the praise of his grand structure we say in the words of Dr. Belvelkar—"He begins, as was quite appropriate with a few definitions and canons of interpretation and he always takes care to introduce such definitions whenever they are required. Some minor topics usually found included in systematic treatises on grammar, such as the swaraprakarana or the stri-pratyayas, Panini has attempted to put into the places where they would most fit in." But in spite of all its merits and exhaustive treatment it is a difficult thing to master for several reasons which we shall notice below.

VI. *The Astadhyayi—A difficult Study for Several drawbacks.*

Thus though the Astadhyayi was a marked improvement on the Pratisakhya in so far as it deals with grammatical problems exhaustively, yet its arrangement, terseness, brevity and technicalities rendered it a hard nut to crack. It is in fact suicidal to its purpose, and rather bewilders than teaches a novice. As said above the Sutras relating to a

particular topic are not given consecutively, but are scattered in several chapters the collection of which is impossible, unless the whole is not gone through and indeed is not got up by heart. The Sandhiprakarana should have been placed earlier in the body of the book, rather than so late in the eighth chapter. So long as the whole book is not mastered one cannot establish the formation of a Pada by the application of rules. For example to complete the formation of the Pada—चजघाः (यङ् + यङ् लुक् लङ्, स्), the rules “तिप् तसृभि—” 6-4-78, “इतय” 6-4-100, “लुङ् लङ् लङ् चतुदासः” 6-4-71, “सन्त्यङोः” 6-1-9, “एकाचो षे प्रथमस्य” 6-1-1, “युषो यङ् लुङोः” 7-4-82, “पूर्वोऽभ्यासः” 6-1-8, “ह्लादिः शेषः” 7-4-60, “कुक्षीयुः” 7-4-62, “पुनन्तलक्षूपधस्य च” 7-6-86, “भ्रूलां लघोऽन्ते” 8-2-39, “दय” 8-2-35, “दीरि” 6-3-14, “द्वितीये पूर्वस्य दीर्घोऽणः” 6-3-111, “एकाचो तयो भव भवत्यस्य सूचीः” 8-2-37, “हल्ङ्गावभ्यो दीर्घान् सुतिस्त्रयस्तु हल्” 6-1-60, “खरवसानयोर्विसर्जनीयः” 8-3-15, are to be principally applied, which clearly shows how one has to get up the whole of grammar in order to justify a form as above. Hence the proverb, that 12 years were required to master Panini. First the student has to get up the whole of the Astadhyayi, then he has to study the Vrittis of the Sutras (without which the algebraic brevity of the Sutras are meaningless to beginners) and then through the help of teachers he has to apply the rules in particular cases. And without a regular master, mastery of grammar is at a discount—“सर्वेतिद्या गुरुमुखगम्या” । Thus this System of Panini was reserved for the learned and not for ordinary merits, or not for men who has but little time to devote to literature and its study. Again if such long labour is to be spent after such a dry subject then the taste of literature in men will soon vanish. Further in this system of Astadhyayi conflict arises between two or more

rules as to which is to be applied in a particular case. Thus in *सनीरय* there is doubt whether “री रि” ४.३.१४, or “ह्रि च” ६.१.११४, should apply. The rule “विप्रतिषेधे परं कार्यम्” १.४.२, Standing in the way gives “री रि” to have the case, but “पूर्ववासिद्धम्” ४.२.१, decides the question in favour of “ह्रि च”. Again in *भवेत्* three rules—“अतो लोपः” ६.४.४८, “अतो यवः” ७.२.८०, “अतो दीर्घो यञि” ७.३.१२१, come in conflict with one another, until the battle is decided in favour of “अतो यवः” by the force of the *Paribhasa* (which Panini does not mention, thus troubling the beginner)—“मघे अपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नीचतरान्”. Again in *वभूय* there is doubt from Panini’s grammar alone whether *वृग्* by the rule “सुवो वृग् लुङ्, लिटोः” ६.४.८८ or *लवङ्* by the rule “अधि नृधातुभुवा योरियङ्, वङ्को” ६.४.७७, should be applied. By the rule “असिद्धवदवामात्” ६.४.२२, we have the irresistible compulsion to apply *लवङ्*, *वृग्* being treated as *असिद्ध*. In that case there cannot be *इटसिद्धि*, so the *Varttika* is made by *Katyayana* “वृग्पुटावृत्तायोः सिद्धौ वक्तव्यौ”. Again Sometimes in cases of conflict when something is about to be done by a later rule (*पर* being stronger) the *इटसिद्धि* does not come, but it comes if the former rule is applied in evident violation of Panini’s Sutra quoted above. In such cases the commentators put पूर्वविप्रतिषेध [विप्रतिषेधे पूर्वस्य प्रवृत्तिर्यत्र बोध्यते तत् पूर्वविप्रतिषेधः] taking the word *पर* of the rule “विप्रतिषेधे परं कार्यम्” to mean *इट* [*परम्यस्य इटवाचिनम्*]. This is illustrated in the formation of *अचोक्तमत*, the details for want of space are omitted here for which see *Kaumudi* under (“*शेरनिटि*” ६.४.५). Panini’s sutras are not adequate to the formation of a *Pada* unless, as said above, helps of *Paribhasas* of *Bhasya* and others are taken. See *Kaumudi* under *ख्यान* where *अन्तरङ्गपरिभाषा* is resorted to. Further in *तरति* in stead of *guna*, the sutra “कृत इहातोः” comes to operate and indeed would have operated had not the *Varttika* “इतोलाभ्या गुणवद्धौ विप्रतिषेधेन” saved the situation. Again the several *आह्नतियञ*

of Panini bewilder students. Further Panini Says "स्वरितेनाधिकारः", which is meaningless to a beginner—nay even to a teacher also, unless स्वर is known to him and the pronunciation of his "guru", goes all right. Without स्वरित there can be no अधिकार—Cp. "अनन्तरावपि ठक्ठञौ नानुवर्त्तते अस्वरितत्वात्"—*Manorama*. Thus for the reasons noted above and for some such other reasons (the minute details of which will make a Volume) Panini's Astadhyayi was not adequate for easy grammatical study, and the longfelt want for a lucid clear well-arranged and easy grammar was not removed though this grand building was erected in the field of grammatical literature. People wanted to have some other method easier and more orderly for this science of word without which they knew Sanskrit could not be mastered.

But for want of strong impetus and for want of compulsion the Brahmans i.e. the learned did not exert themselves so much as to produce a good grammar for the mass by which they may easily and in a short time enter the Aryan literature of India. They in stead of undergoing so much labour satisfied their knowledge of grammar by the Astadhyayi. The result was—the ordinary persons were destitute of the knowledge of grammar and all. It is said, once a king being ashamed of his ignorance of grammar, wished to study it, and finding Panini a difficult understanding, ordered his court Pandits to compose a grammar in a more lucid orderly and concise manner, which can be mastered in a few months. This compulsion by the king on the learned Brahmans ripened into the Kalāpa Vyakarana in the beginning of the Christian era. Let us now examine by and by the origin, content and merit of this new system of grammar and how far it removed the difficulty set in by Panini's system and how far it was an improvement on the same.

VII. *The Kalāpa Vyākaraṇa : Its Origin.*

The genesis of this kalāpa or Kaumara or Kātantra school is given by Dr. Belvelkar thus : "There once lived in the deccan a king called Sātavāhana who, while one day having जलक्रीडा (watery sports) with his queen was thus requested by her "नोदकं देहि राजन्" meaning 'Pray, do not sprinkle any more water on me.' There-upon the ignorant king offered her some नोदकः (sweets). Subsequently discovering his error and being much ashamed of his ignorance of Sanskrit he requested his Pundit named Sarvavarman to devise a speedy method of learning grammar. The Pundit in his difficulty besought God Siva who ordered his son Kārtikeya or Kumāra to accede to his wishes. Accordingly Kumāra revealed the sutras of the Kaumāra school of grammar." This is the origin of the Kalāpa school now widely read throughout Bengal. We from Paniniya school take a big jump to the Kalāpa, for in this interval, no original grammatical school appeared on the field. Even Kalāpa was written from the study of Panini (with the new arrangement ushered in it) by the highly learned Sarvavarman as is evident from verbal similarity of the several sutras of the two systems. Compare—"संयोगान्तास्य खोपः", "गलथ-कर्मणि द्वितीयाचतुर्थीं चेटायामनञ्जि", "विचिचतुर्थः सुच्" "द्वये वा च", "मुपतिङ्गिष्ठाः सन्", "मान्बध्दान्मानभ्यो—", "उपमानादाचारि", "अज्ञायामाङः", "शेषान् कर्त्तरि परस्मैपदम्" "पूर्वोऽभ्यासः", "भवतेः", "हो डः", "शदीना ङस्", "वालादिः य. यः" "कर्मण्यच्", "चकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्" &c.

VIII. *Its contents and merit.*

The book opens with वचंसमावाय as is current among men thus—च वा इ ई उ ऊ ऋ ॠ ए ऐ ओ औ। It accepts the दीर्घत्व of लृ which Panini denies. Then the अश्वर्थ चत्तस्रवर्च and ऊचवर्च are treated respectively, Panini's लीष and अलीष are taken, all these are arranged for the convenience of Sandhi.

The author uses swara and vyanjana for Panini's **अच्** and **इच्** [compare “**रश्चिजभोः स्वरैः**” for “**रश्चिजभोरचि**” of Panini]. The Sandhi then begins with several rules which can be understood by themselves and does not require the help of later sutras as in Panini's system. The sandhi is finished in 79 sutras. Then begins **शब्दरूप—स्वरान्न** and **व्यञ्जनान्न** being amalgamated in the same chapter. After a few words on Avyayas the book lands in Karaka-prakarana in which some rules on **फल**, **फल** and **स्त्रीप्रत्यय** are instituted. Then the author begins Samasaparakarna by the rule “**नाम्नां समासो युक्तायः ।**” The **कर्मधारय** is defined first, then **द्विगु** is defined and both are said to be varieties of **तत्पुरुष** by the rule “**तत्पुरुषाद्वमी**” । Then **द्वितीयादि तत्पुरुष** are explained. Next **बहुव्रीहि**, **इन्** with its varieties and **अव्ययीभाव** come into consideration. Thus defining samasas the author enters into the characteristic rules guiding **कर्मधारय तत्पुरुष** and **बहुव्रीहि** compounds. Now comes the Taddhitaparakarana in continuation of which again such rules as sanction **अदन्तत्वं** of **राजन्**, **अहन्** and **सञ्चि** are entered or enlisted in it. In fact the rules bearing on **समासान्न** (—**च**) of **तत्पुरुष**, **अव्ययीभाव** and **बहुव्रीहि** are put down here. In this way Taddhitapada is put an end to. This long treatment is finished in only 477 sutras—a conciseness to be credited. Then there is the **आख्यातवृत्ति** beginning with the **परस्मैपदस्य**, by “**अथ परस्मैपदानि**” । Thus the whole verbal formation is treated within the compass of eight Padas, there being no marked demarcation as **धातुरूप**, **विभक्ति**, **सङ्ग** and so on. Lastly the book deals with the **कृतवृत्ति—निष्ठा**, **शब्दज्ञानम्**, **कृत्यप्रत्यय** &c. all are elaborately dealt with and here ends the book. In short, we may analyse the arrangement of the whole book thus somewhat, after Dr. Belvelkar :—

१. Sandhi—prakarana—consisting of **संज्ञापाद** **समानपाद** (**स्वरसन्धि**), **अदन्तपाद** (**स्वरसन्धिविधेय**) । **वर्गपाद** (**व्यञ्जनसन्धि**), **विभक्तिपाद** and lastly **निपातपाद** ।

2. Namaprakarana—consisting of लिङ्गपाद (स्वराक्ष), व्यञ्जन-पाद, सखिपाद, युष्मत्पाद, कारकपाद, समासपाद, तद्धितपाद and last of all स्त्रीप्रत्ययपाद ।

3. Akhyata-prakarana—consisting of परस्मैपाद, प्रत्ययपाद, द्विवचनपाद, सम्प्रसारणपाद, गुणपाद, अनुषङ्गपाद, इडागमपाद, and वुटपाद ।

4. Krit-prakarana—consisting of सिद्धिपाद, धातुपाद, कर्मणिपाद, कृत्युपाद (चयादि) and धातुसम्बन्धपाद ।

We also here end our survey of the contents of the book and find that in arrangement and systematic treatment it was a decisive improvement on Panini which is a hard science to enter even for advanced brains. It clearly does away with Panini's Pratyaharas and अनुबन्धलोप as in "लभक्तद्धिते" 1-3-8, "आदिर्लिङ्गुडयः" 1-3-8, "एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्" 7-2-10, "अनुदात्तञ्जित् आत्मनेपदम्" 1-3-12 which surely save puzzles. As also remarked above each separate topics are dealt with consecutively in a Pada, gradually developing from sandhi to kridanta. Again no later sutra was required to be applied in a previous case as in Panini's system. Hence it was widely read like the Paniniya school and was commented on by learned commentators one of whose audacity extends so far as to say—"नवि स्थिते वादिनि दीर्घसिद्धे नेकाचरं वेत्ति नद्विरोऽपि" । Though it was thus in all these respects an improvement on the Astadhyayi and removed the difficulties that beset the study of the same, yet it had several drawbacks which gave rise to other grammatical school, for naturally man, strives after perfection.

Its drawbacks.

In spite of all its merits it laboured under several defects, In the first place it is not an exhaustive treatment of the science of language like the Astadhyayi, completely ignoring स्थानप्रत्ययविवेक । Again in Sandhi prakarana the Nipata pada at the end and Sanjna pada at the outset are added, which is highly illogical. In नाम प्रकरण, the कारकपाद, समासपाद and

तद्धितपाद should not be subdivisions, they should enjoy separate independent treatment, and their importance must not thus be diminished. The समासान् विधि is treated along with Taddhita which is puzzling to the ordinary mind ; and even in the समासपाद itself as said above, the author giving the definitions of the several samasas, mentions afterwards the characteristic rules guiding different samasas—thus he breaks sequence. Further in the आख्यातप्रकरण, the division of the Padas are not well chosen, the several vikaranas ought to have been treated in serial order ; and the निजन्त, सन्नन्त, यङन्त, यङ्लुगन्त, नामधातु, आत्मनेपदप्रक्रिया, परस्मैपदप्रक्रिया, भाषकर्मप्रक्रिया, कर्मकर्तृप्रक्रिया, स्वकारार्थप्रक्रिया should have better been treated in their respective headings in the आख्यातवृत्ति in stead of the rules bearing on these being jumbled together. Though Durgasinba who made the Vritti on Kalapa sutras, take कृतप्रकरण as a probable interpolation [“सिद्धियद्वयं मित्रकर्तृकलापप्रकार्यम्”], yet we take it as an original whole. Still accepting its originality we find the vaidika-prakriya completely ignored, not a single rule of *chhandas* is found in the body of the book which makes the veda for a reader of the Kalapa system only the unmeaning chants of snake-charmers. Thus again demand grew in people not satisfied with its partial dealing for a system of grammar arranged still more orderly and discussing all questions—vedic and classical—elaborately. All the learned commentators of Panini commented him in the order of the Astadhyayi and their writings were reserved for learned brains who gaining knowledge from these may write another work on this school arranged methodically, or written on a different line forming a new school by themselves. Thus Kalāpa whose source was Panini composed its own sutras and formed a school by itself. But let us now see whence comes the new grammar that is to remedy all the above defects of the Kalāpa which were keenly felt by the literary mass.

X. *Bopadeva : A cursory remark.*

As seen above various attempts were being made to improve the Astadhyayi and the Kalāpa. But all several attempts in both the cases have more puzzled the readers than simplify the work. At this juncture Bopadeva wrote his *Mugddbabodha* arranged in the order of the Kalāpa. He has re-arranged Panini's Pratyaharas to suit his own purpose and this is puzzling to a student of Panini. But he omits treatment of accent and dismisses the whole vedic treatment in one sutra which is the last one namely, "अथर्वप्रश्नः" : This surely lowered its value. It is now read in some parts of Bengal and is clear and lucid in treatment. In spite of its logic and system, the literary men were rather perhaps prejudiced in favour of Panini and wanted a more logical methodical, exhaustive, orderly arrangement of the Panini system itself. Thus we ignore and pass over the Chandra school and the school of Kramadīswara which are Panini epitomised and see whence this want of the people was supplied. Thus repeated attempts were being made to fail only. In fact, all works have gone fruitless until Bhattoji supplied the want in the 17th century about 400 years after Bopadeva and 800 years after Durgasinha with his famous work entitled the *Siddhanta-Kaumudi*. Thus the strive for gradual perfection in grammatical literature is to be accounted for as the root of Kaumudi's genesis.

Now we shall see how far it was an improvement on the Kalāpa, and how far met the long-felt want of the people for a systematic treatment of grammar on the Panini school.

XI. *The Kaumudi : Its arrangement.*

Bhattoji a very powerful writer and having a clear insight into the grammatical principles of Panini by his voracious

study of all the grammars at last produced his famous work named as above to meet popular want. Thus he writes in his Sabdakaustava :

परिभाष्य बहून् सन्धान् योऽर्थः श्लेमेन लभ्यते ।

तमशेषमनायासादितो गृह्णीत सञ्चनाः ॥

The Kaumudi was an improvement on the Kalāpa even so far as its method of arrangement and exhaustive treatment of words are concerned. The work eventually ousted Panini himself and most of the other ancient schools of grammar ; and with great pains the author refuted the opinion of other writers that dominated the literary world before his advent. Thus the Manorama says :—

वीपर्दिबमहायाज्ञवल्की वामनदिगुताजः ।

कौर्त्तेरेव प्रसङ्गेन माधवेन विभीषितः ॥

[Quoted by Dr, Belvelkar.]

Though the work is too well-known to require any detailed enumeration of its contents, yet for a comparative study, I shall show its contents which will enable readers to see its system compared with the Kalāpa. The book opens with the Maheswara-sutras and then gradually स्यान्प्रत्ययविवेक is described in its entirety. Sanjna-prakarana follows next. After-wards the Paribhasas of the Astadhyayi are put together to enable the student to apply them in instances to come. Then comes sandhi-prakarana—consisting of अच्सन्धि, इच्सन्धि, विस्सर्गसन्धि and lastly स्नादिसन्धि । शब्दरूप is next treated—consisting of अजननपुंलिङ्गशब्द, अजनन स्त्रीलिङ्गशब्द, अजनन नपुंसकशब्द, इल्लन पुंलिङ्ग, इल्लनस्त्रीलिङ्ग and lastly इल्लननपुंसकलिङ्ग शब्द । Avyayas are then discussed. Next discussing the rules on स्तोत्रमय the author lands in विभक्त्यर्थ (this name in place of karaka is more accurate than the same in the Kalāpa, for वही is not a karaka

at all for want of its क्रियान्वयित्व—this defect of the kalāpa, Bhattoji has made up) and enumeration of the several samasas. The समासान् vidhis are treated under the respective samasas unlike the Kalāpa where it is given under Taddhita-pada. Then the Taddhitas are dealt with at full length completing the Purbardha of the Kaumudi. Up till now the Kalāpa order is followed with necessary improvements thereon. Thus keeping Kalāpa a model before his eyes, Bhattoji highly improved its deficiency and illogical order and treatment. The तिङन्त, then comes in for consideration arranged chronologically thus : भ्रादि, भ्रदादि, जुष्टीत्यादि, दिवादि, स्वादि, तुदादि, रुधादि, तनादि, क्तादि, चुरादि, श्यन्तप्रक्रिया, सवन्त, यङन्त, यङ् लुगन्त, नान्मधातु, कङ्ङादि, आत्मनेपद—परस्मैपदप्रक्रिया, भावकर्म, कर्मकर्तृ प्रक्रिया and lastly लकाराद्ये प्रक्रिया । Then the कृदन्त are treated mainly on कृत्, लृत्, णिनि, अच्, निष्ठा, ङच्, ङन् &c.—these being called पूर्वकृदन्त । Having now discussed the चणादि in five Pādas the author describes the उत्तर-कृदन्त—dealing mainly with तुमुन्, वञ्, अप्, क्तिन्, खुल्, खल्, क्वाच्, खप्, चमुक् and so on—thus the Uttarardha is finished. Then the book merges into the वेदिकी प्रक्रिया arranged in the order of the Astadhyayi in eight chapters. The next portion is on स्वरप्रक्रिया arranged thus : साधारणस्वर, धातुस्वर, the four Pādas of फिट्स्वर of Sāntanavācharja, प्रत्ययस्वर, समासस्वर and तिङन्तस्वर. The book then winds up with लिङ्गानुशासनम्—consisting of स्त्रयाधिकार, पुल्लिङ्गाधिकार, नपुंसकाधिकार in which स्त्रीपुंस and पुंनपुंसकाधिकार are also considered. Bhattoji's system in the Uttarardha also is thus a decisive improvement on the Kalāpa's arrangement of the आख्यातवृत्ति and कृत्यप्रकरण । Thus treating all possible grammatical quibbles and solutions, Bhattoji's work is a land-mark in the evolution of grammatical studies in India. The Kalāpa's omissions are thus compensated. But we shall see later on that the Kaumudi though more logical, is stiffer than the Kalāpa. Hence the wide popularity of Kalāpa.

in Bengal. But its omission of the कृन्दप्रक्रिया was keenly felt by the learned Pundits of Bengal, and to remedy it, Chandranath Tarkālankara, wrote his work on काव्यकृन्दप्रकरणम् arranged in the order of the original of the Kalāpa. In spite of this effort on the part of the Pundit, the Kalāpa could not secure the wide popularity that was in store for the Kaumudi—perhaps for its more orderly arrangement and perhaps for its vast range of treatment not ignoring a single grammatical point unlike the Kalāpa which abridges the voluminous work of Panini. Kaumudi being on the Paninī system and coming later was also more scientific than the Kalāpa, and its logical method entitles it to the wide popularity ousting the Katantra school though supplemented by Tarkalankara in the past century from Bengal. It is only in some present Pathasalas that Katantra is studied by students who only wish to know grammar so far as it is necessary for the grasp of the Kāvya. Up till now thus the Kaumudi coming later of all is the most perfect system of grammar, and this struggle for perfection in grammar (for without grammar sanskrit literature—vedic and classical—cannot be pierced through) from the very earliest creative period gave rise to the evolution of our Kaumudi. The long felt want for a systematic grammar was thus removed.

But Bhattoji while on the one hand made a perfect system of grammar on Panini, he ushered in some new difficulties that still now puzzle students of the Kaumadi. Though it is thus perfect, still it is not most perfect as it ought to have been. It is also like Panini beset with riddles that make it a difficult reading. For want of a very good commentary on Kaumudi it can not be grasped thoroughly. However let us now consider its material defects.

XII. *The deficiency in the Kaumudi.*

The Kaumudi has partially those defects which are found in Panini. Thus Panini's technicalities of Pratyaharas, Anubandhas &c. are taken in with the same force. In his Kaumudi Bhattoji lands in discussions sometimes unintelligible unless the later sutras are known—see the Kaumudi in “कानि सन्नि को स इत्यवासेरहोपस्य स्थानिवत्त्वेन—” “कुर्वन्तोव्यत्र यत्ने प्राप्ते तस्यासिद्धत्वात्, अनुसारे परसर्वथे च कृते तस्य असिद्धत्वात् यत्नम्”—where everything is meaningless unless the sutras “असोरहोपः”, and “रवाभ्यां नी षः समानपदे” are known. Again in the 2nd quotation above the applicability of असिद्धत्वं by the rule “पूर्वत्वासिद्धम्” is bewildering unless the order of the Astadhyayi is known and which is not possible from Bhattoji's treatment. Similarly application of चाभौयस, and determination of परत्वं and नित्यत्वं is impossible or rather incomprehensible from a study of the Kaumudi. So also मध्ये अपवादस्याय cannot be rightly grasped in the work. The Anuvritti—whether natural or मण्डूकप्रवृत्तिन्याय from a previous sutra and अपकर्षं also from a उत्तरसूत्र in the Astadhyayi is clear, but in Bhattoji's arrangement, these are not intelligible at all. For मण्डूकप्रवृत्तिन्याय compare “परिक्रम्यथे संप्रदानमिति सूत्रादिह मण्डूकप्रवृत्त्या अन्यतरस्यां यद्व्यमनुवर्त्तय व्यवस्थितविभाषा-यथयात् क्वचित् न”—Kaumudi under “अभिनिविशय”; and for अपकर्षं see “अहन या विभक्तौ” also compare “रायी ‘इलि’ ण्युत्तरधृत्वात् इलौप्यपकृत्यते”—*Manorama*. Sometimes Bhattoji himself puts illogically and very concisely what he intends to say, hence the difficulty of students to follow him—compare “व्यवस्थितविभाषया ऋखो न, स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न इति तदादिनियम प्रतिवेधात्”—under “सम्प्रसारणस्य” and “इति इत्संज्ञासिद्धान्त्याम् ॥ ‘इलन्यम्’, ‘टीः किम् ? सपिठमम्’ under “न पदान्तादीरनाम्”, “प्रत्यये किम् ? वप्रथ” under “उरत्” and so on. In all these instances he is very stiff and

very brief, In fact his introduction of these discussions has made the Kaumudi full of such difficulty that beginners cannot at all grasp and understand it.

Thus though it was an improvement on Panini and Kalapa and removed the long felt want of an orderly system of grammar, yet its difficulties noticed above made the students fight shy of it and have recourse to Kalapa or Mugddhabodha which will give them knowledge enough of grammar to read Kavyas and such other easy well-known subjects. Hence we still now feel the want of an easy logical system of a comprehensive grammar. And we hope that the current of grammatical speculation which is now somewhat hidden from us—which is underground as it were—will issue in a most perfect and developed form (written in an entirely new method) of which we have in the present state of our knowledge no idea.

For these aforesaid difficulties of Kaumudi our attempt here is to translate Dikshita's thought instead of his words trusting that thus we might be of service to such of our young generations as intend to master sanskrit grammar.

October, 1926.
Calcutta.

}

KUMUDRANJAN RAY.

A Chronological survey of principal grammatical evolutions.

Prior to 1500 B. C. = Early Vedic and Brahmana speculations on grammatical thought.

Between 1000—800 B. C. = The Pratisakhya and the Nirukta of Yaska.

Approximately 700—600 B. C. = Panini's Astadhyai.

(Almost co-eval with panini) 400—300 B. C. = Katyana's Varttikas to supplement Panini.

200—100 B. C. = Patanjali's Mahabhashya (an attempt to save Panini from the unjustified attacks of Katyayana).

1st Century. A. D. = Kalāpa vyakarana.

Nearly 1200 A. D. = Bopadeva, the author of Mugdhabodha.

Approximately 1600—1700 A. D. = Bhattoji's Sidhanta-Kaumudi and Nagoji-bhatta's परिभाषेन्दुशेखर etc. etc.

अथ

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

प्रथमो भागः ।

—:०:—

दीक्षितः । मुनिव्यं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च ।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥

I prepare this वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (lit — light for the illumination of the conclusions of grammarians) after having saluted that trinity of sages and weighed their teachings.

मितभाषिणौ । सूत्रकारं पाणिनिं वाचिककारं कात्यायनं भाष्यकारं पतञ्जलिं च मुनिव्यम् ॥ 'परि' इति सर्वतोभावे । परिभाव्य पर्यालोच्य ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

अथ शिवसूत्राणि ।

- १। षड्ङण् ॥ २। ऋलृक् ॥ ३। ए ओङ् ॥
४। ऐ औ च् ॥ ५। ह य व र ट् ॥ ६। ल ण् ॥
७। ज म ङ ण न म् ॥ ८। भ भञ् ॥ ९। घ ढ ध ष् ॥
१०। ज ब ग ङ द श् ॥ ११। ख फ छ ठ थ च ट त व् ॥
१२। क प य् ॥ १३। श ष स र् ॥ १४। ह ल् ॥

दी— । इति माहेश्वराणि सूत्राणि अष्टादिसंज्ञार्थानि । एषामन्तरा इति, लण्-सूत्रे अकारश्च । हकारादिषु अकार उच्चारणार्थः ।

These are the aphorisms of Lord Mahesvara meant to define the terms अणु &c. The last letter in these aphorisms is an इत् । In the aphorism लण्, the ण too is an इत् । The अ in इ etc. is for the sake of pronunciation.

मित—। 'माहेश्वराणि' महेश्वरादागतानि भगवत्प्रसादलब्धानि इत्यर्थः । तथा च शिक्षावचनम्—“यैनाक्षरसमावायमधिगम्य महेश्वरात् । कृतञ्च' व्याकरणं प्रीक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥” इति ॥ किमेतेषां प्रयोजनमित्याह—‘अणादिसंज्ञायांनि’ इति । अणादयः संज्ञा वक्ष्यन्ते । ताः प्रयोजनमेवान् । एतेषु कृतेषु सिध्यन्ति ताः संज्ञा इत्यर्थः । ‘एषा’ सूत्राणाम् ‘अन्त्याः’ षकारादयो वर्णाः ‘इतः’ इत्संज्ञकाः इति वक्ष्यति (१—१।१।२) ॥ ‘लण्’ इति षष्ठं सूत्रम् । तत्र न केवलं षकार इत् लवर्णस्थः अकारोऽपि तथैव ॥ पञ्चमसूत्रात् आरभ्य ङकारान्तानि व्यञ्जनानि निर्दिश्यन्ते । तेषु अकारोऽपि श्रूयते । परं नासौ इत् । असङ्गायस्य व्यञ्जनस्य सञ्चारणं दुष्करमिति स्वरसङ्गायं तन्निर्दिश्यते । स्वरेषु पुनरङ्कार एव प्रथममुपतिष्ठते इति तमेव सङ्गायं कुरुते, तदाङ् ‘ङकारादिषु अकार सञ्चारणार्थः’ इति ॥

अथ संज्ञाप्रकरणम् ।

१ । हलन्तरम् ॥ १ । ३ । ३ ॥

दी—। “हल्” (माहेश्वर १४) इति सूत्रे अन्त्यमित् स्यात् ।

The final in the aphorism हल् above is an इत् ।

मित—। सूत्रमिदं द्विधा व्याख्येयम् । प्रथमं तावत् ‘हल्’ इति चतुर्दश माहेश्वरं सूत्रम् । ‘हलि’ हल् इति सूत्रे यत् ‘अन्त्यं’ तत् हलन्तरम् । तत्र ‘ल्’ इति व्यञ्जनम्, तस्य इत्संज्ञा स्यात् । किमेतेन इत्याह—

२ । आदिरन्त्येन सङ्केता ॥ १ । १ । ७१ ॥

दी—। अन्त्येन इता सहित आदिर्मध्यगतार्ता स्वस्य च संज्ञा स्यात् । इति हलसंज्ञायाम्—

In the above arrangement of the 14 aphorisms any combination of two letters (of which the second is an इत्) is the common name of the first letter and all other non-इत् letters

between the first and the इत् । Now taking ह् of the 5th aphorism and ह् of the 14th, हल् being obtained as a common name of all consonants, we repeat the rule "हलन्ताम्" in a different sense, thus—

नित— । खं रूपम् इत्यनुवर्तते । शिवसुखेषु क्रमविन्यस्तानां वर्णानां यस्य कस्यचित् समूहस्य भवेत् यदि इत्संज्ञकः कश्चिद्वर्णः स्यात् तदा तस्य समूहस्य आदिवर्णः तेनैव इता परभूतेन सह उच्चार्यमाणः स्वस्य च रूपस्य यादृकी भवति ॥ 'स्वस्य च' इत्युच्यते, कस्य पुनरपरस्य ? न हि परभूतस्य इत्संज्ञकस्य वर्णस्य । तस्य तु खीर्षं वक्ष्यति (६२—१।३।८), लुप्यमानस्य यद्वर्णं न सम्भवति । 'आदिः' 'अन्तः' इति मध्यापेक्षौ शब्दौ, तत् मध्यपतितस्य वर्णसमूहस्य च प्रत्येकं यादृकी भवति इत्येवमाशयः । 'मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात्' इति ॥ एवं सति योऽयमित्संज्ञकी लकारः 'हल्' इति सूत्रे अन्तः, तं परतो निधाय आदौ च पञ्चनसूचकं हकारं यदि 'हल्' इत्युच्चार्यते तदा स हल्-शब्दो व्यञ्जनमात्रस्य यादृकी भवति । इत्थं सिद्धा व्यञ्जनानां हल्संज्ञा । सत्याश्च संज्ञायां "हलन्ताम्" (१) इत्यस्य द्वितीया व्याख्या प्रवर्तते । तद् यथा—

३ । हलन्ताम् ॥ १ । ३ । ३ ॥

ही— । उपदेशे अन्त्यं हल् इत् स्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । ततः 'अण्' 'अच्' इत्यादिसंज्ञासिद्धौ—

In an उपदेश, the final, if a हल्, is इत् । उपदेश is enunciation by the old masters. The names अण्, अच्, etc. being thus established—

नित— । 'आद्यैः' शिवपाणिन्यादिभिः कृतं वर्णानाम् उच्चारणम् उपदेश इत्युच्यते । तत्र वर्णोपदेशे यत् 'अन्तः' तच्चेत् 'हल्' स्यात् तस्य इत्-संज्ञा स्यात् ॥ शिवसूत्रे चतुर्दश उपदेशाः । सर्वत्र अन्तो हल् दृश्यते । तेषामनेन इत्संज्ञा । ण्, क्, छ्, च्, ट्, ण्, म्, ञ्, श्, ष्, क्, य्, र्, ख्, इतीह इतश्चतुर्दश ॥ अकारेण इता सह उच्चार्यमाणः अकारः, 'अच्' इति शेषः, स्वरानां संज्ञा । एवम् अबादयोऽपि संज्ञाः सिध्यन्ति ॥

३ । उपदेशेऽनुनासिक इत् ॥ १ । ३ । २ ॥

दी—। उपदेशे अनुनासिकः अच् इत्संज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । लण् सूत्रस्थावर्णान् सह उच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा ॥ प्रत्याहारेषु इतां न ग्रहणम्, 'अनुनासिकः' इत्यादिनिर्देशात् । न ह्यत्र ककारे परे अच्काव्यं दृश्यते ॥ 'आदिरन्त्येन—" (२—१।१।७१) इत्येतत् सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवहियन्ते ॥

In an उपदेश a nasal अच् is इत् । The nasality of Panini's letters has expressly to be declared. The अच् in the aphorism लण् is nasal. र read with this is a common name for both र and ल । These common names (प्रत्याहार) do not include the इत् letters, because then अच् would include क् ; and in the word अनुनासिक as pronounced by पाणिनि here, since इ is followed by क् which is an अच्, the इ should become य । The absence of this transformation when क follows proves that अच् etc. do not include ण्, क्, etc. Common names obtained by the application of the rule "आदिरन्त्येन—" (2—1. 1. 71) are referred to by the word प्रत्याहार ।

मित—। अनुगतो नासिकाम् अनुनासिकः । तस्य भाव आनुनासिक्यम् अनुनासिकता । पाणिनिना प्रोक्ता वर्णाः पाणिनीयाः ॥ प्रतिज्ञायते इति प्रतिज्ञा प्रतिज्ञातं वस्तु । कर्मण्यङ् । [प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं] येषां ते प्रतिज्ञानुनासिक्याः, येषामनुनासिकता उच्चारणाद्यं प्रायते किन्तु इमे अनुनासिका इमे न इति स्फुटोक्त्या लभ्यते तादृशः ॥ लण्सूत्रे यः अकारः स गुरुपरम्परया अनुनासिक इति कथ्यते । तत्तस्य इत्संज्ञा । तेन इता सह पञ्चमसूत्रस्य रेफो उच्चार्यमाणो रलयोर्वाङ्को भवति तदाह 'रलयोः संज्ञा' इति ॥ इतामग्रहणं प्राग्वाख्यातम् । तत्र पक्षे युक्तान्तरं सूचकारस्य व्यवहारः । स हि 'अनुनासिक' इति पठति । यदि 'अच्' इत्युक्ते द्वितीयसूत्रस्य इत्संज्ञकस्य, ककारस्यापि ग्रहणं स्यात् तदा "इको वच्—" (४०—६।१।७०) इति इकारस्य यथादिशे अनुनास्यक् इति स्यात् ।

ततश्च 'लीपीव्योः—' (८७२—६। १। ६६) इति यलोपं क्त्वा 'अनुनासक' इति पठेत् । अण्, अक् इत्यादयः संज्ञाः प्रत्याहाराः ।

४। ऊकालोऽञ्ज् स्वदीर्घप्लुतः ॥ १। २। २७॥

दी—। उश्च ऊश्च उतश्च वः। वां काल इव कालो यस्य सः अच् क्रमात् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् । स च प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन विधा ।

Vowels having their time of pronunciation similar to that उ, ऊ and उत are respectively called ऊश्च, दीर्घ and प्लुत । Each of these again falls into three classes according as it is उदात्त, अनुदात्त or स्वरित ।

मित—। 'उ ऊ उत' इति त्रयाणां अच् सेहितायाम् दीर्घादिभि 'ऊ' इति प्रातिपदिकम् । प्रथमाया बहुवचने 'वः' इति ॥ कालः उच्चारणकालः मात्रा इत्यर्थः । उ प्रत्येकमात्रः, ऊ इति द्विमात्रः, उत इति त्रिमात्रः । 'वां काल इव' इत्यादिना एकमात्रस्य द्विमात्रस्य त्रिमात्रस्य च अचो यदृश्यम् ॥ ऊश्चय दीर्घश्च प्लुतश्च ऊश्चदीर्घप्लुतः । ताः संज्ञा यस्य स ऊश्चदीर्घप्लुतसंज्ञः । क्रमेण यदृश्यात् एकमात्रस्य अचो ऊश्चः, द्विमात्रस्य दीर्घः, त्रिमात्रस्य प्लुतः इति संज्ञा ॥ 'स च' ऊश्चः दीर्घः प्लुतः इति विधा विभक्ताः अच् 'प्रत्येकं' पुनः उदात्तो ऊश्चः अनुदात्तो ऊश्चः स्वरितो ऊश्चः इत्यादि क्रमेण विधा विभज्यते । तद्वचनानां प्रत्येकं नव भेदाः सम्भवन्ति ॥ उदात्तादीन् विहस्येति—

५। उच्चैरुदात्तः ॥ १। २। २८॥

दी—। तात्त्वादिषु सभागेषु स्थानेषु ऊर्द्धभागे निष्पन्नः अच् उदात्तसंज्ञः स्यात् । आ। ये ।

Palate etc. are the regions from which letters are pronounced. These regions are not geometrical points, but are of definite extent. Vowels proceeding from their higher parts are called उदात्त । Thus आ is उदात्त ; so is the ए in ये ।

मित—। उच्चैरित्येव समस्यर्थप्रधानम् । उच्चैः ऊर्द्धं उदात्तः इत्यन्वयः । 'अच्' इत्यनुवर्तते । भागवन्ति किल तात्त्वादीनि वर्णानामुच्चारणस्थानानि । प्रत्येक

प्ररितो वायुर्ब्रूयात् तेषामूर्ध्वभागे प्रतिष्ठितः सन्नचं जनयति तदा स अच, उदात्त इत्युच्यते ॥ उदाहरणञ्च 'आ' इति निपातः । 'ये' इत्यत्र एकारश्च ॥

६ । नीचैरनुदात्तः ॥ १ । २ । ३० ॥

दी— । स्पष्टम् । अर्वाङ् ।

Vowels proceeding from the lower parts are called अनुदात्त । Thus the अ is अनुदात्त in अर्वाङ् ।

मित— । नीचैरित्यव्ययमिह सप्तम्यर्थप्रधानम् । नीचैरधः उत्पन्नः अच् अनुदात्तः इत्यन्वयः ॥ अर्वाङ् इत्युत्पन्नमभिमुखवाचि । अस्य अकारः अनुदात्तः ॥

७ । समाहारः स्वरितः । १ । २ । ३१ ॥

दी— । उदात्तत्वानुदात्तत्वे वर्णधर्मा समाद्वियेते यस्मिन् सः अच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ।

A vowel in which the characteristics of being उदात्त and of being अनुदात्त as well, are found is called स्वरित । See Examples under next.

मित— । समाद्वियेते अस्मिन् समाहारः । अधिकरणे घञ् । यद्वा—समाहरणं समाहारः । भावे घञ् । सः अस्मास्मिन् समाहारः । अर्ग आद्यच् ॥ 'अच्' इत्यनुवर्तते । 'समाहारः' इति तस्य विशेषणम् । समाहारो यः अच् स स्वरितसंज्ञी भवति इत्यर्थः ॥ कस्येदं समाहरणम् ? प्रसङ्गात् उदात्तताया । अनुदात्ततायाश्च । तदाह 'उदात्तत्वानुदात्तत्वे वर्णधर्मा' इत्यादि । वर्णधर्मा इत्युच्यते न 'वर्णा' इति । वर्णयोर्वर्णं समाहारः असम्भवः । धर्मयोरेकस्मिन्नपि समाहारः ॥ एतेन यो हि अच् उच्चारणकाले अंशत उदात्तः श्रूयते अंशे च अनुदात्तः स स्वरित इति फलितम् । कश्चिदंशे उदात्त कश्चिदंशे अनुदात्तसं परस्मै वक्ष्यते ॥

८ । तस्यादित उदात्तमर्द्धस्वम् ॥ १ । २ । ३२ ॥

दी— । ह्रस्वग्रहणमतन्तम् । स्वरितस्य आदितोऽर्धम् उदात्तं बोध्यम् । उत्तरार्द्धं तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य च उदात्तस्वरितपरत्वे

अथर्वं स्पष्टम् । अन्यत्र तु उदात्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा । क वोऽश्वाः, रथानां न येऽराः, शतचक्रं योऽष्टः, इत्यादिषु अनुदात्तश्रुतिः । अग्निमीले इत्यादौ उदात्तश्रुतिः । स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकत्वाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ।

The last half of a light स्वरित vowel is उदात्त । There is no emphasis on the word ङस्त्र in the rule ; the rule holds also in the case of दीर्घ and द्रुत vowels that are स्वरित । Hence, generally the first half of a स्वरित vowel is उदात्त ; and it follows necessarily that the second half is अनुदात्त । The अनुदात्त half is manifest to the ear only when an उदात्त or a स्वरित vowel follows. Otherwise it is well-known that the प्रातिशाख्य pronounces it as an उदात्त vowel. Thus the अनुदात्त half of a ङस्त्रस्वरित is heard in क वीऽश्वाः in which क has a ङस्त्रस्वरित followed by the उदात्त vowel in वी ; that of a दीर्घस्वरित is heard in रथानां न येऽराः where ये has a दीर्घस्वरित followed by the उदात्त vowel in रा ; that of a द्रुतस्वरित is heard in शतचक्रं योऽष्टः the द्रुत स्वरित in यो being followed by the स्वरित vowel in ष्ट । In other cases even the अनुदात्त is pronounced as उदात्त as in अग्निमीले where of the स्वरित vowel in मी the अनुदात्त half too is pronounced as उदात्त because the vowel in मी is neither उदात्त nor स्वरित । Through ङस्त्रल etc. and through उदात्तल etc. each vowel is of 9 varieties. Each again falls under two heads according as it is nasal or non-nasal.

मित— । ङस्त्रस्य 'तस्य' स्वरितस्य 'आदितः' आदौ यत् 'अर्धङ्गस्त्रं' तत् 'उदात्तं' भवति ॥ इह 'अर्धङ्गस्त्रम्' इति यदुच्यते तत्र ङस्त्रले नायकः । अर्धदीर्घमपि उदात्तम् तथा अर्धद्रुतञ्च । तदाह 'ङस्त्रयङ्गमनन्तम्' इति । तन्नं शास्त्रम् विधिः । ङस्त्रस्यैव स्वरितस्य एव विधिरिति न, दीर्घस्यापि द्रुतस्यापि च इत्यर्थः ॥ उदात्तात्त-

दात्तयोरिह समाहारः । तत् प्रथमाहं चेदुदात्तं द्वितीयाहंमनुदात्तमिति शिष्यते । तदाह 'परिषादनुदात्तम्' इति ॥ एवं स्वरितानामेकमात्रस्य ऋक्स्य आदौ अर्धभावा उदात्ता अन्ते अर्धभावा अनुदात्ता, विमात्रस्य दीर्घस्य आदौ एकमात्रा उदात्ता अन्ते एकमात्रा अनुदात्ता, विमात्रस्य प्रुतस्य आदौ सार्धमात्रा उदात्ता अन्ते सार्धमात्रा अनुदात्ता ॥ यदा धावचो सन्निहितौ भवतः, पूर्वथ तयोः स्वरितः, तदा परचेदुदात्तः, यथोरुदात्तयोर्मध्ये पतितः स्वरितस्य अनुदात्तो भागः स्पष्टमुपलभ्यते । परस्य स्वरितत्वेऽपि स्वरितयोरुदात्तपूर्वभागयोर्मध्ये प्रथमस्य स्वरितस्य अनुदात्तो भागः पतति यवणश्च प्राग्वत् स्पष्टमेव । तदाह 'उदात्तस्वरितपरत्वे' इत्यादि । उदात्तो वा स्वरितो वा उदात्तस्वरितौ, चार्थाभावात् बहुव्रीहिरयम् । उदात्तस्वरितौ परी यस्मात् स उदात्तस्वरितपरः । तस्य भावः । 'तस्य च' अनुदात्ताहं स 'उदात्तस्वरित-परत्वे' सति 'यवणं स्पष्टम्' इत्यर्थः । 'अन्यत्र' उदात्तस्वरितपरत्वाभावे मध्यपतितः अनुदात्ताहं अनुदात्तत्वेन उच्चारितः अनुपलब्ध इति उदात्त एव उच्चार्यते । एव च व्यवहारः पातिशाख्ये दृश्यते ॥ ऋस्वस्वरितमुदाहरति—ऊ इत्यकारः स्वरितः । यो इत्योकार उदात्तः । मध्ये पतितं स्वरितस्य अनुदात्ताहं श्रूयते एव ॥ दीर्घ उदाह्रियते—ये इत्येकारः स्वरितः । रा इत्याकार उदात्तः । अनतरा स्वरितस्य अनुदात्ताहं श्रूयते ॥ पुतपचे—यो इत्योकारः स्वरितः पुतथ । छः इत्यकारोऽपि स्वरितः । मध्यस्थं स्वरितस्य अनुदात्ताहं श्रूयते ॥ उदात्तयवणम् दर्शयति—मौ इतीकारः स्वरितः । ले इत्येकारान्तु न उदात्तः न वा स्वरितः । तत् ईकारस्य अनुदात्तमपि पराहंमुदात्तमुच्चार्यते तथैव च श्रवणं भवति ॥ ऋस्वत्वादिभिः उदात्तत्वा-दिभिश्च प्रत्येकं नवविधा अत्र इति प्रागुक्तम् । ते पुनः प्रत्येकमनुनासिका वा अनुनासिका वा भवति ॥ किमिदमनुनासिक इति तदाह—

६. मुखनासिकाववनोऽनुनासिकः ॥ १ । १ । ८ ॥

दी— । मुखसहितया नासिकया उच्चार्यमाणो वर्णः अनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्थम्—अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । लृ वर्णस्य द्वादश, तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश, तेषां ह्रस्वाभावात् ।

अनुनासिक is a letter pronounced through mouth and nose in conjunction. Thus there are eighteen varieties of each of

अ, इ, उ, ऋ ; of लृ there are 12 only because लृ has no दीर्घ form ; and of ए, ओ, ऐ, औ also there are only 12 because these have no ङस्त्र form.

मित—। अनुगमो नासिकाम् अनुनासिकः, नासिकाद्वारेण उच्चारितो वर्णः । किमसौ केवल्यया एव नासिकया उच्चार्यते ? न इत्याह 'मुखनासिकावचनः' स इति ॥ उच्यते अनेन इति वचनम् । करणे ल्युट् । सामान्ये नर-सकम् । मुख-उद्दिता नासिका मुखनासिका, शाकपार्थिवादिकमन्धारयः । मुखनासिका वचन-मस्य 'मुखनासिकावचनः' । एतदेव भाष्यसम्मतं व्याख्यानम् । तत्र पुनः मुखञ्च नासिका च मुखनासिकम् । प्राग्वज्जलात् समाहार एव । तत् वचनमस्य इति मुखनासिकवचनः इति प्राप्तं इहैव निपातनात् दीर्घे मुखनासिका-वचन-इति व्याख्यानात्तरमपि दृश्यते ॥ एवमचः प्रत्येकम् अनुनासिका नव अननुनासिका नव इत्यष्टादश ॥ लृकारस्य दीर्घाभावात् ङस्त्राः षट्, युताः षट् इति द्वादश ॥ एभा-ङ्गभाभावात् प्रत्येकं दीर्घाः षट्, युताः षट् इति द्वादश ॥

१० । तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ १ । १ । ८ ॥

दी—। तालवादि स्थानम् आभ्यन्तरप्रयत्नश्च इत्येतत् द्वयं यस्य येन तुल्यं तत् मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् ।

Letters originating from the same spot in the mouth and from a similar effort are called सवर्णं of one another.

मित—। आस्यं मुखं मुखविवरमिति यावत् । आस्यं भवम् आस्यं तालादि-स्थानम् । "शरीरावयवाच्च" (१४३०) इति यत् । प्रकृतो यवः प्रयत्नः । कः सः ? आभ्यन्तरः । वर्णोत्पत्तेः प्राग्भवत्वात् तस्यैव सादृश्यत्वात् प्रकर्षः । तदाह 'आभ्यन्तरप्रयत्नः' इति । आस्यञ्च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नौ । तुल्यौ आस्य-प्रयत्नौ यस्य तत् तुल्यास्यप्रयत्नम् ॥ किं सवर्णम् ? यस्य तुल्यौ तत् सवर्णम् । कस्य सवर्णम् ? येन तुल्यौ तस्य । प्रत्येकमितरस्य सवर्णमिति फलितम् । तदाह 'मिथः सवर्ण-संज्ञम्' इति आस्य समता प्रयत्नसमता च परस्परं सवर्णत्वे हेतुः इत्यर्थः ॥

दी—। अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋदुरपाणां मूर्धा । लतुलसानां दन्ताः । उपपद्माननीयानाम् श्रोत्रौ । जमङ्गानां

नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदैतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् ।
जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिका अनुस्वारस्य । इति स्थानानि ।

The spots of origin are—(a) *Throat* of अ, कर्ग, इ, विसर्ग ;
(b) *Palate* of इ, चवर्ग, य, श ; (c) *Cerebrum* of कृ, टवर्ग, ए, ष ;
(d) *Teeth* of लृ, तवर्ग ; ल, स ; (e) *Lips* of उ, पवर्ग, उपप्राणीय ;
(f) *Nose* also of ज, ङ, छ, ष, ण, न ; (g) *Throat and Palate* of
ए, ऐ ; (h) *Throat and Lips* of ओ and औ ; (i) *Teeth and Lips* of
य ; (j) *Root of the Tongue* of जिह्वामूलीय ; (k) *Nose* of अनुस्वार ।

मित— । कु इति कर्गः । विसर्जनीय इति विसर्गः । अय कथ इय
विसर्जनीय इति द्वन्द्वः । कण्ठः इत्यतः परं 'स्थानम्' इति शेषम् । एषामुच्चारण-
स्थानं कण्ठः इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ॥ तु इति चवर्गः । प्रास्वत् द्वन्द्वः ॥ दु इति
टवर्गः । प्रास्वत् द्वन्द्वः ॥ तु इति तवर्गः । ततो द्वन्द्वः ॥ पु इति पवर्गः ।
सय पय उपो । ती आदेते आभ्याम् उपप्राणौ श्रीडौ । तत भव उपप्राणौः श्रीडजातौ
वर्णः । स च विसर्गस्य आदेशमेदः । ततो द्वन्द्वः ॥ जकारादयो वर्गपञ्चमाः ।
एषा यथाक्रमं प्रागुक्तानि ताल्लादौनि स्थानानि परं 'नासिका च' । ताल्लादिसमेता
नासिका एषामुच्चारणस्थानमित्यर्थः ॥ एत् ऐत् औत् औत् इति राकार सञ्चारण-
श्रीकथ्यायः । तथा शिवायाम् "ए ऐ तु कण्ठतालुश्च" इति "ओ औ कण्ठोष्ठनी-
श्रुतौ" इति च विनेष तकारं पठ्यते ॥ कण्ठतालु कण्ठोष्ठम् दन्तोष्ठम् इति समाहारे
द्वन्दाः ॥ जिह्वामूले भव जिह्वामूलीयः । अयमपि विसर्गस्य आदेशान्तरम् ॥
अनु पद्यात् अचः परमित्यर्थः स्मर्यते ध्वन्यते इति अनुस्वारः । कर्मणि घञ् ॥

दी— । प्रयतो द्विधा आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यश्चतुर्धा—रूपृष्टेषत्-
रूपृष्टविवृतसंवृतभेदात् । तत्र रूपृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम्, इषत् रूपृष्टमन्तः-
स्थानाम्, विवृतमूष्मणां स्वराणाञ्च । ह्रस्वस्य अवर्णस्य प्रयोगे संवृतं
प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव । एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम् । तथा हि—

Effort is two-fold—Internal (*anterior* to the generation of the letter) and External (*posterior* to the utterance). The first (Internal effort) again is of four kinds—Firmly touched ;

Lightly touched, Open, Contracted. Of these *Firmly touched effort* belongs to the वर्गीय letters which are hence called स्पर्शवर्णः । *Lightly touched* is of the अन्तःस्था letters. *Open effort* goes with the ऊष्मन् (aspirate) and the vowels. *Contracted effort* pertains to the short अवर्णः as used in language ; but when this अ is being subjected to the operation of a rule the effort is विहृत as of the other vowels. This is indicated by the Sutrakara Panini himself, thus—

N.B.—The 'touch' spoken of here is of the tongue with the corresponding part of the mouth. The touch may be firm or light. Or there may be no touch at all the tongue merely approaching the part (संवृत) or standing wide apart from it (विहृत) ।

नित— । प्रथम इह यत्रपठ्यादी लौकिकः शब्दः, औत्तान् प्रथमशब्दात् भिन्न एव । द्विधा इत्यत्र भिद्यति इति धीजनोद्यम् । एवं 'वतुर्धौ' इत्यत्रापि ॥ 'आभ्यन्तरः' वर्णोपपत्तेः प्राग्भवः । 'वाङ्मा' ततः परम् ॥ स्पृष्टं स्वर्णः, जिह्वाया उच्चारणस्थानस्य इति शेषः । भ.वे कः । तदस्ति अस्मिन् इति स्पृष्टः । अर्धं आद्यच् । विहृतं विवारः गलविवारस्य सम्प्रसारणम् । र'वृतं संवारः गलविवारस्य सङ्कोचः । उभयत्र लपुंसके भावे कः । ततः अर्धं आद्यच् । यथा स्पृष्टादीनि कर्मणि क्ताणाम् स्थानस्य विशेषणानि उपचारात् प्रथमस्य विशेषणानि, इह वर्णोत्पत्तये स्थानं प्रति अलिता जिह्वा यदि किञ्चित् प्रसृत्य दूरात् एव तिष्ठति स्थानं त् तदा विहृतः प्रथमः सन्निधौ अवस्थाने संवृतः, समीपतरवर्तिन्या तस्याम् ईषत्स्पृष्टे स्थाने ईषत्स्पृष्टः प्रथमः, सम्यक् स्पृष्टे स्पृष्ट इति विवेकः ॥ 'तच्च' चतुर्थे एतेषु प्रथममेदिषु इत्यर्थः । प्रयतनं प्रथमः । 'स्पर्शानाम्' लकारादारभ्य सकारपर्यन्तं वर्गीयानाम् । 'अन्तःस्थानाम्' यरलवानाम् । 'अन्तःस्था' इत्याकारान्तः स्त्रियां वर्तमानः शब्दः । तथा च शिखा—“इकारे पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्” इति । ‘ऊष्मणाम्’ शपसृष्टानाम् । भाष्ये तु एवमीषविहृतः प्रथम उक्तः । तथा हि—“विहृतमूष्मणाम् ।” ईषदित्येवाह वर्तते । स्वराणाञ्च विहृतम् । ईषदिति निवृत्तम्” इति ॥ 'प्रथमे' लोके वेदे च । यच्च यच्च ज्ञेयः अकारः श्रूयते इति भावः । यदि सर्वत्र संवृतश्रुतिः कथम् “अ इ

अ ७" इति शास्त्रादौ विवृत उपदिश्यते अकारः ? उत्तरमाह—'प्रक्रियादशायाम्' इत्यादिभिः । 'प्रक्रिया' सूचीकृतप्रक्रिया । 'प्रक्रियादशायाम्' कृतकस्य व्याकरणशास्त्रस्य प्रवृत्तिकाम् । तदा यथा विवृती गृह्येत तदर्थं विवृतीपदेशः इत्याशयः । ननु शास्त्र-प्रवृत्तौ च । विवृतं विवृतमेव तत्स्यात् कथं पुनर्लौकिकवैदिकव्यवहारे तस्य संवृतता जायेत ? अत्राह 'एतच्च' इत्यादिभिः । एतदर्थं सूत्रकार एव प्रमादम् । स हि ईदृशं शास्त्रं तमेवानुसरामी वयमित्यर्थः । 'तथा चि' इति 'तादृशं सूत्रकारस्य विधायकं सूत्रमवतारयति ।

११ । अ अ ॥ ८ । ६८ ॥

दी— । इति विवृतमनूय संवृतोऽनेन विधीयते । अस्य च अष्टा-ध्यायीं सम्पूर्णां प्रति असिद्धत्वात् शास्त्रकृष्या विवृतत्वमस्त्येव । तथा च सूत्रम्—

He quotes the विवृत form of अ and enjoins of it the संवृत form as a substitute in both Veda or Bhasha. But the result of this injunction is 'invalid' with respect to the whole of the eight chapters of Panini ; hence for the application of the rules the अ is still to be considered as विवृत । To this effect is the rule—

N.B.—Panini's system consists of eight chapters only, each with four sections.

सित— । 'इति' अनेन प्रकारेण, "अ अ" इति सूत्रद्वारा इत्यर्थः 'अनेन' सूत्रकारेण पाणिनिना 'विवृतम्' अकारं शास्त्रादौ उपदिष्टम् 'अनूय' अनुकषयित्वा, विवृतस्य अनुवादं कृत्वा इत्यर्थः यद्योपदिष्टं विवृतमकारमुच्यते इति यावत् तस्यैव अकारस्य अपरः 'संवृतः' अकारः 'विधीयते' । एतेन सूत्रस्य आदाः अकारः विवृतः द्वितीयः संवृतः—आद्यः अनुवादः द्वितीयो विधिः—इति कलितम् । सूत्रञ्च तस्मैतः "अस्य अः" इत्येव । विभक्तिष्वोपसृत् आर्थः । प्रथममेदादनयोरेकारयोः सावर्ण्यां नास्ति, तेन न सन्धिः ॥ अथ किमाद्यातमेतेन "अ अ" इति सूत्रेण ? शास्त्रोक्तम् विवृतोऽयमकारः पठितः । लौकिके वेदे अ पुनः सर्वत्र संवृत एव दृश्यते विवृतः कश्चि

नास्ति । तद्व्यत्यय व्यवहारिण विरोधी व्याकरणस्य । सूत्रेणानेन तु स विरोधः समीकृतः । एवं “मम अङ्गम्”, “मम आसनम्” इत्यादिषु लौकिकव्यवहारिषु योऽयमकारः संवृती दृश्यते स्वातन्त्र्य एव स इत्यस्ति सार्थकता सूत्रस्य । अधिक-मुत्तरत्र द्रष्टव्यम् ॥ इह “तथा हि च च इति विवृतमनूय” इत्यादि दौषित्यस्य ग्रन्थः । तत्र ‘इति’ शब्दः केषाञ्चित् सूत्राङ्गम् अपरेषां पुनर्नास्त्येव । समयमध्यसत् । “च च” इत्येष सूत्रं नाधिकम् । ‘इति’ शब्दो वृत्तौ पाठ्यः । पूर्वसूत्रवृत्तिस्येन ‘तथा हि’ इत्यनेन सह समुदायस्य मिलितोऽन्वयश्च ॥ ‘अस्य च’ एतस्य पुनः संवृतविधेः ‘अष्टाध्यायीं सम्पूर्णां प्रति असिद्धत्वात्’ अकृतवत्त्वात् ‘शास्त्रस्य’ समग्रस्य व्याकरण-शास्त्रस्य ‘दृष्ट्या’ दर्शनेन विवृतत्वमप्येव व्याकरणशास्त्रविधिमतमकृतमेव मन्यते, स्वकार्यकाली अकारं विवृतमेव पश्यति इति भावः ॥ ‘तथा च तत्पक्षे च, असिद्धतां प्रति पुनः, ‘मूलम्’ अवतारयति ।

१२ । पूर्वत्रासिद्धम् ॥ ८ । २ । १ ॥

द्दी—। अधिकारोऽयम् । तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति लिपादी असिद्धा । लिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात् ।

Invalid with respect to what precedes. This is dominative (अधिकार) and affects all that follows Hence, with respect to the preceding seven chapters and a quarter, the three quarters that follow are invalid ; in these three quarters again, a posterior injunction is invalid with respect to all anterior injunctions

मित—। ‘पूर्वत्र’ पूर्वोक्तेषु शास्त्रेषु विषये ‘असिद्धम्’ अकृतम्, कृतमपि कार्यम् अकृतं मन्तव्यमित्यर्थः । किमसिद्धमित्यपेक्षायामाह ‘अधिकारोऽयम्’ । अधिक्रियते इत्यधिकारः । कर्मणि घञ् । ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इत्येष निर्देशः सत्तरत्र सर्वत्र अधिक्रियते । अतः परम् आ अध्यायसमाप्तेः यत् यत् कार्यं अनुमिष्टं तत्र कृतमपि परत्र एव सिद्धं पूर्वत्र तु असिद्धमित्यर्थः ॥ एवं सति “मम अङ्गम्”, “मम आसनम्” इत्यादिषु यदि संवृतिषां “ममाङ्गम्”, “ममासनम्” इत्यादिकमित्यनेन तर्हि “मम अङ्गम्” इत्यत्र न हि संवृत्योत्कारोद्दिष्टिर् एकादशः । “अङ्ग” इति

यस्याभि ज्ञाया संवृता "अकः सवर्णे दीर्घः" (८५—६।१।२०२) इत्येतत् प्रति-
असिद्धा । अती दीर्घविधौ हाव्येतौ विवृतावेव गृह्यन्ते, विवृतयोरेव च दीर्घ-
एकादेशः क्लियते । एवं "मम आसनम्" इत्यत्रापि ॥

दी - १ । आह्वयप्रयत्नस्त्वेकादशधा—विवारः संवारः श्वासः नादः घोषोऽ-
घोषः अल्पप्राणो महाप्राण उदात्तः अनुदात्तः स्वरितश्च इति ।

External effort falls under eleven heads—(1) विवार expansion;
(2) संवार contraction; (3) आस aspiration, (4) नाद sound;
(5) घोष resonance, (6) अघोष non-resonance; (7) अल्पप्राण light,
breath, (8) महाप्राण deep breath; (9) उदात्त high, (10) अनुदात्त
not high, (11) स्वरित intermediate.

मित—१ । 'प्रयत्नः' इह सूत्रप्रयत्नशब्दान् भिन्न एव शब्दः चेटामात्रपर-
न केषलम् आभ्यन्तरचेष्टावचनः । अतएवाह 'आह्वः' इति विशेषणं सङ्गच्छते ।
वर्णोत्पत्तेः परमेकादशविधाश्रेष्टाः सम्भाव्यन्ते । ताश्च विवारसंवारी गलविवरस्य
विकाशसङ्कोचौ, आसनादौ वायुप्रेरणमात्रं सशब्दं वा तत्, घोषाघोषौ अनुरचननिरनु-
रचने, अल्पप्राणमहाप्राणौ स्वल्पं वा बहु वा वातप्रेरणम्, उदात्तः, अनुदात्तः,
स्वरितश्च ॥ उदात्तादीनां वधायां यदृष्यं जयादित्याहुरीधात् । भाष्ये तु अष्टाविधं,
इतरे प्रीक्षा न एकादश ॥

दी - १ । स्वयां यमाः स्वयः ८ क ८ पौ विसर्गः शर एव च ।

एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ।

कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः ।

अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ॥ १—२ ॥

वर्गोच्चाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये 'यमो' नाम पूर्वसङ्गो वर्णः
प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः । पल्लिकृत्तः, चलुङ्गतुः, अग्रमिः, घृणन्ति इत्यल-
कमेण कल्लावेभ्यः परे तत्सङ्गता एव यमाः । तत्र (१ अल) वर्गाणां
प्रथम द्वितीयाः स्वयः, तथा तेषामेव यमाः जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ, विसर्गः,
शपसाश्च, इत्येतेषां विवारः श्वासः अघोषश्च । अन्येषां तु संवारी
नादो घोषश्च । वर्गाणां प्रथमद्वितीयपञ्चमाः प्रथमद्वितीयमौ परसंवा-
अल्पप्राणाः । अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः ।

The ख्य letters, the यम letters resulting from ख्य, the (क and (प letters, the, विसर्ग and श्च letters—these give out वास, are चोष and expand the throat after they are generated. The other letters are घोष, संवत् and have नाद । The odd letters in each वर्ग and the यम letters got out of them as well as the श्च letters are known as अल्पप्राण (1—2). The sense is this—In the प्रातिश्राख्य when any of the first four letters of a वर्ग is followed by the fifth of any वर्ग, then between them comes in a letter exactly like the preceding and is called a यम । Thus in पञ्चिक्लीः, चख्खनतुः, अग्धिः, च्छन्ति we have in order after क, ख, ग, घ, a यम letter like the preceding. Of these (? Here) the ख्य letters which are first and second of each वर्ग, the यम of these as well, the जिह्वामूलीय, the उपध्वालीय, the विसर्ग, and श्च, प, स, have, विवार, वास and चोष । Of others again the प्रयत्न is संवत्, नाद, घोष । The first, third and fifth letters of each वर्ग, the यम letters of the first and third, य, र, ल, व are अल्पप्राण । The rest are महाप्राण ।

मित— । श्लोकयोर्मिलितोऽन्वयः । 'एते' इति खयादयः । वासः चतुर्वर्णं येषां ते आसातुपदानाः । एते कण्ठं विवृण्वते इत्यन्वयः । एतेषां विवाराण्यो वास-प्रयत्न इत्यर्थः ॥ अन्ये तु घोषाः संवत्ता नादभाविनः स्फुः इत्यन्वयः ॥ वर्गेषु यमय वर्ग-यमो । तद्वत्ताः । कर्त्तरि ड-प्रत्ययः । वर्गगता यमगताश्च ये अयुष्मा वर्णा इत्याशयः । अल्पासवः अल्पप्राणाः ॥ १—२ ॥ श्लोकद्वयं व्याख्यायते तत्रेति । 'वर्गेषु' इत्यस्य ऊच्चेन स्थितशब्देन अन्वयः । 'वर्गेषु' स्थितानाम् 'आद्यानाम्' इत्यादि । अविकरसि सप्तमी ॥ 'चतुर्णाम्' इति 'पूर्वसदृशः इत्यनेन सम्बन्धः । निहारस्य षष्ठी ॥ पञ्चमे इति भावे सप्तमी ॥ पूर्व, पर मध्य इत्यापेक्षिकाः शब्दाः । तदयमर्थो लभ्यते—'वर्गेषु' पञ्चसु स्थितानाम् 'आद्यानां चतुर्णां' यः कश्चिदेकः यमश्च कर्त्ताचिर्वर्गश्च, 'पञ्चमे' वच्चे 'पर' सति 'पूर्वो' भवति 'तत्सदृशः, तेन पूर्वेण समानाकारः तयोरेव पूर्वा-परयोः 'मध्ये' वच्चे एको जायते इति 'प्रातिश्राख्ये प्रसिद्धः' स च 'यमो नाम' वच्चे ॥ पञ्चिक्लीः इत्यत्र ककारनकारयोर्मध्ये ककारसदृशस्तृतीयो वर्णो यमः । एवमुपर-वापि ॥ 'तत्र' इत्यपपाठ इवामाति । 'अत्र' इति ज्ञात् । 'अत्र' अस्मिन् श्लोकेत्यर्थः

परवर्तिना 'इत्यर्थः' इत्यनेन सम्बन्धः वर्गीयाणां द्वितीयचतुर्थपञ्चमानां, तथा द्वितीय-
चतुर्थपञ्चमानां, तथा अनुस्वारस्य, तथा च स्वरानाम् ॥ 'अल्पप्राणाः' इत्यत्र स्वरानामपि
संख्येयाः एतत्तु 'यरलवाय इत्यत्र चकारवर्त्तन इति नार्गशः ॥ तद्व्यम्नाः, शषसहाः,
अनुस्वारविसर्गौ च । इह 'अन्ये' इत्यतः परं 'द्वितीयचतुर्थीं श्रजय' इति क्वचित्
पठ्यते । परमनुस्वारविसर्गयोरेयद्वहणादपपाठ एव सः ॥

दी— । बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सर्वसंज्ञायामनुपयुक्ताः तथापि आन्तर-
सम्बन्धपरीक्षायामुपयोच्यन्ते इति बोध्यम् ।

Although external efforts have no place in the definition
of a *सुवर्ण*, still it has to be noted that they will be of utility
in the test for the most similar substitutes of letters.

मित—अनुपयुक्ताः उपयोगरहिताः । "तुल्यास्य"—इत्यत्र प्रशब्दस्य प्रकर्षार्थ-
त्वात् आभ्यन्तरी यत्र एव लक्ष्यते इत्युक्तं प्राक् । तद्येव सर्वसंज्ञायामुपयोगः ।
तेन भिन्नेऽपि बाह्यप्रयत्ने सर्वसंज्ञा न दीयते इत्यर्थः । तथा च ककारस्वकारयो-
स्तुल्यासां ऋणः । तुल्यस्य आभ्यन्तरः प्रयत्नः स्थः । बाह्यप्रयत्नस्तु ककारस्य
आत्मप्राणः स्वकारस्य महाप्राणः इति भिन्न एव । तथाप्यनयोः सर्वसंज्ञाति ॥ यद्येवं
किमिव बाह्यप्रयत्ननिवृत्तये प्रयोजनम् ? तदाह—'आन्तरसम्बन्धपरीक्षायाम् उपयोच्यन्ते'
इति । एतच्च उपरिष्ठात् स्फुटीभविव्यति ॥

दी— । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यरलवा अन्तःस्थाः । शषसहा
ऊष्माणः । अचः स्वराः, (क) प इति कषाभ्यां प्राक् अर्द्धविसर्गसदृशौ
जिह्वामूलीयोपध्मानौ । अं अः इत्यत्रः परावनुस्वारविसर्गौ । इति
स्थानप्रयत्नविवेकः ।

Letters beginning with क and ending with म are known
as *स्पर्शवर्ण*; य, र, ल, व, are *अन्तःस्था*; श, ष, स, ह are *ऊष्मन्*; अच् letters
are *स्वर*; letters looking like half a *विसर्ग* before क and प as in
(क) and (प) are known as *जिह्वामूलीय* and *उपध्मानीय* respectively;
अं, अः stand for *अनुस्वार* and *विसर्ग* after any vowel. Here ends
the consideration of *स्थान* and *प्रयत्न* ।

मित— । प्रागुक्तायां वृत्तौ 'स्पर्श' 'अन्तःस्था' 'कम्पन्' इत्यादयः शब्दाः प्रयुक्ताः । इह तेषामर्था निर्दिश्यन्ते । 'कादयो भावसानाः' इति वर्णानां लौकिकी विन्यासो लक्ष्यते । तत्र वर्गीयाः पञ्चविंशतिः स्पर्शाः इत्यर्थः ॥ 'अन्तःस्था' इत्याकारान्तः स्त्रीलिङ्गः शब्दः । लौकिके क्रमे स्पर्शानाम् कम्पणाच्च अन्तः मध्ये विवृण्वन्ति इति अन्तःस्थाः ॥ कम्पा वायुः । लक्ष्यया कम्पवन्त कम्पाश्च ॥ 'अवः' इति शिवस्तु-
क्रमनिर्देशः । एते 'स्वराः' ॥ जिह्वामूलीयोपधानीयौ प्राग्व्याख्यातौ ॥ अं अः इति यथाक्रमम् अनुस्वारविसर्गा । 'अ' इत्युच्चारिते अकारात् परं यत्किञ्चित् संबतं नादवत् घोषवच्च श्रूयते सः 'अनुस्वारः' । 'अ' इत्यकारात् परः विवृतः आसप्तान् । अघोषस्य 'विसर्गः' श्रूयते । तावेतौ 'अचः परौ' स्वरमात्रात् परं भवतः न केवलमकारात् ॥

दी— । “ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्” (वार्त्तिक) ।

It has to be stated that ऋ and लृ are सवर्ण of each other.

मित— । ऋशब्दस्य प्रथमेकवचने आ इति रूपम् । आ च लवर्णस्य ऋ-
लवर्णौ । तयोः । “ऋलृकः” (८२—६।१।१२८) इति पाक्षिके प्रकृतिभाषे
ऋकारस्य न रीफः ॥ ऋकारस्य मूर्त्ता लृकारस्य दन्ता इति स्थानभेदात् अत्रासा
संज्ञा विधीयते ॥

दी— । अकारहकारयोः इकारशकारयोः ऋकारषकारयोः लृकारसकार-
योश्च मिथः सावर्ण्यं प्राप्ते—

In accordance with the above अ and ऋ, इ and ण, ऋ and ष, लृ and स become सवर्ण of each other, which is not intended ; so we look forward.

मित— । भाष्यमते कम्पणामीषद्विवृतः स्वरार्था विवृतः प्रयत्न इति प्रयत्नभेदात्
अकारादीनां इकारादीनाञ्च सवर्णताप्रसङ्गो नास्ति । सुवकारस्य पुनः स्वरार्थामुपपत्त्या
तुल्यः प्रयत्नो विवृतः । अथ स्थानेऽपि तुल्यता सवर्णता एव प्राप्ता । तथा च कण्ठ्यौ
अकारहकारौ, तालव्यौ इकारशकारौ, मूर्धन्यौ ऋकारषकारौ, दन्त्यौ लृकार-
सकारौ मिथः सवर्णौ भवतः । तच्च नेष्यते इति प्रतिविधानमाह—

१३। नाज्भलौ ॥ १। १। १० ॥

दी—। आकारसहितः अच् आच् । स च हल् च इत्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः । तेन 'दधि' इत्यस्य 'हरति' 'शीतलम्' 'षष्ठम्' 'सान्द्रम्' इत्येतेषु परेषु यथादिकं न (?) । अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलात् अच्त्वं स्यात् । तथा हि—

Here आच् stands for the vowels in the Siva-Sutras together with आ । This and consonants are not to be deemed as सवर्ण of one another. Hence य is not substituted for इ in दधि when हरति, षष्ठम् or सान्द्रम् follows nor does सवर्णदीर्घ come in if शीतलम् follows. Otherwise (?) by virtue of the rule for the inclusion of सवर्ण letters ह &c. also become अच् just as the दीर्घ and वृत्त vowels are. Thus—

मित—। भाष्यमते स्वरव्यञ्जनयोः प्रत्ययभेदादेव सवर्णता नास्ति तत् व्यर्थमिदं सूत्रम् ॥ न आज्भलौ इति चेदः । आच् हल् इत्येतयोर्द्वन्द्वः । तत्र आच् शब्दं व्याचष्टे आकारसहितः अच् इति । नैतद्विग्रहवाक्यम् । तथा सति सङ्घितपद-
लोपेऽपि कार-प्रत्ययस्य लोपो न स्यात् । आ-सहितः अच् इति विग्रहः । शाक-
पार्थिववत् समासः । आकारस्य अच् च इति द्वन्द्वस्तु परिहृतः । समाहारे "द्वन्वाचु—"
(८३०) इति समासान्तेन टचा आचम् इति भवति ततः पुनर्द्वन्द्वे आचहलौ इत्यनिष्टं प्रसज्यते । इतरितरे च आचौ इति जाते पुनर्द्वन्द्वे आज्हलः इति बहुवचनप्रसङ्गः ।
विपरीतं द्वन्द्वेऽपि स एव दीर्घः ॥ अच् च हल् च इति द्वन्द्वे "जातिरप्राणिनाम्" (८१०)
इति समाहारे अज्भलम् । तत्र आ च अज्भलव इति प्रथमद्वन्द्वे आज्भल इति
रूपं स्यात् । अर्थश्च भिद्येत । आकारस्य हल्भिरिव अज्भिरपि सवर्णता न स्यात् ।
तत् यद्योक्त एव युक्तौ विग्रहः ॥ अतः परं तेन दधि' इत्यादिकं 'यथादिकं न'
इत्यन्तं प्रक्षिप्तमिवास्ति । "इको यणचि" (४०) इति यणविधायकं सूत्रम् । तत्र
यथादिशं प्रति निमित्तम् 'अच्' न सवर्णता । अतः 'सवर्णौ न स्तः तेन...यथादिकं
न' इत्यसङ्गतम् । अधिकमये ॥ 'अन्यथा दीर्घा—' इत्यत्र 'अन्यथा' इति अज्भ-
रीकृत्य विपरीतं प्रथमवतारयति । यथा मुद्रितेषु मूलेषु दृश्यते तथा 'यथादिकं न'

इत्येव अनन्तरीक्तः पक्षः । तत् 'अन्यथा' इत्यस्य 'सति यथादिके' इत्यर्थो जायते । 'सति यथादिके' अचलं स्यात्' इति प्रस्ताप एव 'सति अचले यथादिके' स्यात्' इति हि तत्त्वम् । अत उच्यते तेन इत्यादिकमनन्तरीक्तं प्रक्षिप्तमिति । 'अचलं स्यात्' इत्यतः परमपि 'तेन दधि' इत्यादि न सुवचम् । परवर्ति 'तथा हि' इत्यनेन 'अचलं स्यात्' इत्यस्य हेतुरूपमवस्यते । तदनयोरनरा यथादिकं न' इति दुःस्थितमेव ॥ अपनोति प्रक्षिप्ते 'सवर्णो न सः अन्यथा' इति हि प्रकरणम् । तत्र 'अन्यथा' इत्यस्य 'सति सवर्णले' इत्यर्थः । अकारादयो यदि इकारादिभिः सवर्णः तदा इकारादयोऽपि अक्षरं अन्तर्भवन्ति । तेन 'दधि' इति 'इ' इत्येव 'इ' इति इकारस्य असवर्णः अच् इति इकारस्य यकारादेशः स्यात् । 'दधि शीतलम्' इत्यत्र 'य' इति सवर्णः अच् इति इकारस्य यकारादेशः 'ई' इति दीर्घ एकादेशः स्यात् । 'दधि पठम्' इत्यादिष्वपि इकारस्य यकारो भवेत् इति बह्वः किल दीर्घाः ॥ ननु 'अच्' इति शिवसूत्रस्थितानां संज्ञाणामेव संज्ञा । तत् अकारादय एव अचः । न च तेषां सवर्णा अपि इकारादयः । सैवम् । यदि अकारादिभिः अकारादयः सवर्णा गृह्यन्ते कथं न इकारादयो न गृह्येरन् ? अकारादीनामपि कुतो वा यद्वचम् ? 'यद्वचकशाम्बलात्' । यद्वचं हि वर्णानां साक्षादुच्चारणम् । तत् सादृश्यात् स्थाभिधेयेन वर्णान्तरस्य व्यापनं 'यद्वचकम्' । "संज्ञायाम्" कन् (२०२०) इति इवार्थे कन् । 'यद्वचकस्य' अन्तर्भावमस्य यत् शास्त्रं तस्य यत् 'बल' तद्यात् सवर्णानां यद्वचम् । किं तत् सूत्रमित्याह 'तथा हि' इति ॥

१४ । अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ १ । १ । ३८ ॥

ही— । प्रतीयते विधीयते इति प्रत्ययः । अविधीयमानः अणु उदित् सवर्णस्य (च ?) संज्ञा स्यात् । अत्र 'अणु' परेण शकारेण । कु, चु, हु, तु, पु पृते उदितः । तदेवम् — 'अ' इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथा इकारो-कारौ । अकारश्चिंशतः । एवं लकारोऽपि । एचो द्वादशानाम् ।

That which is reached or enjoined is a प्रत्यय । Any of the letters अच् in the Siva-Sutras except when it is a प्रत्यय, also any letter with च attached to it is a संज्ञा of itself as well

as of all other letters that are सवर्ण with it. Here the ष in अण् is not the final in the first of the Siva Sutras but the subsequent one at the end of लण् । Thus it includes अ, इ, उ, ऋ, ए, ओ, ऐ, औ, ङ, य, व, र, ल, 14 altogether. By उदित् are meant कु, चु, &c. These stand for कवर्ग, चवर्ग &c. The rule therefore makes अ the designation for 18 varieties (No 9). Similarly इ and उ । ऋ Stands for 30, viz, its own 18 and the 12 of लृ because लृ is a सवर्ण of ऋ । Similarly for ए । अच्, i. e. ए, ओ, ऐ, औ stand for 12 varieties each (No. 9.)

नित—। प्रतीयते इत्यादिना प्रत्ययशब्दी व्युत्पाद्यते । प्रतिपूर्वादिष्धातोः कर्मणि अच् । यदेव किञ्चित् विधीयते आगमी वा आदेशो वा प्रत्ययो वा तदेवेह प्रत्ययशब्दसाधः ॥ 'उत्' ऋस्सुचवर्ण इत् यस्मात् यस्य वा स 'उदित्' ॥ पूर्वसूतात् 'स्वरूपम्' इत्यनुवर्तते षष्ठा अ विपरिणम्यते । अप्रत्ययः अण्, उदिच्च स्वस्य रूपस्य सवर्णस्य च इत्यन्वयः । अष्टादशः अ-प्रभृतौना तथा अ-प्रभृतौना ये सवर्णाः तेषामपि संज्ञा ॥ इह द्वौ 'सवर्णस्य' इत्यतः परं लिपिकरप्रमादात् 'च' इति खलितम् । असति चकारे स्वस्य रूपस्य यदण् न स्यात् ॥ श्रियसूत्रेषु इत्संज्ञको षकारः द्विः पठितः । इह तु परेषु प्रत्याहारः 'अण्' इति । "पूर्वेष्वेवाण्यष्टाः सर्वे परेष्वेवण्यष्टा मताः ऋतेऽणदित्सवर्णस्येत्येकमेव परेषु तु ॥" तत् 'अण्' इति अ, इ, उ, ऋ, ए, ओ, ऐ, औ, ङ, य, व, र, ल इति चतुर्दशानां संज्ञा ॥ 'कु' इत्यादिषु चकार इत् 'क्' इत्यादि श्रियते । स्वरूपमिह 'क्' इत्यादि । अकृतेऽयिन् सूत्रे 'कु' इत्यादिभिः 'क्' इत्यादय एव गृह्येरन् नाम्नत् किञ्चित् । कृते तु सूत्रे 'कु' प्रत्ययः कवर्गादीनां यादृका भवन्ति ॥ अष्टादशानामिति "मुखनासिका—" (८—१।१।८) इत्यत्र प्रदर्शितम् । विंशत इति ऋ लृवर्णयोः सावर्ण्यात् (१२, वार्त्तिक) ॥

दो—। पदैतोरौदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् । "ऐ औच्" इति सूत्रा-रम्भसामर्थ्यात् । तेन पृचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम् ।

ए and ऐ are not सवर्ण of each other, nor are औ and औ । If they were, the rule "ऐ औच्" would be unnecessary because ऐ

and औ could be got from ए and ऐ by this rule. Hence the view that एच् letters designate 24 varieties each should not be adopted, so we say each of एच् stands for 12 varieties only.

नित—। एकारस्य ऐकार औकारस्यापि औकारो न स्वर्णः । यदि स्यात् 'ऐ औच्' इति सूत्रं न कृतं स्यात् । 'ए औ ऊ' इत्येतिभेदः स्वर्णस्य स्यात् ऐ-औ-ओरपि प्रातेः । अतार्ये न वेवळं शिवमूलकृतः प्रवृत्तिर्लिङ्गम् पाणिनिश्च पतञ्जलिश्च प्रमायम् । तच्चात्र शिवा—“तन्मोऽपि विहताविहो ताभ्यामैवौ तथेव च” इति । अतार्येः “अकारादिभ्य एको विहततरी, एकाभ्यामपि विहततरी ऐऔ” इति । एवं हि एकेचोः प्रथमो भिद्यते । प्रथममेदात् सावर्ण्यमनयोनांति । भाष्येऽपि एकोरकारयुतिरिति इत्युक्ता ऐचोर्निहततरीयुतिरुक्ता । तत् स एव प्रथममेदः ॥ सति स्वर्णत्वे अतुर्विंशतेः संज्ञा भवति अन्यथा यद्योक्तं प्रत्येकं द्वादशानाम् । आपादनीयम् उपस्थापनीयम् । अतुर्विंशतेः संज्ञा इति न वक्तव्यमित्यर्थः ॥

दी—। “नाजू भलौ” (१३) इति सावर्ण्यनिषेधो यद्यपि आक्षर-समाप्त्यायिकानामेव तथापि हकारस्य आकारो न स्वर्णः । तत्र आक्षर-स्यापि प्रवृत्तिश्च । तेन ‘विश्वपाणिः’ इत्यस्य “हो डः” (३२४—८ । २ । २ । ३१) इति कृत्वं न भवति ।

The rule “नाजू—” (13) prohibits the स्वर्णता of those letters only that appear in the list of letters known as शिवमूल । The letter आ is not there ; hence apparently आ and ह become स्वर्ण in spite of that rule. The fact, however, is that the rule has आ also incorporated into it as already explained. Consequently the prohibition holds and आ and ह are not स्वर्ण । So ह does not include आ and in विश्वपाणि the rule “हो डः” does not operate, आ does not change into ड ।

नित—। समाख्याः आहतिः । मनतेभावे चक् । अक्षराणां समाख्याः शिवमूलस्यामाहतिः अक्षरसमाख्याः । तत्र भवा इति आक्षरसमाख्यायिकाः । “वहचोऽनीदात्तात्—” (१४४६) इति ठक् । शिवमूलस्थिता इषां इत्यर्थः ॥ १६

“तुल्यास—” (१०) इति विधानं सवर्णतायाः, “नाज्भक्तौ” इति निषेधः । एवं सूत्रद्वयेन विधिनिषेधाभ्यां व्यवस्थापिते एव सवर्णत्वे “अणुदित्—” इति यङ्यक-सूत्रं प्रवर्तते । तदत व्यवस्थापनं प्रति “अणुदित्—” सूत्रस्य प्रवृत्तिर्नास्ति । अन्यथा सवर्णतामाश्रित्य यङ्यकप्रवृत्तिः यङ्यकमाश्रित्य च सवर्णता इत्यन्वोऽन्याश्रयः प्राप्नोति । इत्थं “नाज्भक्तौ” इति निषेधसूत्रे यदज् यङ्यं तेन युद्धाः शिवसूत्रस्थिता कण्ठा गृह्यन्ते न च तेषां सवर्णा अपि । तदाह ‘आक्षरसमाख्याधिकानामेव’ इति ॥ यद्येवं युद्धानामेव अक्षां स निषेधः नान्येषाम् । आकारेण तर्हि अचा हकारस्य इन्द्रः सार्वर्ण्यं स्यात् । अन्येतरयङ्येन च अन्ययोरितरदपि गृह्येत । तेन हकारस्य विधिराकारस्यापि प्रसज्येत । ततो भकारे परे हकारस्य यत् ढलं तत् ‘विश्रपाभिः’ इत्यत्र आकारस्यापि भवेत् । दीपलास्य परिहारमाह ‘तत्र’ तस्मिन् ‘नाज्भक्तौ’ इति निषेधसूत्रे ‘आकारस्यापि प्रयुज्यता’ इति । स च प्रत्ययः ‘न आ अच्’ इत्यादिना प्राग्व्याख्यातः । तेन आकारस्यापि सवर्णता निषिद्धा भवति दीपय नापद्यते ॥ बहुतस्तु यद्योत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति भाष्यमेवात मानम् । तेन स्वराणामून्मेषाच्च भाष्योक्तं प्रयत्नभेदमाश्रित्य “नाज्भक्तौ” इति सूत्रं व्याज्यम् आकार प्रत्येयलोभय न कार्यः प्रतिभाति ॥

दी— । अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा । तेन अननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ।

य, व, ल are of two kinds, nasal and non-nasal. Hence each of these in the non-nasal form stands for two varieties including the nasal also.

मित— । अणुसु हयवरला गृहीताः । तत्र रिकङ्कारयोरपसिद्धा अनुनासिकता । यवलास्तु अनुनासिका अपि दृश्यन्ते । किञ्च मुखादङ्गिर्नासिका इति तथा उच्चार्यमाणोऽपि वर्ण आस्ये समता न जहाति, तेन सत्यप्यनुनासिकत्वे युद्धस्य वर्णस्य सवर्ण एव सः । अतः युद्धा यवलाः सवर्णान् अनुनासिकानपि यवलान् गृह्णन्ति ॥

१५ । तपरस्तत्कालस्य ॥ १ । १ । १० ॥

दी— । तः परो यस्मात् सः, तात् परश्च, उच्चार्यमाण-समकालस्यै व

संज्ञा स्यात् । तेन 'अत्' 'इत्' 'उत्' इत्यादयः पञ्चमां पञ्चमां संज्ञा । 'अत्' इति द्वादशानाम् ।

A letter contiguous to त इ. ए., one which precedes or follows त, designates one which has the same time measure with it—designates itself only. Thus अत्, इत् &c. have six varieties only, excluding the long and the prolate. अत् stands for 12, including the varieties of लृ also.

मित— । अत्र 'काल' इति उच्चारणक्रियया व्याप्तः कालः, 'मात्रा' इति प्रसिद्धः । 'तस्य' निर्दिश्यमानस्य वर्षस्य 'कालः' तत्कालः । तत्काल इव काशी यस्य स तत्कालः । उत्तरपदलोपी बहुव्रीहिः ॥ 'तपरः' इति बहुव्रीहिय पञ्चमी तत्पुरुषस्य इत्युभयथा ज्ञेयः । तदाह 'तः परी यस्मात्' इत्यादि । यथाव्याख्यानं कश्चित् बहुव्रीहिः कश्चित् तत्पुरुषः । बहुव्रीहिषा तत्पुरुषेण वा व्याख्याततत्परी वर्षं आत्मन एव संज्ञा न स्ववर्णस्य च इति फलितम् ॥ 'अत्' इति ऋसादवर्णात् परस्तकारः । तदर्थं ऋस्यैव अकारस्य एकमात्रस्य याचकः, न दोषस्य द्विमात्रस्य न वा शुतस्य त्रिमात्रस्य । एष तु उदात्तादिभेदेन, विधा भिद्यते, अनुनासिकत्वेन च विधा इत्याह 'वर्णां संज्ञा' इति । अकारस्तु स्ववर्णस्य लकारस्यापि याचकः, तेन 'अत्' इति 'द्वादशानाम्' ॥

१३ । वृद्धिरादैच् ॥ १ । १ । १ ॥

दी— । आत् ऐच् वृद्धिसंज्ञः स्यात् ।

आ, ऐ, औ are understood by the word *Vridhhi*.

मित— । वृद्धिरिति संज्ञा । आत् इति आकारः, स चैह संज्ञी । 'ऐच्' इति ऐ औ संज्ञिनावेव ॥ वृद्धिः आत् ऐच् इति त्रौणि पदानि, न समासः । सीवचकारस्य ककाराभावः ॥ आ, ऐच् इत्येतौ वृद्धिशब्देन निर्दिश्येते इत्यर्थः । वृद्धिरिति आ ऐ औ इति त्रयाणां संज्ञा ॥ इह असति तकारे आ ऐच् इति संज्ञितया ऐजित्वेव रूपं भवति, तत्र सन्देहः शुद्धीयमेव, आ ऐच् इति वा । सन्देही मा भूत् इति तपरः कृतः, न तु तत्कालपरिग्रहार्थः । शिवसुप्ते आकारी जैव पठ्यते, तत् तेन

काष्ठान्तरग्रहणस्य प्रसङ्गो नास्ति । किञ्च कृते तकारे 'ऐच्' इति तात्परी भवति ।
तेन वृद्धिग्रहेण विहितो ऐकार ओकारश्च तत्काष्ठ एव हिमात् एव इत्यर्थः ॥

१७। अदेङ् गुणः ॥ १।१।२॥

दी—। अत् एङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ।

अ, ए, ओ are styled *Guna*.

मित—। प्राग्वत् गुण इति संज्ञा, अ, ए, ओ इति संज्ञिनः ॥ इह असन्देह
इत्येकं प्रयोजनं तकारस्य । अपि तु तः परी यस्मादिति अकारोऽयं तपरः,
तात्पर इति कृत्वा एङ्, च । उभयत्र तत्कालस्य ग्रहणम् । तेन गुणग्रहेण
यः अकारः क्रियते स एकमात्र एव न कदापि हिमात्वा वा तिसात्वा वा । यः पुनर-
कार ओकारो वा स हिमात् एव । तथा हि हिमं कृतुं हिमन्तुं, चला कृति
चलन्ति इत्यादिषु एकमात्र आदेशः । दुर्गा इति दुर्गेति इत्यादिषु च हिमात्
विभावः ॥

१८। भूवादयो धातवः ॥ १।३।१॥

दी—। क्रियावाचिनो भूादयो धातुसंज्ञाः स्युः ।

Words designating *action* and listed with भू leading are
called धातु ।

मित—। भूश्च वाच भूषौ । आदिशब्दः प्रभृतिवाचौ प्रकारवाचौ च । तयोः
आदिश्च आदिश्च इत्येकशेषे आदौ । तत्र प्रथमस्तावत् भू इत्यनेन सम्बध्यते । भूादयो
भू-प्रभृतयः ये भू इत्युच्चार्य पठन्ते । द्वितीयस्तु 'वा' इत्यनेन सम्बद्धः । वादयो वा-
प्रकाराः वा-सदृशाः । वा गतिगन्धनयोरित्यदादिषु पठन्ते । तत्र गतिगन्धनश्च क्रिया-
विशेषः । सादृश्यं क्रियावाचिनेन, तेन वा-सदृशा इत्यस्य 'क्रियावाचिनः' इत्यर्थः ।
भूषौ आदौ येषां ते भूवादयः । भू-प्रभृतयो वा-सदृशा इत्यर्थः । वा-सदृशाः क्रिया-
वाचिन इति यावत् ये भूसहायामिति प्रक्रम्य पठिताः ते धातुसंज्ञाः स्युः इति
स्वार्थः ॥ क्रियावाचिनः किम् ? या इत्यादिषु पठन्ते तथापि यच्छब्दस्य
क्रिया या इति यत् प्रातिपदिकं तस्य धातुत्वं ना भूत् ॥ भूादयः किम् ?

चिरक् पृथक् इत्यादीनां क्रियाप्रधानानामव्ययानां धातुषु अपठितानां धातुसंज्ञा मा सृष्टिः ॥

१८ । प्राप्तीश्वरान्निपाताः ॥ १ । ४ । ५६ ॥

दी— । इत्यधिकृत्य—

Having taken up the subject of निपात with the declaration "Every thing that is introduced until रीश्वर is uttered is to be called a निपात"—

मित— । 'रीश्वर' इत्युच्चारणात् 'प्राक्' ये इत ऊर्ध्वमुपस्थापयिष्यन्ते ते 'निपाताः' निपातसंज्ञका वेदितव्याः, 'इति' अनेन प्रकारेण 'अधिकृत्य' अधिकृतत्वेन विषयत्वेन प्रस्तुत्य निपाता उच्यन्ते इति वाक्यशेषः ॥ "आदयोऽसत्त्वे" (२०) इति च शब्दाद्वारम्भ "अधिरीश्वरे" (६४४) इति रीश्वर शब्दात् प्राक् अधिकशब्दं यावत् निपाताः संख्याताः ।

२० । आदयोऽसत्त्वे ॥ १ । ४ । ५७ ॥

दी— । अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः ।

Words listed with च leading are called निपात not meaning a substance.

मित । च-शब्द आदौ आदिर्वा द्वेषां ते आदयः आदिगणः । सत्त्वं द्रव्यम् । असत्त्वे इति प्रसज्य प्रतिषेधः । न तु सत्त्वे इत्यर्थः । आदयो निपातसंज्ञाः स्युः सत्त्वे अर्थे वर्तमानास्तु न इति सूच्यशयः । एवमेव भार्य उच्यते । तथा च कौस्तुभे दीक्षितोऽपि । नागेशस्तु 'असत्त्वे' सत्त्वादव्यय इति पर्युदासमाह । तन्मते 'अद्रव्यार्थाः' द्रव्यव्यतिरिक्तार्था इत्यर्थः ॥ असत्त्वे किम् ? 'वा' इति आदिषु पठ्यते । विकल्पार्थे तत् निपातसंज्ञकं भवति । यदा पुनर्वातीति वा इति किञ्चिन्वा-शब्दी उदात्तायते तदा क्रियाधारः सन् द्रव्यवचनीऽसौ न निपातः ॥

२१ । प्रादयः ॥ १ । ४ । ५८ ॥

दी— । अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा ।

Words listed with प्र leading are the same (निपात) if not designating a substance.

मित—। 'असत्त्वे' इत्यस्ति। तदाह 'अद्रव्यार्थाः' इति। 'प्रादयः' इति प्रादिगणः। 'तथा' इति निपातसंज्ञा इत्यर्थः॥ असत्त्वे किम्? 'वि' इति प्रादिषु पठ्यते। वेशिष्टादीतकं तत् निपातसंज्ञकं भवति। अस्ति पुनः पश्चिपण्यादी वि-शब्दः। स तु न निपातः।

२२। उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ १। ४। ५८ ॥

(See next—व्याख्यातमुत्तरत्र)

२३। गतिश्च ॥ १। ४। ६० ॥

दी—। प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः। प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर, दुस्, दुर, वि, आह, नि, अधि, अपि, अति, छ, उत् (? उद्), अभि, प्रति, परि, उप—एते प्रादयः।

Words of the प्रादि class are also called उपसर्ग, and गति as well, when are connected with some क्रिया। The प्रादि words are प्र &c.

मित—। निपाता इत्यधिकृतम्। 'प्रादय' इत्यनुवर्तते। क्रिया धात्वर्थः। क्रियाया योगः क्रियायोगः। यदा प्रादयो धात्वर्थे योतयन्ति तदा तेषां क्रियायोगः॥ प्रादयो निपाताः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवन्ति इत्यन्वयः॥ उत्तरत्र 'प्रादयः क्रियायोगे' इत्यनुवर्तते। प्रादयः क्रियायोगे गतिः इति च उच्यन्ते इत्यन्वयः। च-कारात् उपसर्ग इत्यपि॥ "निरः कुपः" "निसप्तपती—" इत्यादिनिर्देशात् सान्ता सान्ता च। अयतेर्छटि निरयते-निलयते दुरयते-दुलयते इति रूपभेदाच्च तथैव प्रतिपत्तिः॥ 'उत्' इति तकारान्तपाठो लिपिकरप्रमादजः। दान्तीऽयं शब्दः। अन्यथा "उदयरः सकर्मकात्" "उदि कूले रुजिवल्लीः" इत्यादयो निर्देशा नीपपद्यन्ते। तकारान्ते हि "उदयरः" "उति कूले" इत्यादिप्रसङ्गः॥

२४। न वेति विभाषा ॥ १। १। ४४ ॥

दी—। निषेधविकल्पयोर्विभाषासंज्ञा स्यात्।

A negation and an option combined is designated by the word विभाषा।

मित—। 'न' इति निषेधे 'वा' इति विकल्पं अवश्यम् । मिलितान्यामेताभ्यां निषेधविकल्पयोः संप्रत्ययो भवति । स एव 'न वा' इति सङ्घातस्य अर्थः । तस्य अर्थस्य इह विभाषा इति संज्ञा कियते । यदि 'न वा' शब्दस्यैव संज्ञा इष्टा स्यात् 'इति' शब्दो नीचेत "न वा विभाषा" इत्येव स्वं स्यात् "कृत्वत् निष्ठा" इत्यादिषु यथा ॥ विभाषाशब्देषु प्रथमं निषेधस्य प्रवृत्तिः पश्चाद्विकल्पस्य प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते" इति वृत्तिः ॥

२५ । स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ १ । १ । ६८ ॥

दी—। शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि, शब्दशास्त्रे वा संज्ञा तां विना ।

Here a word designates its own form excepting words that are used as संज्ञा in grammar.

मित—। इह शास्त्रे शब्दान् उच्यते कार्यमुपदिश्यते । सुते च शब्दे अर्थस्य कस्यचिद्विधौ जायते । अर्थं तु कार्यस्य असंभवः । तत् चर्चस्य तस्य वाचकं कृतस्तेऽपि शब्दसमूहे कार्यमापद्यते । तन्नियमः कियते उच्चारितस्य 'शब्दस्य' यत् 'स्वं रूपम्' आकृतिः तदेवेह विषयत्वेन बोध्यम् । एवम् "अप्रेर्दक्" इत्युक्ते च कारककारणकारिकाराणां समुदायरूपा या आकृतिः ततः एव दृक्प्रत्ययः कियते, न तु अमलदङ्गनहुताशनादिरूपाणामपि । तदेष निस्कर्षः—इह शास्त्रे अप्रिपञ्चतिभिः शब्दैः स्वं रूपमेव संज्ञायते न पुनः पर्यायरूपमपि । शब्दः संज्ञा 'शब्दस्य स्वरूपे संज्ञि' ॥ यद्येवं 'निष्ठा' इति नकारिकारणकारककाराकाररूपस्य समुदायस्य संज्ञा भवतु, सा च मुदनेन कृत्वत्पर्यवर्त्यते । तदाह 'अशब्दसंज्ञा' इति । शब्द इति शब्दशास्त्रं व्याकरणमित्यर्थः । शब्दे संज्ञा शब्दसंज्ञा व्याकरणे कृता संज्ञा । न शब्दसंज्ञा अशब्दसंज्ञा । शब्दस्य अशब्दसंज्ञा स्वं रूपं याच्यम् इत्यन्वयः । 'शब्दशास्त्रे वा संज्ञा तां विना शब्दस्य' यत् 'स्वं रूपं' तत् 'संज्ञि' इत्यर्थः ॥

२६ । येन विधिस्तदन्तस्य ॥ १ । १ । ७२ ॥

दी—। विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात्, स्वस्य च रूपस्य ।

Any characteristic, through which an injunction operates,

designates itself and also the whole of which it is the final portion.

मित—। “अणदित् सवर्णस्य च—” इत्यतः ‘च’ इत्यनुवर्त्तते । ‘संज्ञा’ इति च प्रकरणाद्व्यञ्जम् । “तदन्तस्य च संज्ञा, येन विधिः” इत्यन्वयः । च-कारेण ‘स्वरूपम्’ इत्यस्य समुच्चयः यस्या च विपरिणामः । तेन अयमर्थः—‘येन’ द्वारेण ‘विधिः’ प्रवर्त्तते तत् ‘तदन्तस्य’ आत्मानस्य ‘स्वस्य च रूपस्य संज्ञा’ स्यात् । येन इति करणे द्वितीया । द्वारमिह प्रवर्त्तौ करणम् ॥ विधिरिति कर्मणि क्षिप्रत्वस्य इति आसपदमश्रौक्योक्त्यादयः । नागेशस्य विधानं विधिरिति भावे प्रत्ययमाह । भावपक्ष एव भाष्याभिमतः प्रतिभाति । तदाचेष्ट भगवान् “अथा धातोर्न विधत्ते, अकारेण प्रातिपदिकस्य इत्वं विधत्ते” इति तिङन्तमुदाहरति । तच्च “यती विधानम्” “इत्वी विधानम्” इत्यादीनामेव युक्तः अतुवादः । द्वारविशिष्टविधौ एव विधिः प्रवर्त्तते । तेन द्वारं विधेर्विधयस्य विशेषणम् । तदाह ‘विशेषणं तदन्तस्य’ इत्यादि ॥ “स्व रूपम्—” इति स्वस्यैव प्राप्तः तदन्तस्यापि विधीयते । तेन स्वरूपविधिस्तदन्तविधिश्च भवति ।

दो—। “समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः” (वार्त्तिक) ।

This has to be prohibited in case of Injunctions relating to समास and प्रत्यय । Such injunctions apply to the characteristics only and not also to what ends in them.

मित—। समासविधौ प्रत्ययविधौ च येन विधिः तत् स्वस्यैव रूपस्य संज्ञा स्यात् न तदन्तस्यापि इत्यर्थः ॥ समासे तावत्—“द्वितीया श्रित—” इति श्रितशब्देन करणेन समासविधिः । तत् श्रितशब्देनैव समासः कष्टं श्रितः कष्टश्रितः इति । श्रितान्तेन कष्टं परमश्रित इत्येव समासो न भवति ॥ प्रत्यये च—“नडादिभ्यः फक्” इति नङ्शब्दात् फगुत्पद्यते, नङ्स्य अपत्यं नाङायन इति न तु नङान्तादपि सुवनङ्स्य अपत्यमित्येव । तत्र तु यदाविहितम् इत्येव सौवनाडिरिति ॥ इह तदन्तविधिः प्रतिषेधात् स्वरूपविधिरेव केवली भवति ॥

दो—। “उगिद्वयं ग्रहणवर्जम्” (वार्त्तिक) ।

There is no prohibition when the characteristic drops च, छ or ज्ञ or a single letter.

मित—। उक् इति प्रत्याहारः। उक् इत् यस्मात् स उगित्। उगित् वर्षस्य उगित्कर्णो। तयोर्गुणम्। उगित्कर्णस्य वर्णयित्वा इति उगित्कर्णस्य वर्णम्॥ समासस्य प्रत्ययस्य वा उगिता केनचित् शब्देन करणेन, वर्षेन वा केनचित्, यदा विधिः तदा नास्ति तदन्तविधिः प्रतिषेधः। स हि विधिः उगितः उगित्तस्य च वर्षस्य वर्णान्तस्य च स्यात्॥ समासे—मङ्गच्छब्दः शब्दवद्वादादुगित्। तस्य “सम्भङ्ग” इति समासे मङ्गावैयाकरण इति भवति। अतिक्रान्ती मङ्गलम् अतिमङ्गलम् इति उगित्तः। अस्यापि स एव समासः अतिमङ्गावैयाकरण इति॥ समासे वर्षस्य वर्णं नास्ति॥ प्रत्यये—उगित्स्वरूपस्य मङ्गच्छब्दस्य स्त्रियाम् “उगित्त” इति छीप्, मङ्गती। किञ्च अतिक्रान्ती मङ्गलम् अतिमङ्गलम्। स्त्रियाम् तदन्तविधिना प्राग्वत् छीपि अतिमङ्गती॥ “एरच्”, “अत् इज्” इत्यादयो वर्षस्य वर्णानि। इस्वरूपस्य इप् गती इति धातोरन्त्यप्रत्यये अयः। तथा च तदन्तविधिना इदन्तस्य चिधातीरन् प्रत्यये अयः॥

२७। विरामीऽवसानम्॥ १। ४। ११०॥

दी—। वर्णानामभावः अवसानसंज्ञः स्यात्।

A break in the succession of letters is called अवसानम्।

मित—। विरामी विरतिः। भावे घञ्। पूर्वे शब्दकालेवरे उच्चारण- विरतिर्भवति। तथा अवसानसंज्ञा क्रियते।

२८। परः सन्निकर्षः संहिता॥ १। ४। १०८॥

दी—। वर्णानामतिशयितः सन्निकर्षः संहितासंज्ञः स्यात्।

Close proximity of letters is called संहिता।

मित—। अतिशयित इति परशब्दस्य व्याख्यानम्। सभावादधिका अति- शयितः। अर्धमात्राकालव्यवधानं संहितासंज्ञो भवतीति उच्यते।

२८ । सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १ । ४ । १४ ॥

दी— । सुवन्तं तिङन्तञ्च पदसंज्ञं स्यात् ।

A पद is one that ends in either a सुप् or a तिङ्.

मित— । 'सुप्' इति "स्त्रीजस्—" इत्यत्र सु शब्दादारभ्य आ सुपः पकारात् प्रत्याहारः । 'तिङ्' इति च "तिप्तस्—" इत्यत्र ति शब्दात् मङिङी ङकारात् प्रत्याहारः ॥

३० । ह्रस्वोऽनन्तराः संयोगः ॥ १ । १ । ७ ॥

दी— । अक्षुभिरव्यवहिता ह्रस्वः संयोगसंज्ञाः स्युः ।

Consonants unseparated by vowels are called संयोगः ।

मित— । ह्रस्व इति व्यञ्जनानि । बहुवचनमन्तलम् आत्यभिप्रायेण वा । अनन्तरमवकाशः । अविद्यमानमन्तरमेषु अनन्तराः । अचः खराः । तैः अव्यवहिताः ॥ इयी इयीव्यञ्जनधीरन्तरा खरविरहिता इत्यर्थः । अक्षुभिरिति युक्तम् ॥ अनन्तरा इति नकारस्तकारधीर्मध्ये अच् नास्ति इति तथोक्तिः संयोगः । वक्ष्यामपि ह्रस्वानामन्तर्ये इयीर्इयीः संज्ञा । यावन्मात्रेण सिद्धमानन्तर्ये तावन्मात्रेणैवोत्पन्ना संज्ञा तद् वक्ष्मः सन्निधाने एकाधिक एव संयोगः ॥ लब्ध्वा इति वकारघकारधीरेकः, घकारवकारधीरपर इति द्वौ संयोगौ ॥

३१ । ऋस्वं लघु ॥ १ । ४ । १० ॥

A short vowel is called लघु ।

मित— । "ऊकाहोऽच्—" (४—१।१।२७) इति ह्रस्वत्वादिकं स्वरधर्मः । यत् ऋस्वं तत् लघु इत्युच्यते ॥

३२ । संयोगे गुरु ॥ १ । ४ । ११ ॥

दी— । संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् ।

A short vowel is styled गुरु if a संयोग follows.

मित— । 'ह्रस्वम्' इत्यनुवर्तते । 'संयोगे' इति परसप्तमी । ऋस्वं संयोगे परे

गुरु इत्यन्वयः ॥ अनन्तर इत्यत्र 'अ' इति लघु । अन्त इत्यत्र तु 'न्त' इति संयोगे परे 'अ' इति गुरु । 'ऋस्त्रे' इति ऋ शब्दे अकारो गुरुः ॥

३३ । दीर्घञ्च ॥ १ । ४ । १२ ॥

दी— । दीर्घञ्च गुरुस्तञ्च स्यात् ।

A long vowel also is styled गुरु ।

मित— । यत् दीर्घं तत्र गुरु । 'दीर्घं' इति दी-शब्दे ईकारो गुरुः ॥ सामुदायिकं सविस्मयं गुरु । 'संयोगः' इति 'सं' शब्दे अकारो गुरुः गः-शब्दे च ॥

अथ परिभाषाप्रकरणम् ।

३४ । इको गुणवृद्धौ ॥ १ । १ । ३ ॥

दी— । गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत् गुणवृद्धौ विधीयेते तत्र 'इकः' इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ।

The word इकः in the वृद्धौ has to be supplied where गुण or वृद्धि is enjoined by mentioning the word गुण or वृद्धि ।

मित— । इकशब्दस्य षष्ठ्या एकवचने रूपम् 'इकस्' इति । तस्य अनुकरणम् 'इकश्' इति शब्दरूपं नपुंसकलिङ्गम् । प्रथमेकवचने इह रूपम् ॥ गुणश्च वृद्धिश्च गुणवृद्धौ । तौ । अनुवर्तते उपतिष्ठते इत्यादि क्रिया कृष्णा । कर्मणि त्रितोषादिवचने रूपम् ॥ 'इकः' इति गुणवृद्धि-शब्दौ अनुवर्तते । यदीच्यते गुण इति वृद्धिरिति वा तत्र इक इत्यनुपस्थितं वेदितव्यम् । तदाह 'गुणवृद्धिशब्दाभ्याम्' इत्यादि ॥ 'गुणः' 'वृद्धिः' इत्युक्ते कस्य तत् इत्याकाङ्क्षायां 'इकः' इति स्थानी उपतिष्ठते । एतत् यत् विशिष्य स्थानी न निर्दिष्टस्तैव । तथा च "मिदं गुणः" इत्यत्र 'इकः' इति योजनया 'मिदं इको गुणः' इति लभ्यते, तेन मेवमिति इत्यादि भवति ॥ "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु" इत्यत्र इको वृद्धिर्विज्ञायते । अस्मैषीत् अलावीत् इत्यादि च रूपं भवति ॥ अतुगे गुणवृद्धिशब्दे तु नेतत् । 'त्यदादीनाम्' इति इदम् शब्दस्य अकारो विधीयते । स च गुणः । किन्तु गुणवृद्धीशारणाभावात् इकारस्य न

भवति यथा प्राप्तम् अलोऽन्त्यस्यैव भवति । एवम् “दिव औत्” इति तद्विसंज्ञक ओकारो विधीयते । परं तद्विशब्दस्य साचादनुक्तोः सः अलोऽन्त्यस्यैव भवति न तु इकारस्य ॥

३५ । अचञ्च ॥ १ । २ । ३८ ॥

दी- । ह्रस्वदीच प्लुतशब्दैर्यत्र अच् विधीयते तत्र ‘अचः’ इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ।

The word अचः in the षष्ठी has to be supplied where an अच् is enjoined by mentioning the word जस्, or दीर्घः, or पुतः ।

मित- । चकारोऽवधारणार्थः । “ज्ज्जालीऽच्,—” इत्यतः ‘अच् जस् दीर्घपुतः’ इत्यनुवर्गं । जस् दीर्घपुतः अच् अचञ्च इत्यन्वयः । जस्, दीर्घः, पुतः इत्येवं भाव्यमानः अच् अच एव भवति इत्यर्थः । एतद्विधीयते “जस् दीर्घः पुतः इति यत्र नूयात् अच इत्येतत् तत्र उपपन्नं द्रष्टव्यम्” इति भाष्ये दीक्षितेन च जस् दीर्घाद्यादिना अनूयते ॥ ‘अचः’ इति षष्ठी कचिद् विशेषणात् तापि वा विशेष्यात् द्रष्टव्या । तथा च “जस् दीर्घपुतस्य प्रातिपदिकस्य” इत्यत्र “प्रातिपदिकस्य जस् दीर्घः भवति” । किम्भूतस्य प्रातिपदिकस्य ? अचः अजन्तस्य प्रातिपदिकस्य इत्येवं विशेषणतया व्याख्यास्यते । तेन ग्रामणि कुलम् इति जस् दीर्घः भवति, सुवाक् कुलम् इति न जस् दीर्घः ॥ “ग्रामादीनां दीर्घः” इत्यत्र “अचो दीर्घो भवति । किम्भूतस्य अचः ? “ग्रामादीनामचः” इति विशेषणत्वेन व्याख्यानम् । तेन ग्राम्यति इत्यमन्तास्यापि अकारस्य दीर्घो भवति ॥ जस् दीर्घः यत्र न न्युतं तत्र नायम् । “दिव औत्” इति जस् चकारो विधीयते स्वरूपेण न स्वरसंज्ञया । तेन चकारस्य भवति न अचः ॥

३६ । आद्यन्तौ ट्कितौ ॥ १ । १ । ४६ ॥

दी- । ट्कितौ यस्य उक्तौ तस्य क्रमात् आद्यन्तावयवौ स्तः ।

That which drops ट् and that which drops क are added as a limb respectively before and after the one of which they are enjoined.

मित- । आदिष्व अचञ्च आद्यन्तौ । ट् इति अकार उच्चारणार्थः । ट् च क् च ट्कौ । तौ इतो यथोक्तौ ट्कितौ ट्कितौ इत्यर्थः ॥ आद्यन्तौ

इति समुदायः अंशतश्चित् अंशतश्चित् कित् । आदांशे टित् अन्तांशे कित् इति शेषः ।
एवम् आद्यन्तसमुदायेन टकित् समुदायस्य अन्वयः सिद्धः । पश्चात् “यथासंख्यम्—”
इति अवयवानां प्रथमत्वः ; टिता आदिः कित्ता अन्तस्य इति । तेन टित् आदि-
र्भवति कित् अन्तः इत्यर्थः सम्पद्यते । कस्य आदिरन्तो वा ? यस्य ङङौ तस्य ।
यस्य टित् बिहितः तस्य स आदिर्भवति, यस्य कित् तस्य अन्तः इति भावः ॥ यस्य
ङङौ तस्य अवयवावेतौ न तु तस्य स्थाने । तेन आगमाविसौ “षडौ स्थाने योगा”
इत्यस्यापवादः ॥ लुटि भू ता इति स्थिते “आर्धघातुकस्येड्—” इति ‘ता’ शब्दस्य
इदं । टित्वात् आद्यवयवः, तेन भू प्रता इति जातम् ॥ णौ या णिच् इति स्थिते
“—आतां पुङ् णौ” इति या शब्दस्य पुङ् । कित्वात् अन्तावयवः, तेन याप् णिच्
इति जातम् ॥ प्रत्ययान्तु टिडा क्रिया पर एव भवति ॥ तथा च “चरेट्” इति चर् ट
इत्येव न तु टचर् इति ।

३७ । मिदचोऽन्तात् परः ॥

दी— । अचः इति निर्धारणे षष्ठी । अचां मध्ये योऽन्त्यः तस्मात्
परस्तस्यैव अन्तावयवो मित् स्यात् ।

That which drops in comes in after the last of the vowels in the word of which it is enjoined and is to be deemed as a part of that vowel.

मित्— । आद्यन्तो इत्यतः अन्तशब्दमात्रम् अनुवर्तते । “मित् अचः
अन्तात् परः अन्तः” इत्यन्वयः । तत्र ‘अचः’ इति षष्ठी, न षष्ठमी । पञ्चमीपक्षे
‘अन्तात्’ इति ‘अचः’ इत्यस्य विशेषणं भवति । -ततश्च ङङन्तेषु मित् न प्रवर्तते
पर्याप्ति, मङ्गान्ति इत्यादि च न सिध्यति ॥ ‘अचः’ इत्यस्य अचाम् इत्यर्थः ।
जातावेकवचनम् षष्ठी च निर्धारणे । तदाह ‘अचां मध्ये यः अन्तः’ इति ॥ तस्मात्
परः तस्मादचः पर इत्यर्थः ॥ ‘तस्यैव’ तस्य अच एव ‘अन्तावयवः’ । एतत् भाष्योक्तस्य
‘पूर्वान्’ शब्दस्य व्याख्यानं । मित् पूर्वान् । कथं पूर्वः ? यतः परी मित् ।
तदिह द्वौ पक्षौ—अचः परी मित् इति अच एव अन्तावयवः सः, अजन्तात् सङ्गतात्
परी मित् इति तस्यैव सङ्गतात् अन्तावयवः सः इति । आद्यो दीक्षितस्य, द्वितीयो

हरदत्तस्य । फली नास्ति भेदः । परम् अचो वचसाचस्य अवयवकल्पना सङ्गता प्रतिभाति ॥

३८ । षष्ठी स्थानेयोगा ॥ १।१।४८ ॥

दी— । अनिर्द्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या । स्थानञ्च प्रसङ्गः ।

In this science the sixth case-ending attached to a word indicates that the word is to make room for another unless some other relation is specifically mentioned as implied by the case-ending. स्थान in the rule means प्रसङ्ग domain, subject-matter etc. Thus in the rule “अक्षेभूः” the षष्ठी in अक्षेः implies that अस् makes room for भू, i.e., भू is substituted for अस् ।

मित— । षष्ठ्यो हि षष्ठायाः । षष्ठीयुक्तेन कश्चित् स्थानो लक्ष्यते यथा राज्ञः पुरुषः, कश्चित् अवयवो यथा वृत्तस्य शाखा, इत्यादि । एवं पुरुषस्य भाग्यम्, द्रव्यस्य मूल्यम्, वित्तस्य भावा इत्यादिष्वपि भिन्नेष्वर्थेषु षष्ठा योगः । तदिह व्याकरणे नियमः क्रियते षष्ठा योगः स्थाने अर्थे एव भवति नान्यस्मिन् । स्थाने स्थानार्थे स्थानप्रतिपत्तार्यमित्यर्थः योगी यस्याः सा स्थानेयोगा, यथा युक्तया आदेशस्य स्थानं विज्ञायते सा इति शेषः । इत्येव निपातनात् सप्तम्या अलुक् ॥ तथा च “अक्षेभूः” इत्यत्र ‘भूः’ इत्यादेशः । कस्य स्थाने इति ‘अक्षेः’ इति षष्ठा विज्ञायते । अक्षेः स्थाने भूः स्वादित्यर्थः । युगपदुभयोरिकस्थानाधिकारस्य असम्भवात् आदेशात् परम् ‘अस्’ इति निवर्तते, ‘भू’ इत्येव केवलमुपलभ्यते ॥ इह ‘स्थाने’ इति सप्तम्यन्तस्य अनुकरणमिति न । अनुकरणे तु ‘स्थाने’ इति प्रातिपदिकं क्लीबं । तदा निपातनात् सप्तम्या अलुक् इति भाष्यवाक्यमसङ्गतं स्यात् । किञ्च स्थानेन योगी यस्या इति भाष्योक्तं व्याख्यानान्तरमपि न संगच्छेत ॥ नैतत् सार्वत्रिकम् । विशिष्य अन्यार्थनिर्देशे तु स्थानार्थो न भवति । तथा च “ऊटुपधाया गीष्ठाः” इत्यत्र उपधाया इत्युक्तेः गीष्ठा इत्यवयववृत्ती न स्थानवृत्ती । गीष्ठाः अवयवभूतस्य उपधाया ओकारस्य क्त इत्यर्थः सम्पद्यते, न गीष्ठाः स्थाने ऊदिति । तदाह अनिर्द्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी इति अनिर्द्धारितः सम्बन्धविशेषो यथा इति विग्रहः ॥ स्थाने योगा इति पदप्रयत्नसमस्त-

नित्यपि पञ्चाननं भार्यं दृश्यते । तत्र स्थाने अयीगा इति छिन्दः । अयीगा अतुक्तसम्बन्धा षष्ठी स्थाने भवति इत्यर्थः । इदमेव सुगमं व्याख्यानम् ॥
उदाहरणे अस्तेः इति स्थानषष्ठी । यथा अवयवषष्ठ्या अवयवौ लट्ठ्यते तथा स्थानषष्ठ्या स्थानी । स्थानी प्रसङ्गे इति दीर्घितः तेन अस् इति प्रसङ्गे 'अस्' इत्यस्य प्रसङ्गः प्राप्त इत्यर्थः । यथा उच्यते यास्त्रा इत्यत्र उचः अवयवौ यास्त्रा अवयव इति बोधः तथा अस्तेः भूः इति अस्तिः प्रसङ्गे भूः प्रसक्तः इति जन्मते ॥ स्थानमाद्यतनमिति ज्ञात्वा स्थानी अप्रयुज्यमान इत्यपि शक्यते वक्तुम्, यथा—“स्थानिन्यपि मध्यमः” “कर्मणि स्थानिनः” इत्यादियु । अस्तिः अप्रयुक्तः भू इति प्रयुक्तः इति पूर्वोक्त एवार्थः ॥

३८ । स्थानेऽन्तरतमः ॥ १।१।५० ॥

दी— । प्रसङ्गे सति सवृणतम आदेशः स्यात् । यत् अनेकविध-
मान्तव्यं तत् स्थानत आन्तव्यं बलीयः ।

When there is occasion for substitution the substitute should be the most similar to what it replaces. If more than one point of similarity exists, similarity in the region of pronunciation determines the substitute. Thus in दृष्ट अस् we have अ अ together and have to substitute दीर्घ for the two by the rule “अकः सुबर्णे दीर्घः” । Now दीर्घ presents आ ई etc. Of these आ is the most similar to अ अ because both आ and अ अ are कट्ठ । Hence the form दृष्टाव । Again in चि तुमुन् the rule “सार्वधातुकार्ध-
धातुकयोः” directs गुण in place of the इ in चि । Now गुण includes अ, ए, ओ । Of these ओ has nothing in common with इ । ए is similar in स्थान having तात्तु as a common place of origin. अ also is similar because both are short. Similarity in origin (स्थान) gets the preference and ए is substituted ; the result is चेतुम् । Similarly स्तु तुमुन् gives क्षेतुम् ।

मि— । पूर्वधात्वात् ‘स्थाने’ इत्यनुवर्तते । तेन सृष्ट ‘स्थाने स्थाने अन्तरतमः’ इति मिथितीऽन्वयः । तत्र अतुक्तस्य आद्यस्य ‘प्रसङ्गे’ इत्यर्थः । नापि सप्तमी । द्वितीयस्तु उच्चारणस्थानवाची । विषयसप्तमी । अन्तरशब्दः सदृशपर्यायः । तदय-

मर्थः—‘स्थाने’ प्रसङ्गे सति ‘स्थाने’ उच्चारणस्थानविषये ‘अन्तरतमः’ सङ्गततमः आदेशः स्यात् । सादृश्यात् प्रसङ्गः । सङ्गेषु अनेकेषु प्राप्तेषु ये स्थानेन सङ्गतः तेषामेव उपयोगी नान्देषाम् । तेषु पुनर्यस्य अधिकतमं सादृश्यं स एव आदेशः ॥ ‘प्रसङ्गे सति’ इत्यत्र ये ये सङ्गताः सन्ते एव ते प्रसङ्गा द्रष्टव्याः ॥ सादृश्यस्य चतुर्विधम्—तात्त्वादिस्थानसाम्यात्, नादघोषादिगुणसाम्यात्, जस्रलदीर्घत्वादि-कालसाम्यात्, अर्थसाम्याच्च । तदाह ‘अनेकविधसाम्यार्थम्’ इति ॥ ‘स्थानतः’ स्थानेन इत्यर्थः ॥ ‘बलौघः’ इति स्थाने शब्दस्य अनुवृत्त्या लभ्यते इति दर्शितं प्राक् ॥ इह ‘चितुम्’ इति विधातीरिक्कारस्य गुणिन अकार एकार ओकारश्च प्राप्तः । तत्र सादृश्याभावात् ओकारस्य प्रसङ्गो नास्ति । अकारो जस्रमात्रेण एकारस्तु तात्त्वास्थानसाम्यात् इकारेण सङ्गतः । स्थानसाम्यं बलवत्तरमिति एकारे कृते चितुम् ॥ वाचा हरिः इति विद्यते वाग् हरि इति जाते हकारस्य पूर्वसंयोजे क, ख, ग, घ, ङ इति प्राप्ताः । संयोजे इति संवे एव स्थानेन सङ्गता हकारस्य । परमेषु ककार खकारौ अधोधौ उत्तरे धीवन्त इति ते धीवन्तौ हकारस्य सङ्गततराः । किञ्च गकारादिषु गकार-ङकारौ अल्पप्राणी घकारौ मङ्गाप्राण इति मङ्गाप्राणस्य हकारस्य सङ्गततमो घकार एव आदेशः । तेन जातं वाग्घरिः इति ॥

४० । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ १।१।६६ ॥

टी—। सप्तमी निर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेण अव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ।

An injunction, laid down with some word having the seventh case-affix, operates on what *immediately* precedes the word. The rule “इकोयच्च” enjoins यच् of इक् । Of which इक् ? The condition अचि in the सप्तमी supplies the answer with the help of this present rule. The operation is to be on the इक् that immediately precedes अच् । Thus दधिभिन्नमन्नम् gives the compound दधि अन्न where इक् *i.e.* इ immediately precedes अ which is an अच् । Hence इ is replaced by यच्, *i.e.*, by य् which is the अन्तरतम of इ and the form दध्यन्न is obtained.

मित—। तच्चिन्शब्द इह अवपरः। एतच्च इति शब्दयोगात् “न वेति विभाषा” इत्यत्र यथा। ‘तच्चिन्निति’ तच्छब्दस्य य इह प्रकारसेन प्रकारेण इत्यर्थः, सप्तम्यन्तेन इति शेषः। तच्छब्देन च सर्वनाम्ना कृतस्य शब्दजातस्य यङ्यम् ॥ इह निर्द्ध्युपसर्गो नैरन्तर्ये वर्तते दिशधातुश्च उच्चारणार्थः। निर्दिष्टं नैरन्तर्येण उच्चारितम् ॥ सप्तम्या यो निर्देशः तेन ‘सप्तमौनिर्देशेन’ सप्तम्यन्तशब्दीकारणेन ‘विधीयमानं कार्यम्’ क्रियमाप्ती विधिः सप्तम्या निर्दिष्टात् पूर्वस्य ‘वर्णान्तरेण अव्यवहितस्य पूर्वस्य’ इत्यर्थः ‘गीष्वा’ वेदितव्य ॥ इह “तच्चिन्निति पूर्वस्य” इत्येतावतेन सप्तम्यन्तात् पूर्वस्य विधिलभ्यते। तथापि यत् ‘निर्दिष्ट’ शब्दी गृह्यते तेन आधत्ते नायं पूर्वमावस्य विधिः किन्तु अव्यवहितस्य पूर्वस्य। अतएव निर्दिष्टं नैरन्तर्येण उच्चारितमित्युक्तम् ॥ अथवा एतदर्थमित्यं व्याख्यायताम्—‘तच्चिन्निति’ सप्तम्यन्तं कश्चित् शब्दमुच्चार्य इत्यर्थः यत् विधीयते तत् ‘निर्दिष्टे पूर्वस्य’ सप्तमौनिर्दिष्ट-शब्दापेक्षया यत् पूर्वस्य भवति। एवं सति “इत्तीयपक्षि” इत्यत्र अपि निमित्ते इहः स्थाने यो यत् विधीयते स अपि अव्यवहितस्य पूर्वस्य भवति। तेन प्रत्याहारः, स्वातन्त्र्यम् इत्यादि सिध्यति ॥ पूर्वमात्रे प्राप्ते विधी अव्यवहितपूर्वे नियम्यते ॥ अधिकमग्रे ॥

४१। तस्मादितुत्तरस्य ॥ १।१।६० ॥

टी—। पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेण अव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम्।

An operation, directed with some word in the fifth case-ending, affects what immediately follows the word. The rule “इंदासः” directs ई of आन when it follows the root आस। Of which आन ? The condition आसः in the पञ्चमी restricts it to the आन that comes *immediately* after आस। Thus आसीन, but not ई in आसी भजमानः, because the आन here is not *immediately* after आस।

मित—। निर्दिष्टे इत्यनुवर्तते। प्राग्वत् तस्मादित्यर्थपरम्, निर्दिष्टयङ्येन च अव्यवहितता। ‘निर्दिष्टे उत्तरस्य’ निर्दिष्टापेक्षया उत्तरस्य इत्यर्थः। नागिबन्धु

विभक्तिविपरिणामेन निर्दिष्टात् शब्दस्य अन्यथाह । उत्तरमावस्य प्राप्ते अन्य-
वहितोत्तरवर्तिनि कार्यं नियम्यते । तथा च “सञ्चयप्रविभ्यः स्थः” इति अन्यवहितस्य
स्था भातोः सन्निष्ठते इति भवति । व्यवहितस्य तु “कमिङ् समुपस्थास्यति विधिः”
इति परस्मैपदमेव ॥ कार्यम्, कार्यस्य विषयः यः कार्योऽतुल्यते, कार्यस्य निमित्तम्
इति चित्तयसन्निधाने एव सूचयोरनयोः प्रवृत्तिः । तत्र निमित्ते सप्तमीनिर्दिष्टे
अन्यवहितं पूर्वं कार्यस्य विषयः, पञ्चमी निर्देशे तु अन्यवहितं परम् । एवम् “कर्मणि
द्वितीया” “दूरान्तिकार्येभ्यो द्वितीया च” इत्यादिषु ‘कर्मणि परभूते पूर्वस्य द्वितीया’
‘दूरादिषु पूर्वभूतेषु परस्य द्वितीया च’ इत्यादिकं न । तादृशे व्याख्याने ‘कर्मणि’
इत्यादिकं निमित्तं भवति, ‘द्वितीया’ इत्यादिकं कार्यम्, परं कार्यस्य विषयो न
लभ्यते ॥ न च वाच्यं ‘पूर्वम्’ ‘उत्तरम्’ इत्येव विषयः । एताभ्यां हि विशिष्यते
विषयः, नेति सार्धं विषयः । स हि साक्षान्निर्दिश्यते “इको वषचि” इत्यादिषु
प्रकरणाया लभ्यते “इदावः” इत्यादिषु ॥

४२ । अलोऽन्तरस्य ० १।१।५२ ॥

दी— । यहीनिर्दिष्टस्य अन्त्यस्य अल आदेशः स्यात् ।

The substitute of what is in the sixth case-ending comes in place of the last letter only. Thus “इङ् पः—” substitutes प for the final इ only not for the whole of इङ् ।

नित— । “स्थानेऽन्तरसः” इत्यतः ‘स्थाने’ इत्यनुवर्तते । “स्थाने अलः अन्तरसः”
इति पूर्वं सूचयोरनम् । स्थाने यो भवति सः अन्यस्य अलः स्थाने वैदितव्यः इत्यर्थः ।
कः स्थाने भवति ? आदेशः । किं तस्य लिङ्गम् ? “यही स्थानेयोगा” इत्यनेन
यहीनिर्देशः । तदाह ‘यहीनिर्दिष्टस्य’ इत्यादि । यत् यही निर्दिष्टं तस्य यः अन्यः
अल् तस्य स्थाने आदेशः स्यात् । तथा च “इनङ्—” इति यच्च अन्यस्य गकार-
स्यैव तकारो भवति न सर्वस्य इत्युद्देशः—घातः ॥ आदेशः अल एव पदस्य
माभूत् । अन्यस्यैव अन्तरस्य सा सूत् इति द्विविधोऽयं नियम इति ज्ञानेशः ॥
‘स्थाने’ इत्यनुवृत्तेः आदेशे एवायं नियमः । आगमेषु तु अन्तरस्यैव इति न । तेन
“अर्धघातुकस्य—” इति य इट् स ढञ्प्रत्ययस्य चकारस्य अन्यस्य न भवति ।

यदि स्यात् “आयन्तो ठकितौ” (३६) इति चकारात् पूर्वम् लक्ष्येन चकारात् परं स्यात् ॥ किंचिदिह ‘वहो’ इत्यनुवर्त्यन्ति, फले तु भेदो नास्ति ॥

४३ । डिञ्च ॥ १।१।५३ ॥

दी—। अयमप्यन्यस्यैव स्यात् । “—सर्वस्य” (४५) इत्यस्यापवादः ।

This too, *i.e.*, a substitute that drops ङ, is in place of the last letter. This bars the सर्वोदेश directed by the rule “अनेकाङ्—”. Thus in गो अयम् the substitute अवङ् comes in for the final only giving गवायम् by the rule “अवङ् स्त्रीटावयस्य” ।

नित—। ङ् इत्यस्य स डिञ् । ‘स्थाने’ इत्यस्ति ‘अलोऽन्यस्य’ इति च । डिदपि स्थाने भवन् अलोऽन्यस्यैव भवति ॥ तथा च “अनङ्, स्त्री” इति सखिशब्दस्य इकारस्य अन्यस्यैव अनङ् भवति ॥ अनेकाङ् अयमनङ्, तेन “अनेकाङ्—” इति सर्वोदेशः प्राप्तः प्रतिषिध्यते । तदाह “सर्वस्य” इत्यस्यापवाद इति ॥

४४ । आदेः परस्य ॥ १।१।५४ ॥

दी—। परस्य यद्विहितं तत्तस्य आदेर्वोध्यम् । “अलोऽन्यस्य” इत्यस्यापवादः ।

What is enjoined of the immediately following word takes place of the first letter of that word. Thus “अनङ्—” directs ई to replace अ when coming after ङ, but the ई replaces the first letter only of अङ् giving औप ।

नित—। ‘स्थाने’ इत्यस्ति ‘अङ्’ इति च । परस्य आदेः अङ् स्थाने इत्यन्वयः । ‘परस्य यद्विहितम्’ पञ्चमी निर्देशिन इति शेषः ॥ “इंदासः” इति आनस्य परसूतस्य ईकारो विधीयते । स च तस्य आदेर्वर्णस्य आकारस्य भवति न समुदायस्य ।

४६ । अनेकाल्शित् सर्वस्य ॥ १।१।५५ ॥

दी—। स्पष्टम् । “अलोऽन्त्य” —सूत्रापवादः । “अष्टाभ्य औश्” इत्यादौ “आदेः परस्य” इत्येतदपि परत्वाद्नेन बाध्यते ।

An आदिश्, containing more than one letter, also one that drops श्, replaces the whole word. This bars the rule “अलोऽन्त्यस्य ।” Thus the rule “असौभूः” directs भू in place of अम् । Now the आदिश् here, viz., भू, contains more than one letter ; hence it replaces the whole of अस् and not the final स only. It also bars ‘आदेः परस्य’ when there is conflict of the two because it comes later. Hence “अष्टाभ्य औश्” directs औश् for जस् and शस् coming after अट् । This affecting what follows, the rule “आदेः परस्य” comes in ; the आदिश्, i.e. औश् again drops श् and is शित्, so the present rule also applies. Thus there is conflict. The present rule, however, prevails and we get औश् in place of the whole of जस् and शस् ।

मित—। ‘स्थाने’ इत्यस्ति । अनेके अक्षः अक्षिन् अनेकाल् । श् इत् अस्य शित् । अनेकाल् च शित् इति समाहारः ॥ अनेकाल्शित् आदिशः सर्वस्य स्थाने भवति इति सूत्रार्थः ॥ तथा च “एतदोऽन्” (१८५१—५।१।५) इति अन् अनेकाल् सर्वस्य एतदः स्थाने भवति न “अलोऽन्त्यास्य” इति दकारमात्रस्य । तेन एतद् तसि इति स्थिते अन्तः इति जाते “नञीपः—” (२१६) इति नञीपे अन्तः ॥ “इदम् इश्” इत्यत्र इश् इति शित् । अन्तः सर्वस्य आदिशः । तेन इदम् तसि इति स्थिते इश् तसि इति जाते इतः । “मातृव्यकृतमनेकाल्त्वम्” इत्युक्तेः इश् एकाल् न अनेकाल् ॥ “अतो भिस ऐस्” इति अनेकाल् ऐस् सर्वस्य भिसः स्थाने भवति न “आदेः परस्य” इति समाहारस्य । “अष्टाभ्य औश्” इत्यत्र औश् शित्त्वात् सर्वादिशः प्राप्तः, अष्टाभ्य इति पञ्चमी निर्देशात् पुनः “आदेः परस्य” इति । एवं युगपदुभयप्राप्तौ यः परः स प्रवर्तते यः पूर्वं स बाध्यते इति सर्वादिश् औश् ।

४६ । स्वरितेनाधिकारः ॥ १।३।११ ॥

दी—। स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपम् अधिकृतं वेदितव्यम् ।

What is pronounced in the स्वरित pitch is to be supposed as अधिज्ञत, i.e., allowed jurisdiction over what follows.

मित—। स्वरितः स्वरमेदः। तेन लिङ्गेन अधिकारी वेदितव्यं द्रव्यम्।
यः शब्दः सूचकारिण स्वरितेनोच्चारितः स उत्तरत्र अधिज्ञतो बोध्यः तत्र स अन्वेति
इति शेषः ॥

दी—। परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः।

Of the subsequent, the persistent, the internal and the special, the later in the order above has precedence over the earlier. In other words the नित्य sets aside what is पर; the अन्तरङ्ग prevails over both नित्य and पर; while अपवाद bars नित्य, पर and अन्तरङ्ग। पर, नित्य etc. are relative terms. What is पर etc. with respect to one may not be so with reference to another. Of two operations if one is such that it can take place either before or after the other has worked that one is नित्य with respect to the other. Thus in तुद् तिप् the rule "सार्धधातुकार्धधातुकयोः" (२१६८—२१८४) requires तु to become तौ by गुण also the rule "तुदादिभ्यः शः" (२५२४—२५२६) demands श to come in between तुद् and तिप् stopping the गुण। Also गुण is a subsequent कार्य compared to श। As is expected from the rule "विप्रतिषेधे परम्" the गुण, ought to prevail giving तौद् तिप् and then with श between, तौदति is to be the form. But we observe that श can come in irrespective of गुण, hence compared to गुण the श is a नित्यकार्य। This therefore has precedence over गुण though that is guided by a subsequent rule. Hence the correct procedure is तुद् श तिप् yielding तुदति। अन्तरङ्ग is internal. Such a कार्य does not depend upon external causes. Thus ग्रामणी in the sense "leader of the village" becomes neuter when qualifying कुल house. If we say "by the leading house in the village" we have to attach टा to ग्रामणी in the neuter. But टा requires तुम् by the rule "इकीडि विभक्तौ" (३२०—३२१६)। The प्रातिपदिक then becomes ग्रामणीम्। Neuter

however requires shortening of the ई by “इत्थोनपंचके प्रातिपदिकस्य” (३१८—१२।४०) making यामणिन् as the प्रातिपदिक। The results being different the question is which to prefer? We note that the rule for तुम् is later than that for इत्थ which is a ground for preparing तुम्। Moreover तुम् comes in irrespective of इत्थ while the इत्थ is barred if तुम् is allowed first. Hence compared to इत्थ the तुम् is नित्य which is another ground for preference of तुम्। On the other hand the इत्थ is an internal affair—अन्तरङ्ग—being independent of what विभक्ति is attached. Hence इत्थ prevails over तुम्। The correct form then is यामणिना। Instance of an अपवाद prevailing over an अन्तरङ्ग is seen in देव्यश्चरि। “आदुगः” is here an अन्तरङ्गविधि। This should give देव्यश्चरि। “अकः सवर्णे दीर्घः” however prevails because it is an अपवाद of “आदुगः” and gives देव्यश्चरि।

मित —। परादयः सम्बन्धिग्रन्थाः। पाणिनीयविव्यासे द्वयोः सूत्रयोः यत् परवर्ति तत् परम् इतरत् पूर्वम् ॥ विधिग्रन्थस्य प्रथमे प्रवृत्ते यदि द्वितीयो न प्रवर्तते, प्रथमस्य प्रवृत्तेऽपि अग्रवृत्तेऽपि द्वितीयो प्रवर्तते एव, तदा प्रथमो नित्यः अन्यः अनित्यः ॥ अन्तरङ्गात्ता वधिरङ्गात्ता च लक्ष्यानुसारतो भवति। अन्तर्मध्ये लक्ष्यभूतवर्षसङ्ज्ञातस्य मध्ये अङ्गानि निमित्तानि विधिप्रवृत्तेरुपकारकानि विधिभाक् विधिर्हेतुश्च इति यावत्, यस्य विधिः स अन्तरङ्गो विधिः ॥ अपोद्यते प्रत्यादिश्यते विषयान्निवर्त्तते अनेन इत्यपवादी विषयसङ्कोचः तदर्थको विधिरिति शेषः ॥ परस्य नित्यस्य अन्तरङ्गस्य अपवादश्च इति वक्तव्यः। तेषामिति निर्धारणे यत्नो ॥ उत्तरं परं परवर्ति। उत्तरस्यादुत्तरम् उत्तरीत्तरम्। सुप् सुपा ॥ आनुपूर्व्ये द्विवचनन्तु न। तथा सति उत्तरमुत्तरमिति स्यात् सुपो लुक् न स्यात्। “कर्मधारयबहुत्तरेषु” (८।१।११) इति हि सौमसेन द्विवचनस्य वार्तिकेषु न प्रवर्तते। तथा च आनुपूर्व्ये भाष्यीकमुदाहरणवयम् “मूले मूले स्थूलाः। अये अये सूच्याः” इति ॥ अतिशयेन बलवत् बलीयो बलवत्तरम्। द्वयसुनि मतुब्लीपः ॥ परमिन्नान्तरङ्गापवादानां मध्ये यदुत्तरं तत् पूर्वापेक्षया बलवत्। ततोऽपि यदुत्तरं तद्वलवत्तरमित्यर्थः ॥ इह शब्देन्दुशेखरे “अन्तर्मध्ये वधिरङ्गाशास्त्रोप-निमित्तसमुदायमध्ये अन्तर्भूतानि अङ्गानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गम्। तदीय-

निमित्तसमुदायानन्तर्भावाच्च 'वहिरङ्गम्' इति दृश्यते । नूनं प्रक्षिप्तमेतत् । वहिरङ्गमात्रित्यन्तरङ्गव्याख्यानं न समीचीनम् । विज्ञातेनैव अविज्ञातं व्याख्यायते । वहिरङ्गं चेत् ज्ञातम् अन्तरङ्गमपि ज्ञायत एव किमियता व्याख्यानेन ? अन्ये पुनः "तदीयनिमित्तसमुदायानन्तर्भावाच्च" इत्यन्तरङ्गाशयं वहिरङ्गनिरूपणम् अन्योऽन्या-ययदूषितम् ॥ "विप्रतिषेधे—" (१।४।२) इति यत् परं तत् बलवत् । नित्यस्य परस्मात् बलवत्तरम् । तथा च एष उद्धी + झ इति स्थिते "आत्मनेपदेषु—" (७।१।५) इति भस्व 'अत्' प्राप्नोति 'कर्त्तरि शप्' (१।१।६८) इति एधतेः शप् च । प्रथममहावे पद्यात् शपि एधते इति भवति । प्राक् शपि तु अकारान्तत्वात् 'अत्' नास्ति शप् पुनः कृतेऽपि अकृतेऽपि अहावे प्राप्नोति । एवं नित्यः शप् अनित्य अहावः । नित्यत्वात् परस्मादपि अहावात् वक्षीयान् शप् प्राक् प्रवर्तते 'एधते' इति च रूपम् ॥ नित्यादप्यन्तरङ्गं बलवत् । दैवितुमिच्छति इति दिन् सन् तिप् इति स्थिते "समीवन—" (२६१८—७।२।४८) इति वैकल्पिक इदमावः । ततः "इकी भल्" (२६१९—१।२।८) इति सनः किले 'ङ्गीः शूङ्गनासिके च' (२५६१—६।४।१८) इति वकारस्य कट् । दि क् सन् तिप् इति जाते सन्निमित्तं 'दि दि क्' इति द्विवचनं प्राप्तं सन्निमित्तं 'दू' इति अन्तरङ्गो यथादेशश्च । तत्र द्विवचने प्रथमं कृते दिदूष इति प्राप्नोति, अन्तरङ्गात् परं द्विवचने तु हलादिशेषे दुदूष इति । आद्ये अभासांशे यथादेशो न भवति । एवं कृतेऽपि अकृतेऽपि यथादेशे द्विवचनं कृते तु द्विवचने अंशतो यथादेशाभावः । तदिह नित्यं द्विवचनम् । अन्तरङ्गात् दुर्वचमिति प्रथममन्तरङ्गो यथादेशो भवति दुदूषति इति च लटि रूपम् ॥ अपवादस्तु वचनादेव बलवान् अन्तरङ्गादपि, अन्यथा अनर्थकः प्रत्यादेशः स्यात् । तथा च "यजज्योष" (१।४।६४) इति गीत्रप्रत्ययस्य लुगकः । तेन गर्गस्य गीत्रापल्यानि पुमांस इति 'गर्गं यज्' इति स्थिते यज् लुकि गर्गाः । यदा तु गर्गस्य गीत्रापल्यानि ये पुमांसस्तेषां क्वावा इति विवक्ष्यते तदा 'गर्गं यज्, क्' इति प्राप्तः । तत्र 'गर्गं यज्' इति समुदायस्तद्धितस्य विषयः । तथैव समुदाये क् प्रत्ययनिरपेक्षं यत् किञ्चित् कार्यं तदन्तरङ्गम् । तेन इह अन्तरङ्गो यज् लुक् । तस्य च "गीर्वेऽलुगचि" (४।१।८८) इत्यपवादः । अपवादस्य बलवत्तरत्वात् अन्तरङ्गमपि लुक् बाधित्वा क्-प्रत्यये गार्गीया इति भवति । तत्त्वबोधिन्यां तु 'दैव्यारिः शीघ्रः' इति अन्तरङ्गादपवादस्य बलवत्तरत्वं प्रदर्शितम् ॥

उक्तं “अन्तरङ्गत्वात् गुणे यस्मि च प्राप्ते अपवादत्वात् सर्वस्य दीर्घः” । अयमाशयः—
 दैत्यानामरिः, यिया ईशः, इति विग्रहे समासे मुक्लुकि ‘दैत्य अरि’ ‘य्यी ईश’ इति स्थिते
 एकव “आदगुणः” इति गुणः प्राप्तः, अन्यव “इको यण्—” इति यणादेशः । हावप्य-
 न्तरङ्गी तथापि “अकः सर्वस्य दीर्घः” इति सर्वस्य दीर्घत्वेन बाध्यते—इति । अव
 वक्तव्यं गुणादेशो यणादेशश्च यदास्तरङ्गः सर्वस्य दीर्घोऽपि तथेव । इह ‘दैत्य अरि’
 ‘य्यी ईश’ इत्यादि प्रातिपदिकं लल्यम् । लल्ये च आदेशस्य अङ्गानि । तत्
 गुणो वा यण् वा दीर्घो वा अन्तरङ्ग एव स आदेशः । एवं तिष्ठपि तुल्या अन्तरङ्गता
 कथमेकस्य प्रवर्तिका इतरयोश्च बाधिका स्यात् ? यत्तु तस्य पूर्वे बाधित्वा प्रकृतत्वं
 परं प्रवर्तते उत्सर्गे वा अपास्य अपवादः इत्येवैव वक्तुं नार्थं प्रतिभाति ॥

दी- । “असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग” (परिभाषा) ।

A बहिरङ्ग operation is not recognised in making अन्तरङ्ग changes. Thus in पचाव इदम्—we two will cook this—गुण gives पचावेदम् । Now in पचावे here, ए is, by the rule “अन्तादिबच्च” (6. 1. 85.) deemed as final of पचाव । But the final of पचाव is a लोट् affix. Hence the ए is a लोट् affix and has to be changed into ऐ by the rule “एत ऐ” (2253—3. 4. 93.) This is undesirable and is avoided by the present परिभाषा । The गुण here is a बहिरङ्ग operation and the change into ऐ is अन्तरङ्ग । Hence the rule “एत ऐ” does not recognise the ए, consequently does not operate.

भित्त— । अन्तरङ्गे विधौ कर्तव्ये बहिरङ्गं शास्त्रमसिद्धं कृतमपि अकृतमिव
 वेदितव्यमित्यर्थः । तथा च यामणि कुलम् इत्यत्र नयतेः परं कृप् । नयते वीकारश्च
 “ऋक्षी नपुंसके,—” इति ऋक्षी जातः । “ऋक्षस्य पिति कृति तुक्” यामणि
 कुलम् इति तुक् प्राप्तः, अनया तु परिभाषया निवार्यते । लल्यट्टया अन्तरङ्गता
 बहिरङ्गता च इतुक्तं प्राक् । ‘यामणी’ इति कृपि कृते पथात् नपुंसके प्रयोगः
 तदुत्तरं नपुंसकऋक्षः । तेन कृपे प्रति बहिरङ्गी ऋक्षः ॥ स च अनया परि-
 भाषया किमुत्पत्तावस्थायाम् असिद्धः । अतो न तुक् ॥ यत्तु प्राक् ‘यामणिना

कुलेन' इत्यत्र इत्यस्य अन्तरङ्गत्वमुक्तं लक्ष्यमेवात् किल तत् । एकत्र याम नौ क्रिप्
इति लक्ष्यम्, अन्यत्र यामणी टा इति ॥

दी— । “अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः” (परिभाषा) । निमित्तं
विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्ति इत्यर्थः ।

The followers of Panini do not undertake futile operations.
The sense is that if they see that the cause for a change is
about to disappear they do not make the change at all.

मित— । कृच्छते कर्तव्यत्वेन निरूप्यते इगुराद्यः प्रक्रियाविशेषः । विफलः
कृच्छः बुराद्यः आसन्ननिमित्तलोपा प्रक्रिया । अकृतः अननुष्ठितो बुराद्यो श्रेष्ठादभा
अकृतबुराद्याः । पाणिनीयाः पाणिनिश्रियाः अकृतबुराद्या भवन्ति । तदेव कथ्यते
निमित्तमित्यादिना ॥

अथाच्-सन्धिप्रकरणम्

४७ । इको यणचि ॥ ६।१।७७ ॥

दी— । ‘इकः’ स्थाने ‘यण्’ स्यात् ‘अचि’ संहितायां विषये । ‘सुधी
उपास्यः’ इति स्थिते स्थानत आन्त्यर्थात् ईकारस्य यकारः । ‘सुधुयु
उपास्यः (?)’ इति जाते—

In the matter of संहिता—Contiguity—यण् should replace
इक् when अच् follows immediately after it. Thus Starting
with सुधी उपास्यः—adored by the wise—we find that the ई of
सुधी is an इक् and it is immediately followed by उ which is
an अच् । Hence ई has to be changed into यण् । But यण् stands
for य, ष, र, ल । Of these the most similar अनुरतम्—to ई is
य considering the place of origin. Substituting य we get सुधुयु
उपास्यः and look forward.

मित— । ‘अच् सन्धिः’ स्वरसन्धिः । स्पष्टताहेतिः अकारस्य ककारादिकं
पदान्तकार्यं न कृतम् ॥ ‘उपास्यः’ इति विसर्गो लिपिकरप्रमादज इवास्माति ।

एतच्च उपरिष्ठात् स्फुटीभवित्यति । इक् इति स्थानमत्रौ । तदाह 'इक्' स्थाने' इति । यष् इत्यादेशः । अचि इति अचि परे अव्यवहिते परे इत्यर्थः । एतेन इक् स्थानी यष् आदेशः अच् आदेशस्य निमित्तम् इत्यायाति । "संज्ञितायाम्" (६।१।७२) इत्यधिकारसूत्रम् तदाह 'संज्ञितायां विषये' इति ॥ इह 'इक्' यष् 'अच्' इति प्रत्याहारः । इक् इति इ च ञ् लृ, यष् इति य व र ल । "अवादित्—" इत्यनेन इकार ईकारस्यापि यादकः । तत् ईकारस्यायमादेशः । परं यादीनां चतुर्थी क आदेशः स्यादिति सन्देहः । निरर्थमत्र 'स्थानत आन्तर्यात्' इत्यादि । 'स्थानत आन्तर्ये' बलीयः (३८—१।१।५०) इत्युक्तेः कण्ठस्थ ईकारस्य कण्ठ्यो यकार एव अन्तरतमः स एव आदेश इत्यर्थः ॥ सुधीभिरुपास्य इति विग्रहे समासे सुवृत्ति यष्वादेशे ईकारस्य यकारे सुध्व्युत्पत्तयः (१) इति स्थिते प्रक्रियाकारं प्राप्तम् । तत सूत्रमाह—

४८ । अनचि च ॥ ८।४।४७ ॥

दी— । अचः परस्य यरो द्वे वा स्तः, न तु अचि । इति धकारस्य ह्रित्वम् ।

A consonant other than च is doubled if coming after a vowel, but not if a vowel follows. This gives सु ध ध्व्युत्पत्तयः (१) ।

मित— । "अचो रक्षाभ्यां द्वे" इति पूर्वसूत्रात् 'अच्' इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते 'द्वे' इति च । "यरीऽनुनासिके—" (८।४।४५) इतः 'यः' इति षष्ठ्यान्तं स्थानी 'वा' इति आनुवृत्तम् । ततः 'अचः यरः द्वे वा अनचि च' इति मिश्रितोऽन्वयः । तदाह 'अचः परस्य' इत्यादि ॥ 'अनचि' इति प्रसव्यप्रतिषेधः, अचि न इत्यर्थः । अकार एवायं अवधारणे । 'अनचि च' अचि न एव इति भिन्नं वाक्यम्, तदाह 'न तु अचि' इति ॥ इह सुशब्दस्य उकारात् परं धकारः ततः परस्य यकारी न अच् इति प्रवर्तते पाचितं ह्रित्वम् । तेन जातं सु ध ध्व्युत्पत्तयः (१) इति ॥ ननु आदेशः स्थानिवद्भवति इति ईकारस्य स्थाने य इह यकारः सोऽपि अर्जव, कथं सौचित्यं ह्रित्वप्रवृत्तिः ? तत्रोच्यते—

४६ । स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥ १।१।५६ ॥

दी— । आदेशः स्थानिवत् स्यात्, न तु स्थान्यलाभ्यविधौ । अनेन इह यकारस्य स्थानिवद्भावेन अचत्वमाश्रित्य “अनचि च” (४८) इति द्वित्वनिषेधो न शङ्क्यः, “—अनल्विधौ” इति तन्निषेधात् ।

A Substitute is to be treated like the retiring word, but not in the matter of changes due to any letter in the retiring word. By this rule the इ here must not be deemed as a vowel and the duplication of च barred owing to the prohibition “अनचि च” (48) because अनल्विधौ—but not in the matter &c.—withholds the स्थानिवद्भाव here.

मित— । स्थानमात्रं यस्यास्ति न स्वरूपं स स्थानी अपसारितः अपसार्थमाधो वा कथित् । स्थानिना तुल्यः स्थानिवत् । भवति इति क्रिया कृद्धा ॥ अल् इति प्रत्याहारो वर्णमात्रवाच्यौ । स्थानिसम्बन्धी अल् । विधिर्विधानम् । आदाययो विधिरल्विधिः । न अल्विधिः अनल्विधिः तस्मिन् विधौ । प्रसज्यप्रतिषेधी नञ् । तदाह ‘न तु’ इत्यादि ॥ इहापि प्राग्वत् भिन्ने वाक्ये । आदेशः स्थानिवत् इत्येकं वाक्यम्, अनल्विधौ इति द्वितीयम् । आद्येन आपाततो यकारस्यैव स्थानिवत्ता प्राप्ता ततो द्वित्वनिषेधशङ्का । परमयं निषेधः स्थानिन् ईकारस्य अचत्वमाश्रित्य प्रवर्तते तेनायमल्विधिः । अल्विधौ च स्थानिवत्ता न भवति इति यकारोऽत न अच् ततो यकारस्य हितम् ॥ भवन् । अल्विधावपि कृत्तु स्थानिवत्ता भवत्येव । तथा च—

५० । अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ १।१।५७ ॥

दी— । अलिवध्यर्थमिदम् । परनिमित्तः अजादेशः स्थानिवत् स्यात्, स्थानिभूतादचः पूर्वत्येन द्वयस्य विधौ कर्तव्ये । इति यथाः स्थानिवद्भावे प्राप्ते—

This rule is for स्थानिवत्ता in the matter of operations due to letters in the स्थानिन् । The sense is—substitutes of vowels due to what immediately follows them are to be deemed as

स्थानिवत् when some operation has to be done on anything that precedes the vowels. Thus the substitute य् of the vowel ई here due to the immediately following उ is to be deemed as a vowel in the matter of the duplication of the च् that precedes the ई। The duplication being apparently barred we look forward.

मित—। स्थानिवत् इति आदेश इति च अनुवर्तते। परस्मिन् अच आदेशः पूर्वविधौ स्थानिवत् इत्यन्वयः। परस्मिन् अव्यवहितपरस्मिन् निमित्ते यः अचः आदेशः 'परनिमित्तकः अजादेशः' इत्यर्थः 'पूर्वस्य' तस्यैव 'स्थानिभूतादचः' पूर्वस्य 'पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्त्तव्ये' स्थानिवत् स्यात् इत्यर्थः। परत्वं पूर्वत्वञ्च आपेक्षिकम्। इह यदपेक्षया परत्वं तदपेक्षयैव पूर्वत्वमिति हि न्याय्यम्। तदाह 'स्थानिभूतादचः' पूर्वत्वेन इत्यादि। अयं तु पूर्वो नाव्यवहितः। निमित्तत्वेन आक्षिप्तः पूर्व एव अव्यवहितो भवति इतरस्तु व्यवहितोऽपि स्यात्। एतदर्थमेवोक्तं 'पूर्वत्वेन दृष्टस्य' इति न तु 'पूर्वस्य' इति॥ इह उकारे अव्यवहिते ईकारस्य आदेशो यकारः ईकारस्य पूर्ववर्त्तिनो धकारस्य हित्वविधौ स्थानिवत्। तथा सति प्राप्त एव हित्वनिषेधः। परिहरन्नाह—

११। न पदान्तद्विवचनवरेयस्योप स्वर सवर्णानुस्वारदौघञ्
अर्विधिषु ॥ १।१।५८ ॥

टी—। पदस्य चरमावयवे द्विवचनादौ च कर्त्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् इति स्थानिवद्भावनिषेधः।

In a पूर्वविधि with reference to giving the final element to a पद, to duplication, to addition of चर, to elision of य, to accent, to सवर्ण, to अनुस्वार, to lengthening of a vowel, to substitution of जश् and चर् a substitute for a vowel due to what immediately follows is not treated as similar to what it replaces. Hence in the matter of the duplication of च् the substitute य् for ई is not स्थानिवत्; so "अचचि च" does not apply and the duplication is available.

नित—। स्थानिवत् आदेशः, अचः परस्मिन् पूर्वविधौ, इति सर्वमतुवर्तते ।
 परस्मिन् अच आदेशः पूर्वविधौ पदान्तादिविधियु न स्थानिवत् इत्यन्वयः । पदस्य
 अन्तश्चरमावयवः पदान्तः । वरे इति सप्तम्यन्तस्यानुकरणं प्रथमान्तम् । विधिः
 विधानम्, भावे क्तिः । पदान्तस्य द्विवचनञ्च वरे च इत्यादि इन्द्रः । तेषां विधिरिति
 इन्द्रात्ते श्रूयमात्रेण विधिमन्त्रेण इन्द्राङ्गानां प्रत्येकं सम्बन्धः । तेन पदान्तविधौ द्विवचन-
 विधौ इत्यादि लभ्यते । तत्र पदान्तस्य विधौ करणे इत्यादि कर्मषष्ठ्या समासः ॥
 पूर्वविधौ अजादेशस्य या स्थानिवत्ता विहिता सा पदस्य चरमावयवे कर्त्तव्ये, द्विवचने
 कर्त्तव्ये, वरे परे यः प्राप्तस्मिन् कर्त्तव्ये यलोपे कर्त्तव्ये स्वरौ कर्त्तव्ये, सवर्णे कर्त्तव्ये,
 अनुसारे कर्त्तव्ये, दीर्घे कर्त्तव्ये, जश्भावे कर्त्तव्ये, चर्भावे च प्रतिविध्यते ॥ पदान्त-
 विधौ—कौ सः इत्यत्र साः इति असंघातीरकारस्य लोपादेशे रूपम् । लोपश्चायं
 परनिमित्तकः अजादेशः । कौ इत्यत्र पदान्त औकारः । यदाकारस्य लोपो न स्यात्
 औकारस्य भाव इत्यादिशः स्यात् । परं स कौ इति पदस्य चरमावयवः स्यात् । लुप्ते
 तु अकारे आवादेशे कर्त्तव्ये स लोपो न स्थानिवत्, तेन काव् सः इति न भवति ॥
 द्विवचनविधौ—सुध् य् छपास्यः (?) इत्यत्र धकारस्य द्वित्वे कर्त्तव्ये यकारो न स्थानिवत् ।
 तेन द्वित्वं भवति सुध् ध् य् छपास्यः (?) इति च रूपम् ॥ वरेविधौ—पुनः
 पुनर्गच्छति इत्यर्थे या धातोर्ध्वलि वरच् प्रत्यये यायाय वर इति स्थिते “अलोलीपः”
 (६।४।४८) इत्यकारलोपे यायाय वर इति । अयञ्च परनिमित्तको लोपः पूर्वस्य
 यकारस्य लोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवत् । तेनेह यकारवकारयोरनन्तर्ये प्राप्तम् “लोपो
 व्योर्ध्वलि” इति यलोपस्य भवति । न च पुनरेतदर्थे ‘वरे’ यदर्थं कृतम् । यायावर
 इति स्थिते यलो यः अकारलोपो भूतः परनिमित्तकः तस्य स्थानिवत्त्वे तु छित्तमाध-
 घातुकत्वमच्युत्वायित्व “भातो लोप इटि च” (६।४।६४) इति आकारलोपः प्राप्तः ।
 स इह निषिध्यते । इदमेव वरेयङ्गस्य प्रयोजनम् । तेन यायावर इति रूपम् ।
 अङ्गते वरेयङ्गस्य सूत्रे यलोपयङ्गणात् यलोपः स्यादेव परम् आकारोऽपि लुप्येत । तत्रः
 पुनर्यलोपे यावर इति च रूपं स्यात् ॥ यलोपविधौ—कञ्छूय इति स्मार्धिकयगन्तात्
 क्तिच् प्रत्यये कञ्छूय ति इति स्थिते “अतो लोपः” इति अकारलोपे कञ्छूय ति इति
 स्थिते “लोपो व्योर्ध्वलि” इति य-लोपे कर्त्तव्ये अकारलोपो न स्थानिवत् । तेन
 यलोपे कञ्छूतिरिति रूपम् ॥ स्वरविधौ कर्त्तुमिच्छति इति क्त सन् खलु=चिकीर्ष, अक्त

इति स्थिते “अतो लोपः” । चिकीर्षु अक इति जाते प्रत्ययात् पूर्वं ईकारः “लिति” इति उदात्तो भवति, अकार लोपस्य स्थानिवत्त्वे तु न स्यात् ॥ अनुस्वारविधौ—पिप-
धातोर्लोपि मध्यमेकवचने अस्मि कृते पिपष् हि इति स्थिते “अक्षीरलोपः” (६।४।१११)
इत्यकारलोपे पिपष् हि इति । ततो “नयापदान्तस्य भलि” इति पूर्वस्य नकारस्य
अनुस्वारे कर्त्तव्ये परनिमित्तकस्य अकारलोपस्य स्थानिवत्ता न भवति इति भलूपरोऽयं
नकारः । तेन जातं पिपष् हि इति ॥ सवर्णविधौ—दिर्घेले पिपष् धि इति । तस्य
घकार सन्निधौ टवर्गादेशे पिपष् टि इति । घकारस्य “भलां जश् भशि” (८।४।५३)
इति जश्चले घकारस्य ऊवारे पिपष् टि इति । इह “अनुस्वारस्य यदि परसवर्णः”
(८।४।५८) इति घकारे कर्त्तव्ये प्राग्वत् अकारलोपस्य न स्थानिवत्ता । तेन यदि परे
घकारे परसवर्णे कृते सिद्धं पिपष् टि इति, “भरो भरि सवर्ण” (८।४।६५) इति
पाक्षिके ऊलोपे पिपष् टि इति च ॥ दीर्घविधौ—प्रतिपुर्वात् दिवधातोः कनिन्
प्रत्यये ‘प्रतिदिबन्’ इति प्रातिपदिकम् । तस्य ततोऽयमेकवचने प्रतिदिबन् आ इति
स्थिते “अलोपोऽनः” इति परनिमित्तके अकारलोपे जातं प्रतिदिबन् आ इति ।
“इलि च” (८।२।७७) इति ‘दि’ इत्यस्य दीर्घे कर्त्तव्ये अकारलोपो न स्थानिवत् ।
तेन दिविति कृत्परं सिद्धञ्च प्रतिदीया इति ॥ जश्विधौ—आधात्तोर्लोपि मध्यमवच-
नवचने दधा भम् इति स्थिते “आभ्यस्तयोरातः” (६।४।११२) इत्याकारलोपे दध् भम्
इति । “दधस्तयोश्च” (८।२।७८) इति दकारस्य चले ध ध् चम् इति । तत्र ‘ध्’
इत्यस्य “भलां भश् भशि” (८।४।५३) इति जश्चले दकारे कर्त्तव्ये परनिमित्तक
आकारलोपो न स्थानिवत् । तेन भश्चपरत्वात् दकार एव ध धम् इति च दधम् ॥
चरुविधौ—अदेधातोर्लोपि घञादेशे अतुसि जघस, अतुस् इति स्थिते “शमहन—”
(६।४।८८) इत्यपधात्तोपे जघस् अतुस् इति । अत्र सकारे परे “खरि च”
(८।४।५५) इति घकारस्य चले ककारे कर्त्तव्ये अकारलोपो न स्थानिवत्, तेन
जकस् अतुस् इति जाते “आसिबसिघसीनाश्च” (८।२।६७) इति चले जघतुः ।
भवतु पूर्वस्य चले प्रतिस्थानिवत्ता मा भूत्, चले पुनः परस्य विधिः, तत्प्रत्यक्षोऽयं
स्थानिवत्ता । ततो भवति जक सतुरिति न च जघतुरिति । अतोऽयत् “पूर्ववासिद्धे
च” इत्यस्य चर्त्तव्ये नास्ति कम् । तेन पूर्ववासिद्धे कर्त्तव्ये स्थानिवत्ता नास्ति ।
“इण्कोः” (८।२।५७) इति चलेप्राप्तकं पूर्ववासिद्ध-प्रकरणस्य सूत्रम् । तत्

प्रति स्थानिवत्ता नास्ति इति यथेष्टं रूपसिद्धिः ॥ प्रकृते सुध् ध् य् उपासः (?) इति स्थिते—

५२ । भक्त्यां जश् भक्षि ॥ ८।४।५३ ॥

दी— । रूपद्वयम् । इति धकारस्य दकारः ।

A जश् letter replaces a भक्ष् letter when a कश् letter follows, Referring to the Siva-sutras we see that भक्ष् stands for consonants except य, र, ल, व ; जश् for ज, ञ, ग, ङ, द ; and भक्ष् for भ, म, घ, ङ, ध, न, ब, ग, ङ, द । Thus घ is a भक्ष् as well as a कश् । Hence in सुध् ध् the first ध being treated as a भक्ष्, and the second as a कश्, the present rule applies, and in place of the first ध we substitute a जश् । Also among the जश् letters the most similar to ध is द having the same place of origin. Substituting द we get सुद ध् य् उपासः (?) and look forward.

मित— । भक्ष् इत्यन्तस्थावर्जितानां व्यञ्जनानां संज्ञा । जश् इति वर्गेचतुर्थः । कश् इति वर्गेतृतीया वर्गेचतुर्थः ॥ भक्ष् इत्यन्तस्थावर्जितानां व्यञ्जनानां स्थाने वर्गेतृतीया भवन्ति वर्गेतृतीये वर्गेचतुर्थे वा परे इति सूचार्थः । तदिह द्वितोये धकारे वर्गेचतुर्थे परे प्रथमधकारस्य स्थाने वर्गेतृतीया भवति । स च स्थानत आनव्यात् दन्त्यस्य धकारस्य दन्त्य एव दकारः । एवं सुद ध् य् उपासः (?) इति जाते धकारस्य लोपः प्राप्तः । किमिदं लोपो नाम इत्याकाङ्क्षायामाह—

५३ । अदर्शनं लोपः ॥ १।१।६० ॥

दी— । प्रसक्तस्य अदर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ।

लोप is non-perception of what is expected.

मित— । अदर्शनमिह नेवाभ्यां शोवाभ्यां वा अनुपलब्धिः । तत् लोप इत्युच्यते ॥ यद्येवं राजपुरुष इत्यत्र 'राज' इत्यंशे रकार आकाटी लकारः भकारस्य दृश्यते । एतद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्यैव अदर्शनमस्ति । तत् किमिह प्रीतवर्णचतुष्टय-मित्रस्य कृतस्य वर्षजातस्य लोपो मन्तव्यः ? न इत्याह 'प्रसक्तस्य' इत्यादि । यत्

यत् प्रसक्तं तस्यैवादर्शनं लोपः । दर्शनप्रसङ्गे सति यदादर्शनं तदेव लोपो विज्ञेयः ।
 'राज' इतीह राजन्-शब्दस्य शेषः । नकारस्यैव दर्शनप्रसङ्गोऽस्ति न च दर्शनम् ।
 नकारस्यैवात्र लोपो वेदितव्यो मान्यस्य कस्यचित् ॥ भवतु, यकारस्य किमिति लोपः
 शङ्कते ?

५४ । संयोगान्तस्य लोपः ॥ ८।२।२३ ॥

दी— । संयोगान्तं यत् पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् । इति यलोपे
 प्राप्त—

The last letter of a पद ending in a संयोग has to be elided.
 Here सुधी is a पद by the rule "प्रत्ययलोपे—", the final is इ which
 has been replaced by य ; so य is पदान्त and इ ध्रु य् is a संयोग ।
 The elision of य thus presenting itself, we look forward.

मित— । "पदस्य" (८।२।२६) इत्यधिकृतमस्ति । संयोगान्तस्य पदस्य लोपः
 इत्यन्वयः । "इलोऽनन्तराः संयोगः" । संयोगः अन्तरमावयवी यस्य तादृशस्य
 पदस्य लोपः स्यात् । अथच लोपः "इलोऽन्वयस्य" इति अन्तरवर्णस्यैव न सर्वस्य पदस्य ॥
 इह सुधीभिः छपासः इति तृतीयाया लोपः । लोपेऽपि "प्रत्ययलोपे—" इति
 प्रत्ययलक्षणं पदत्वमस्ति । तेन ईकार इह पदान्तः । तस्य स्थाने यो यकारः सोऽपि
 पदान्तः । पदस्य संयोगान्तम् । तेन यलोपः प्राप्तः । परिहारमाह—

दी— । "यश्च प्रतिषेधो वाच्यः" (वार्त्तिक) ।

Prohibition of यश्च has to be declared in the matter of the
 elision of the final of a पद ending in a संयोग । Hence य is here
 retained.

मित— । संयोगान्तो यश्च न लुप्यते, इत्यर्थः । एतेन यलोपः परिहृतः ॥
 भाष्ये ॥ प्रत्याख्यातमेतद्वार्त्तिकम् । 'इह, अन्तरपेक्षो लोपः अन्तरङ्गः । शब्दा-
 न्तरस्थितमुकारादिलक्षणमाश्रित्य प्रवृत्तो वाच्यापेक्षो यश्च बहिरङ्गः । "असिद्धं बह्नि-
 रङ्गमन्तरङ्गे" इति यश्च असिद्धत्वात् संयोगान्तं पदं नास्ति इति लोपो न प्रवर्तते इति
 समाहितं भाष्ये ॥ "एवं सुद ध्रु य् छपासः (१) इति स्थिते—

दी—। “यस्यो मयो द्वे वाच्ये” (वार्तिक) । ‘मयः’ इति पञ्चमी, ययः इति षष्ठी इति पक्षे प्रकारस्यापि द्वित्वम् । तदिह धकारयकारयोर्द्वित्व-
विकल्पाच्चत्वारि रूपाणि—एकधमेकयम्, द्विधं द्वियम्, द्विधमेकयम्, एकधं
द्वियम् । सुद्व्युपास्यः ॥ मद्भूरिः । धातुः । लाकृतिः ।

This Varttika is explained differently, thus—“A मय् letter coming after a यय् letter is doubled” or “A यय् letter coming after मय् letter is doubled”. The reason is ययः and मयः are ambiguous forms either being taken as षष्ठौ and the other as पञ्चमी । The first explanation supposes ययः to be पञ्चमी and मयः to be षष्ठौ । In the second, मयः is पञ्चमी and ययः is षष्ठौ । This doubles the य also in our case. Hence here four forms are available because the doubling of both य and य is optional. Thus सुद्व्युपास्य with one य and one य, सुद्व्युपास्यः with two of both, सुद्व्युपास्यः with two यs and one य, सुद्व्युपास्यः with one य and two यs. Similarly मधु भरि मद्भूरि, धातु धंश धातुधंश, ल लाकृति लाकृति ।

नित—। इदं भाष्ये शाकपि पञ्चावुक्तौ—‘ययः’ इति पञ्चमी ‘मयः’ इति षष्ठी, ‘मयः’ इति पञ्चमी ‘ययः’ इति षष्ठौ इति च । द्वितीयं पक्षे यकारस्य द्वित्वम् । ‘या’ इति चातुर्वर्त्तते । शेष द्वित्वविकल्पः ॥ उदाहरणे सुद्व्युपास्य इति द्विधमेकयं रूपम् । सुद्व्युपास्य इति एकधमेकयम् । सुद्व्युपास्य इति द्विधं द्वियम् । सुद्व्युपास्य इति एकधं द्वियम् ॥ मधोर्देवविशेषस्य भरिः इति समासं सुबलुकि मधु भरि इति स्थिते मध्व् भरि । धकारस्य हिलादिकं प्राग्वत् । यथी वकारस्यापि द्वित्वे मद्भूव् भरि । “लोपी व्योर्बलि” इति प्रथमवकारस्य लोपे मद्भूव् भरि मद्भूरि इत्यादि ॥ धातुः धंश इति समासं धातु धंश इति स्थिते धातुर् धंश । तकारस्य द्वित्वे धातुर्धंश । रिकस्य द्वित्वे धातुर्धंश । “रो रि” इति प्रथम रिकस्य लोपे धातुधंशः ॥ ननु इह “यथीमयो—” इति द्वित्वस्य असिद्धत्वात् “लोपी व्यो—” इति न प्रवर्त्तते, नापि “रो रि” इति, तत् कथं कृते द्वित्वे प्रथमस्य लोपः ? उच्यते—“पूर्ववासिद्धीयमदिवचने” इति कान्यायनवचनाद्विष्यति । एतत् परिभाषाकृतिष्वपठितम् । “पूर्ववासिद्धाधिकारे यत् काश्चैतत् दिवचनान्दन्त्यञ्च असिद्धं भवति” इति

च तस्यायः । तेन सिद्धमिह द्वित्वं लोपश्च सिद्धः ॥ लृकारस्य आकृतिः इति समासे लृ आकृति इति स्थिते लृ आकृति इति । निमित्ताभावाद्वित्वं न भवति, लाकृति ॥ इह सुप्रतिपेय पुस्तकेषु सर्वेष्वपि प्रक्रियादशायाम् 'लृपास्यः' इति विसर्गो दृश्यते । स तु न सङ्गच्छते । सुधीभिः सुधियां वा लृपास्यः इति वियद्ये सति समासे प्रातिपदिकत्वम् । ततः सुवृत्तीपः, तदसु सन्धिकार्यम् । तेन च परिनिष्ठितं 'सुधुपास्य' इति निर्विशर्गं प्रातिपदिकशरीरम् । पद्यासु प्रातिपदिकार्ये वा प्रकरणवशात् प्रथमायां सत्यां विसर्गः प्राप्नोति । अतः 'लृ' प्राक् सन्धिकार्येकाक्षि लिपिकरप्रमादजी विसर्ग इति ।

५५ । नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ॥८।४।४८॥

दी— । पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनीशब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने । पुत्रादिनी ल्बमसि पापे । 'आक्रोशे' किम् ? तत्त्वकथने द्विवचनं भवत्येव—पुत्रादिनी सर्पिणी ।

The त of पुत्र is not doubled when आदिनी follows and censure is implied. Thus पुत्रादिनी etc.—Wretch you ate up your child. Why say आक्रोशे ? Witness पुत्रादिनी etc.—The serpent eats up its brood—where the त is doubled in a statement of fact.

नित— । 'हे' इत्यस्ति । आदिनी पुत्रस्य न हे आक्रोशे इत्यन्वयः । 'आदिनी इति पुत्रादिनीशब्दस्य उत्तरार्द्धस्यानुकरणम् कृतसप्तम्यन्तम् । तदाह 'आदिनीशब्दे परे' इति ॥ पूयते अनेन इति पुत्रः । पूयातीरोषादिकः क्रोः करणे । "पुत्री क्रुक्षथ" (च० ४।१।६७) इति क्रुक्षः । इह पुत्र इति स्थिते "अनधि च" इति उकारानुत्तरस्य तकारस्य वैचल्यिकं द्वित्वं प्रतिषिध्यते ॥ पुत्रान् अतीति "पूयमाती—" इति णिनिष्ठा लोपः ॥ आदिनीशब्दे परे एकक्षकारः अन्यत् एकी वा द्वौ वा इत्याशयः ॥ आक्रोशो निन्दा । तत्त्वकथनं स्वरूपवर्णनम् । निन्दायां द्वित्वनिषेधः । स्वरूपवर्णने वैकल्पिकं द्वित्वम्, पुत्रादिनी सर्पिणी इत्यपि भवति ॥ यत्तु पुत्रशब्दात् आधतेः क प्रत्यये पुत्र इति तदन्तत्, तस्य च स्वभावादेव हो तकारो ॥ इह 'आदिनीशब्दे परे' इत्यस्य 'आदिनीशब्दे उत्तरपदे' इति तु

नार्थः । “सुप्यजातो—” इति समासे आदिनृशब्द एव उत्तरपदम् न आदिनो शब्दः । स च प्राक् सुप्तृपत्तेः प्राक् च स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः समासः । यथाकथञ्चित् समासे यदि आदिनीशब्दः पुत्रशब्दस्य परे दृश्यते तदार्थं निषेधः । तत्त्वबोधिन्यां तु ‘न आदिनि आतोशे’ इति च्छेदः । स्त्रीषु आतोशः प्रायेण प्रवर्तते इति स्त्रियामुदाहरणम् । अयमेव व्यायान् पथः ।

दो— । तत्परं च (वार्तिक) । पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे ।

Also if पुत्रादिनी follows. Thus पुत्रपुत्रादिनी &c.—You ate up your child's children, you wretch !

मित— । ‘पुत्रस्य’ इत्यस्ति । तत्परं च पुत्रस्य न हे इत्यन्वयः । “स आदिनी-शब्दो यस्मात् परस्तादापि (तद्धिञ्च) परतः पुत्रशब्दस्य चिह्नचने न भवति” इति हरदत्तस्य व्याख्यानम् । तथैव नाशिशब्दः । परमेतेन पुत्रश्रित्यादिनी, पुत्रपौत्रादिनी इत्यादिष्वपि निषेधः प्राप्नोति । तत्तु निष्यते । तदिदमस्मात् व्याख्यानम्—पुत्रस्य इत्यस्ति । आदिनि (आदिनी वा लुप्तसप्तम्यन्तम्) इत्यप्यस्ति । (तत्परं इति आदिनि इत्यस्य विशेषणम् । पुत्रस्य तत्परं आदिनि (आदिनी वा) च हे न इति मिलितोऽन्वयः । ‘पुत्रस्य’ पुत्रशब्दस्य तत्कारस्य ‘तस्मात्’ पुत्रशब्दात् ‘परः’ यः ‘आदिनृ शब्दः’ (‘आदिनी शब्दो’ वा) तद्धिञ्च परे पुत्रपूर्वके आदिनृशब्दे परे इत्यर्थः हे न’ भवतः । पुत्रस्य पुत्राः पुत्रपुत्राः । तानतीति विषये द्वित्वनिषेधे पुत्रपुत्रादिनी इति ॥

दो— । “वा हतजग्धयोः” (वार्तिक) । पुत्रहती—पुत्रवहती । पुत्रजग्धो—पुत्रवहजग्धो ।

The duplication is optional if हत or जग्ध follows and censure is implied. Thus पुत्र &c.—One that had killed her son &c.

मित— । ‘आतोशे पुत्रस्य’ इत्यस्ति । हतशब्दे जग्धशब्दे च परे पुत्रशब्दस्थिततत्कारस्य वा द्वित्वं स्यात् आतोशे गम्यमाने । तथा च हतः पुत्रः अनया पुत्र-हती पुत्रवहती वा । आद्वित्वान्यादित्वात् निष्ठायाः परनिपातः । “यायवज्ज—

इत्यन्तीदात्तः । “अस्माश्चपूर्वपदादा” इति छीप् ॥ “अनचि च” इति सिद्धे
द्वित्विकत्वे नियमाद्यै बचनम् । “पुचस्य तान्ते चेत् इतजस्यदीरेव आकीर्ण एव इति
नियमार्थमिदम्” इति नागेशः ॥

५६ । त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥८।४।५०॥

दी- । त्रयादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम् । इन्द्रः—इन्द्रः
राष्ट्रम्—राष्ट्रम् ।

Sākatayana says there is no duplication when more than two consonants are conjoined ; others differ, hence the duplication is optional in such cases. Thus इन्द्र without duplication, and इन्द्र with न doubled &c.

मित- । ‘न’ इत्यस्ति ‘हे’ इति च । त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य हे न इत्यन्वयः ।
‘त्रिप्रभृतिषु’ बहुषु इत्यु संयुक्तेषु ‘शाकटायनस्य’ आचार्यस्य मतेन ‘हे न’ भवतः
अन्येषामाचार्याणां भवत एव । इन्द्र इत्येको मकारः शाकटायनस्य, तावपि
नकारान्वयेषामाचार्याणाम् । शिष्याणामुभयमेव प्रमाणम्, अती विकल्पः । तदाह
‘वा द्वित्वम्’ इति ॥

५७ । सर्वत्र शाकल्यस्य ॥८।४।५१॥

दी- । द्वित्वं न । अकं । मत्ता ।

The duplication is no-where allowed by Śākalya. Thus अकं &c. without the duplication of क &c.

मित- । ‘न हे’ इत्यस्ति । ‘शाकल्यस्य’ आचार्यस्य मतेन न केवलं त्रिप्रभृतिषु
अपि तु ‘सर्वत्र’ यत्र यत्र प्रातिः तत्र तत्रैव ‘हे न’ भवतः । ‘अकं’ इत्यत्र “अचो
रेङाभ्यां हे” इति यत् ककारस्य द्वित्वं तत्र भवति । “अनचि च” इति यत् रेकस्य
द्वित्वं तदपि न ॥ ‘मत्ता’ इति मकारस्य द्वित्वं न ॥

५८ । दीर्घादाचार्याणाम् ॥८।४।५२॥

दी- । द्वित्वं न । दाग्रम् । पात्तम् ।

My revered tutor does not allow duplication after a long vowel. Thus दातम् etc.

मित—। 'न हे' इत्यस्ति । आचार्याणां मतेन दीर्घात् द्विलं न भवति ॥ ननु के इमे आचार्याः ? यदि शाकल्यशाकटायनौ, 'आचार्ययोः' इति स्यात् । अथ किञ्चित् नमतमेतत्, 'एतेषाम्' इति वदेत् लाघवञ्च स्यात् । यदि तु सर्वथा निर्दिवादी द्विलनिषेधः 'सर्वेषाम्' इत्युच्येत "इति सर्वेषाम्" (८३।१२) इत्यत्र तथा । तन्मते आत्मनो गुरुरिष्टाभिमतः । गौरवे बहुवचनम् । साध्यान्नासा नाभिहितः "आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिशयश्च । अथेस्तामो न गुरोःप्राप्त्यापत्यकलवयोः ॥" इति निर्दिधात् ॥ एवं सति निबोधः निषेधः । तथापि "विप्रभृतिषु—" इत्यत्र यत् राधृ-मिति पाश्चिके द्विलमुदाहृतं तन्मतान्तराभिप्रायेण, "विप्रभृतिषु—" इत्येतत् प्रति "दीर्घादाचार्याणाम्" इत्यत्र अस्तिह्यन्तरा ॥

५२ । अचो रदाभ्यां हे ॥ ८।४।४६ ॥

दी—। अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । ह्रस्वणुभवः । नहुव्यस्ति ।

A यर् letter (consonants except ह) is optionally duplicated if coming after र or ह preceded by a vowel. Thus ह्रस्वणुभव—realisation of Hari, नहुव्यस्ति—does not certainly exist. The optional forms are ह्रस्वणुभव and नहुव्यस्ति ।

मित—। यर् इत्यस्ति, वा इति च । 'अचः' इति 'रदाभ्याम्' इति च गम्य-मानपरशब्दयोरे पञ्चमी । 'अच' रेफहकारौ विशिनष्टि, अचः परौ दी रेफहकारौ इति । द्वितीयं यर् इत्यस्य विशेषणम्, रदाभ्यां परौ यो यर् इति ॥ यरिति हकार-वर्जितं व्यञ्जनम् । अचः स्वरः । प्रथमम् अच् तदनन्तरं रेफो वा हकारो वा ततो यर् इति विन्यासे सति यरो द्विलविकल्पः इत्यर्थः ॥ हरिरनुभव इति समासे हरि-अनुभव इति स्थिते हकारस्य यण् । हर् य् अनुभव इति काले रेफादुत्तरस्य यकारस्य अनेन द्विलम् । पचे ह्रस्वणुभव इति ॥ रकारस्य तु "अनचि च" इति काले द्विले प्रथमस्य लोप इति प्रायुक्तम् ॥ 'नहि अस्ति' इति स्थिते यथादेशे नच् य् अस्ति इति स्थिते अनेन यकारस्य द्विलं नच् य् य् अस्ति इति । पचे द्विलमावे 'नहुव्यस्ति' इति ॥

हकारस्य तु ह्रिर्ल न भवति । न हि हकारो यस् इति “अनधि च” इति न प्रवर्तते ॥

६० । हलो यमां यमि लोपः ॥८।४।६४॥

दी— । हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि ।

A यम् letter (अन्त्या or वर्गपञ्चम) coming after a हल् is optionally elided if another यम् letter follows.

मिति— । यम् इति वर्गपञ्चमा अन्त्याय । यमां यमि इति यथामुख्यं नियम् । सप्तमीनिर्देशादप्यवहितपूर्वता । यकारस्य यकारे वकारस्य वकारे इत्येवं लोपः स्याद्वा । विकल्पस्तु “भूयो षीड्यन्तरस्याम्” (८।४।६९) इत्यतः अन्यतरस्यां श्रुदस्यानुवर्तनाद्भवति ॥ सत् पूर्वसूचीदाहुरणयोः सति ह्रिले अनेन लोपे इयंतुभवः, न चक्षति ॥

दी— । इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे च एक्यं रूपं तुल्यम् । लोपा-
रम्भफलं तु “आदित्यो देवता अस्य इति ‘आदित्यम्’ हविः” इत्यादौ ।

Thus in the examples above, if we do not duplicate or if after duplicating we elide by this rule, the result is the same, *ई. ८.*, one with a single य । The utility of enjoining elision is seen in cases like आदित्य derived with the सङ्घित affix ण्य as applied to a sacrificial offering in the sense “having आदित्य for the presiding deity.”

मिति— । पूर्वसूत्रे ह्रिपक्षे इयंतुभवः, द्वित्वाभावे इयंतुभवः । अत्र सूत्रे लोपपक्षे इयंतुभवः, लोपाभावे इयंतुभवः । एवं यदि तदेव रूपद्वयम् किमनेन सूत्रेण ? किमर्थमिह लोप आरभ्यते ? उच्यते—पूर्वसूत्रे रक्षाभ्यामुत्तरस्य विधिः, इह हलमात्राद् परस्य । तेन यदा रेकहकारव्यतिरिक्तात् हलः परो यम् तदा पूर्वसूत्रं न प्रवर्तते अनेन तु सिध्यति । तथा च आदित्यो जातः इत्यर्थे “दित्यदिति—” (४।१।८५) इति ण्यप्रत्यये आदित्यः । आदित्यो देवता अस्य इत्यर्थे “सास्य देवता” (४।२।२४) इति पुनर्ण्यप्रत्यये आदित्य ण्य इति स्थिते “यस्येति च” इत्यकारलोपे

आदित् य य इति । “हलो यमां—” इति तकारान् परस्य यकारस्य लोपि आदित्यः, लोपाभावे आदित्यः । असत्ययिन् सूत्रे एक यकारकं रूपं न सिध्यति ॥

दी—। ‘यमां यमि’ इति यथासंख्यविज्ञानाच्चेह—माहात्म्यम्, तादात्म्यम् ।

The म after त does not elide in माहात्म्य and the like because in यमां यमि we have to take the cause for and the recipient of the change in order. In other words य, न, र, ल, ञ, म, ऊ, ए, न are elided when any of them is followed by itself. In माहात्म्य the म is after a हल् and is a यम्, the य following is also a यम् ; but it is not the same यम् that follows ; hence the rule does not apply and there is no elision.

मित—। माहात्म्यम् इत्यत्र तकारोऽयं हल्, ततः परं मकारो यम्, तदनु च यकारो यम् । यदिह हल उचरो यम् यमघानन्तरं पुनर्यम् । परं पूर्वधात्वोऽयं यम् । अतः पूर्वस्य यमो न लोपः ॥

६१ । एचोऽयवायावः ॥६।१।७८॥

दी—। एचः क्रमात् अय्, अय्, आय् आय् एते स्युः अचि ।

The four एच् letters, viz, ए, ओ ऐ, औ are respectively changed into अय्, अय्, आय् and आय् when a vowel follows.

मित—। अचि इत्यनुवर्तते । एच इति षट्ठी । एच् इति ए, ओ, ऐ, औ, इति चत्वारः स्याग्निनः । अय्, अय्, आय्, आय्, इत्यपि चत्वार एव आदेशाः । एवं समसंख्याकत्वात् स्यात्वादिशब्धोः “यथासंख्यम्—” इति एकारस्य अय्, ओकारस्य अय्, ऐकारस्य आय्, औकारस्य आय्, इति नियः । तदाह क्रमादिति ॥ इह आदेशेषु “इल्लभ्यम्” (१) इति यकारवकारयोरित्संज्ञा अस्ति न वा । सत्यां संज्ञायां किं स्यात् ?

६२ । तस्य लोपः ॥१।३।८॥

दी—। तस्य इतो लोपः स्यादिति वयोलोपो न, उत्त्वारणसाम-

ध्यात् । एवञ्च इत्संज्ञापीड न भवति ॥ हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः ।

The य and व here do not slide as is expected by the rule "तस्य लोपः" which wants the इत् to disappear, because then the sage would not have pronounced them at all. For this very reason the य and व are not here इत् at all. The examples are हरि ए हरये, विष्णो ए विष्णवे, नै अक नायक, पो अक पावक ।

नित—। यदि इत्, लोपो भविष्यति ॥ न भविष्यति । लोपे दृष्टे लोप-
प्रज्ञाभावात् उच्चारणमेव न स्यात् । तत् नैमी यकारवकारौ इतौ ॥ अतुल्या एक-
वचने हरि छे, विष्णु छे इति स्थिते गुणे इतौलोपे हरि ए विष्णो ए इति ।
अथादेशे अवादेशे च हरय् ए, विष्णव् ए इति—हरये, विष्णवे । ण्वुल् प्रत्यये नौ
ण्वुल्, पू ण्वुल् इति स्थिते इत्कार्ये अकादेशे च नो अक, पू अक इति । इतौ
नै अक, पो अक इति । आयादेशे आवादेशे च प्रथमैकवचने नायकः,
पावकः ॥

६३ । वान्तो यि प्रत्यये ॥ ११७८ ॥

दी—। यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोः अच् आच् एतौ स्तः । गो-
धिकारो गव्यम् । "गोपयसोयत्" (१५३८) । नावा ताव्यं नाव्यम् ।
"नौवयोधर्म—" (१६४३) इत्यादिना यत् ।

ओ and ओ change into अच् and आच् if an affix with य leading in it follows. Thus गव्य in the sense 'produce of a cow' with यत् after नौ by the rule "गोपय—" (1538). Similarly नाव्य in the sense 'crossable in a boat with यत् after नौ by the rule "नौवयो—" (1643).

नित—। वकारः अन्तः अन्तावयवो यस्य स वान्तः । प्रागुक्ता आदिना
लक्ष्यन्ते । तेषु च अशबो वान्तो । तदाह 'अच् आच् एतौ' इति ॥ यि यकारो ।
प्रत्यये इत्यस्य विशेषणम् । इह 'यि' इत्यल्लुप्तार्थे सन्त्यन्तमाश्रित्य विधिरुच्यते ।
ईदृशे स्थले न केवलमुच्चारिते वर्णे परे विधिः प्रवर्तते, अपि तु यस्य यस्य आदौ स

वर्णः श्रूयते तत्र तत्र सर्वत्र प्रवृत्तिः । तदाह 'वकारादौ' इति । अत्र "यस्मिन् विहितदादावक्ष्यङ्गि" इति परिभाषा मानम् ॥ अचि इत्यस्ति । एच इत्यप्यस्ति । एचो यो बालः अचि उक्तः स वि प्रत्ययेऽपि भवति इत्यर्थः । तथाच गोशब्दात् विकाराद्ये "गोपयसो—" इति यत् प्रत्यये गो यत् इति स्थिते प्रत्ययस्य वकारादित्वात् 'गो' इत्यस्य भसंज्ञा । अनेन गव् य इति । गव् इत्यपि 'अ' एव न पदम् । तेन "लोपः आकल्यस्य (६७—८११८) इति "इति सर्वेषाम्" (१७१—८११२२) इति वा इह वकारस्य लोपो न भवति । तेन गव्यमिति ॥ नावा साय्यम् इत्यर्थे "नौवयो—" (१६४३) इति यत् प्रत्यये नौ यत् इति स्थिते प्राग्वत् भसंज्ञा । अनेन तुल्येण नाव् य इति । इहापि न वकारलोपस्ततो नाग्यमिति ॥ 'वि' किम् ? गोभ्याम् । गोभ्याम् ॥ 'प्रत्यये' किम् ? गोयानम् । नौयानम् ॥

दी— । "गोयूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्" (वार्त्तिक) । "अध्वपरिमायो च" (वार्त्तिक) । गव्युतिः । "ऊतियूति—" (३२७४—३१२१६७) इत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः ।

गो takes अच् when यूति follows in the Vedas and also to indicate a stage of journey. Thus गव्युति—pasture land also a cross of journey. Here यूति is derived from यु with किम् the क'being due to निपातन in the rule "ऊतियूति—" (3274).

नित— । वान्त इत्यस्ति । श्रूयते अस्मानिति युधातोः क्तिनि यूतिः । "ऊति यूति—" इति निपातनाद्दीर्घः ॥ "गोर्बालो भवति यतौ लक्षरपदे" छन्दसि" इत्यस्य इह उपसंख्यानं गणनं कर्तव्यम् । एतदपि अर्त्तव्यमिवर्थः । किञ्च छन्दसि भाषाया-मपि अध्वनः परिमाणे अभिधेये गोस्तथा ॥ गवौ यूतिः इति समासे गो यूतिः इति स्थिते अनेन गव्ययूतिः गव्युतिः गोप्रचारः ॥ छन्दसि किम् ? गोयूतिः ॥ 'गव्युतिः स्त्री क्रोशयुगम्' इति क्रोशपदार्थे ॥ छन्दसि भाषावामपि अवादेशः ॥

दी— । 'वान्तः' इत्यस्य वकारात् 'गोर्बालौ' इत्यस्य लकाराद्वा पूर्वभागे "लोपो व्योः—" (८७३) इति लोपेन वकारः प्रसिद्धयते । तेन श्रूयमाण-वकारान्त आदेशः स्यात् । वकारो न लुप्यते इति यावत् ।

Here there was a व before the व in वान् in the rule itself or before the क् in क्न्दसि in the Varttika "गौर्यतो—". This व has been elided by the rule "लोपोव्योः—" (873) and by transference of epithets it means 'with व attached', that is to say, the व of the वान् substitute does not elide. Thus ग्व् युति does not drop its व as it is expected to do, because ग्व् is a पङ् and "लोपः शाकल्यस्य" or "इति सर्वेषाम्" applies.

मित—। ननु इह ऋवादिशे ग्व् युति रिति स्थितिं नित्यस्य पदत्वात् "लोपः शाकल्यस्य" इति "इति सर्वेषाम्" इति वा वकारस्य लोपः स्यात् । वकारपरिवासाद्ये वकारान्तरप्रयोगे दर्शयति—तुषे वान् इति वस्तुतो वृत्तान् इत्यस्य "लोपोव्योः—" इति वलोपे रूपम् । वृत्तान् इति च वृ-शब्दस्य वान्शब्देन कर्मधारयः । 'वृ' इति पुनर्लक्षणाया वृ-युक्त इत्यर्थे वर्तते । ततो वृ चासौ वान्शब्द इत्यस्य वकारयुक्तो यो वान् इत्यर्थः सम्पद्यते । वान्शब्दो वकारयुक्त एव, तस्य पुनर्वकारयुक्तता निर्देशे वकारस्य लोपो न भवति इत्यादाति ॥ अथि भीः लोपस्याद्ये किमनया कष्टकल्पनया ? भवादेव तत्र वलोपो न भवित्यति ॥ भवतु, तर्हि वार्तिके वकारप्रयोगे व्याख्यास्यामि । क्न्दसि इति क्न्दसि इत्यस्य रूपम् । व इति वकारयुक्ताद्ये पृथक् पदम् । सूत्राज्ञास्य वान् इत्यस्य विशेषणम् । तेन—गोः वृ वकारयुक्तो वान् आदिशः स्यात् युतो परे—इत्यर्थः । शेषं प्राग्वत् ॥ भाष्ये त्वेवम् उच्यते । तत् कान्दसौ लोपाभावः । अन्तरिमाणे च संज्ञाशब्दाः स्वतःप्रमाणमिति श्रीमयुगस्य संज्ञा गन्धूतिशब्दः सिद्धाति इति नानेशः ॥

६४ । धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥६।१।८०॥

टी—। यादौ प्रत्यये परे धातोरेष्वरेद्वान्तादेशः, तर्हि तन्निमित्तस्यैव नान्यन्य । लज्यम् । अवश्यलाज्यम् । तन्निमित्तस्यैव इति किम् ? श्रूयते । श्रूयत ।

The एच् of a root takes the वान् substitute with a वकारादि affix immediately following only if the एच् is due to that affix. Thus when यत् is attached to कृ (to reap) we have गुष् due to यत् giving लो and then ऋ yields लृष् । Similarly if क्त् is attached, इति follows owing to क्त् and then लो takes ऋ

yielding लाव्य । The compound अवश्यलाव्य is of अवश्यम्—an अवश्य—and लाव्य, the न of अवश्यम् being elided. Why say तन्निमित्तस्यैव ? Witness ओद्यते and औद्यत from वेज् (to weave). Here we start with वे यक् ते (लट्) and आ वे यक् त (लङ्) । Changing त into छ by “वचिस्त्रपि—” we have छ ए य ते and आ छ ए य त । Next छ ए becomes छ by “सम्प्रसारणाय” (330—6. 1. 108), “अकृतं सार्वधातुकयोः दीर्घः” (2298—7. 4. 25) changes छ into क । We have then ऊद्यते and आ ऊद्यत । If to the former we attach आङ् in the sense आ सम्प्रक् ऊद्यते we get आ ऊद्यते, *i. e.*, औद्यते । This औ is due to सुप्ति and not to the affix यक् । Hence no अच् though through एकादेशे the औ is now a part of the root. In the latter example आ ऊ gives औ by इङि owing to the rule “आटश्च” and the form is औद्यत । No आङ् because the औ is not due to the affix यक् ।

मित— । पूर्वसूत्रमनुवर्तते एष इति च । द्विप्रत्यये तन्निमित्तस्यैव धातोरिषो वान्तः इत्यन्वयः । स यादिप्रत्ययो निमित्तं हेतुर्वस्य तस्यैव धात्ववयस्य एषः स्थाने अच् आच् आदेशो लः । नान्यनिमित्तकस्य इत्यर्थः ॥ लङित् यीग्वमित्यर्थे लू यत् इति स्थिते “सार्वधातुकाङ् धातुकयोः” इति गुणे लो यत् इति यन्निमित्तक औकारः । अवादेशे लव्यम् ॥ अवर्गं लङित् यीग्वम् इत्यर्थे लू ष्यात् इति स्थिते इहौ ली इति यादिप्रत्ययनिमित्तक औकारः । आकादेशे लाव्यम् । अवर्गं लाव्यम् इति मयूरव्यञ्जकादिलात् समासे “लुप्तेदवग्रहः कृत्वे” इत्यादिना नकारलोपे अवश्यलाव्यम् ॥ औद्यते इत्यत्र वेज् तन्तुसन्ताने इत्यध्यादाङ्पूर्वात् कर्मणि लटि कृते आ वे यक् ते इति । यक्प्रत्ययनिमित्तके सम्प्रसारणे आ, छ ए यक् ते इति । “सम्प्रसारणाय” इति ‘छ ए’ इत्यस्य पूर्व रूपे आ छ यक् ते इति । “अकृतं सार्व—” इति छकारस्य दीर्घे आ क य ते इति । इह वे इत्यध्याज्यात् ऊकारोऽपि धातुरेव । ततो गुणे एकादेशे औ यते इति । “अनादिवच” इति औकारोऽयं पूर्वस्य आकारस्य अन्तवत् परस्य ऊकारस्य आदिवत् सृज्यते । परादिवच्ये सति धातुत्वमस्ति । तेनेह धातोरौकारात् परो यादिप्रत्ययः । परं यादिप्रत्ययनिमित्तकं सम्प्रसारणमात्रित्वमातोऽप्यर्थं न साचात् तन्निमित्तः । अन्यदपि पूर्वस्य गुणादिकं तस्य निमित्तमस्ति तेन

अवादेशो न भवति ॥ श्रीयत इति गुल्लख तस्येव धातोः कर्मणि लङि रूपम् । आङागने
 आ वे यक् त इति स्थिते प्राग्वत् सम्प्रसारणादिषु कृतेषु आ ऊ य त इति । “आटय”
 इति ह्रस्वी एकादेशे औ य त इति । इष्टापि धादिप्रत्यय-व्यतिरिक्तं निमित्तान्तमस्ति
 इति न आवादेशः ॥ उदाहरणयोरेनयोराद्ये आकार उपसर्गः “पथमं धातुः साधनेन
 युज्यते । पथादुपसर्गेण” (परिभाषा) इति उपसर्गयोगहेतुकं कार्यम् ओकारो
 नष्टिरङ्गम्, अन्तरङ्गमवादेशः । “असिञ्जं अष्टिरङ्गमन्तरङ्गे” (परिभाषा) इति च
 अवादेशं प्रत्यसिञ्ज ओकारः । अतः श्रीयते इति न साधु प्रत्युदाहरणम् कृतेऽपि
 अकृतेऽपि सूत्रे श्रीयते इत्येव रूपं भवति । ज्ञव्यं ज्ञाव्यम् इत्यत्रापि “वानो वि—”
 इति पूर्वेणैव सिद्ध्यति । तत् किमर्थं सूत्रम् ? उच्यते—अकृतेऽपि सूत्रे श्रीयत
 इत्यत्र पूर्वसूत्रेण आवादेशे आव्यत इत्यनिष्ठं स्यादतस्तत्परिहाराय कर्त्तव्यं
 सूत्रम् ॥

६५ । ज्यज्यौ शक्यार्थे ॥६।१।८१॥

दी— । यान्तादेशनिपातनार्थमिदम् । जेतुं शक्यं ज्यज्यम् । जेतुं
 शक्यम् ज्यज्यम् । ‘शक्यार्थे’ किम् ? जेतुं जेतुं योग्यं जेत्यं पापं जेत्यं मनः ।

ज्य and ज्यज्य are allowable with यत् in the sense ‘capable of’.
 The rule is merely to show by actual use the correctness
 of the यान्त substitute in the case of these two words with the
 यादि affix यत् । Thus ज्यज्यम् effaceable, ज्यज्यम् conquerable. Why
 say शक्यार्थे ? Witness जेत्यं and जेत्यं without अवादेश with यत्
 meaning ‘deserving to be’ not ‘capable of’. जेत्यं पापम्—
 sin deserves to be effaced, जेत्यं मनः—mind deserves to be
 conquered.

मित— । वि प्रत्यये वान्तादेश उक्तः । यान्तादेशोऽपि क्वचिदिष्यते इति
 प्रयोगेणैव तस्य साधुतां दर्शयितुमाह “ज्यज्यौ” इत्यादि । विनापि विधिं सूत्रादिषु
 प्रयोगेण साधुताविज्ञापनं निपातनम् ॥ धातोः इत्यस्ति । धातोः सामर्थ्यात् चि
 धातोः जि धातोश्च ज्यज्यशब्दो ज्यज्यशब्दश्च भवति शक्यार्थे यत्प्रत्यये सति ।
 जेतुं शक्यमिति चि यत् इति स्थिते गुणे च यत् । इह अप्राप्तः अवादेशः अथैव सूत्रे

निपातनात् क्रियते—अय्य ज्यः ॥ एवं ज्यः ॥ शकार्थः सकर्मकेष्वैव सम्भवति ।
चि इति अकर्मकाऽयं धातुः । तदिह अन्तर्भावितव्यर्थो ज्ञेयः । अन्यथा चैवं
पापमिति न युज्यते । न स्वयं चैवते पापं ज्ञयमापाद्यते हि तत् । अथवा
स्वादिगणौघोऽयं धातुः हिंसार्थे सकर्मकः । तथा च “न तदयशः शस्त्रभरतां
चिषीति” इति प्रयोगः ॥

६६ । क्रय्यस्तदर्थे ॥ ६।१।८२॥

दो— । तस्मै प्रकृत्यर्थाय इदं तदर्थम् । क्रेतारः क्रोणीयुः इति बुद्ध्या
आपण्ये प्रसारितं क्रय्यम् । क्रयमन्यत्, क्रयणार्हमित्यर्थः ।

क्रय्य is allowable with अय् substituted for ए when यत् follows
if it means 'something for barter'. This sense follows from
तदर्थे in which तत् refers to the meaning of the root क्री । But
क्री means द्रव्यविनिमय—barter'. Hence तदर्थे is 'that which is
intended for barter'. Thus क्रय्य is goods displayed in the shop
so that customers might buy. With the other meaning i.e., in
the sense 'wanted to buy' the form is क्रैय without अय् ।

नित— । 'धातोः' इत्यस्मि । 'धातोः सामर्थ्यात् क्रीधातोः क्रय्यशब्दो भवति
यत्प्रत्यये तदर्थे अभिषेये ॥ किमिदं तदर्थे इति ? तस्मै यत् तत् तदर्थम् । तस्मिन्
तदर्थे । अर्थशब्देन नित्यसमासः । तस्मै कस्मै ? तस्मै धातवे लक्षण्या धात्वर्थाय
क्रीधात्वर्थाय इत्यर्थः । क्रीधातुरेवेह प्रकृतिः । तदाह 'प्रकृत्यर्थाय' इति । क्रीधात्व-
र्थेयं द्रव्यविनिमयः । तत् 'तदर्थे' द्रव्यविनिमये इति सूचार्थे—क्रीधातो यति क्रय्यं
भवति द्रव्यविनिमये यत् वस्तु तस्मिन् अभिषेये इति । एतदेवाह 'क्रेतारः क्रोणीयुः'
इत्यादिना ॥ इह यति क्रो य इति स्थिते गुणे क्रो य इति । तत्र विनिमयप्रयोजने
द्रव्ये अभिषेये अयादिनिपातनात् क्रय्यमिति । अन्यार्थे क्रयमिति ।

६७ । लोपः शाकल्यस्य ॥ ८।३।१८॥

दो— । अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोः वा लोपः अशि परे । “पूर्वता-
सिद्धम्” (१२—८।२।१) इति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वात् न स्वरसन्धिः ।

हर एहि—हरयेहि । विष्ण इह—विष्णविह । श्रिया उद्यतः—श्रिया-
युद्यतः । गुरा उत्तकः—गुरावुत्तकः ।

य and व at the end of a पद are elided according to Sakalya, *l. ६*, they are optionally elided if one of the letters अश् follows and अ or आ precedes. Thus हरे is a पद in हरे एहि । With अश् substituted for ए by “एचो—” (61—6. 1. 78) we get हरय् एहि । In this य comes after अ and ए, which is an अश्, follows. Hence शाकल्य would drop य and have हर एहि, others would retain it and say हरयेहि । Here एहि is आ इहि । Hence Sakalya's हर एहि seems to call for the rule “ओमाङोश्” (80—6. 1. 95). But “पूर्ववासिहम्” (12) interferes and “ओमाङोश्” which precedes the rule “लोपः शाकल्यस्य” deems the elision as not having taken place at all; consequently “ओमाङोश्” does not operate. Similarly विष्णो इह, श्रिये उद्यतः, गुरौ उत्तकः &c., give two forms each.

नित— । “पदस्य” (८।१।१६) इत्यधिक्रियते । “ओमङोश्—” (८५।१७) इत्यतः ‘अपूर्वस्य अशि’ इत्यनुवर्तते । “ओल्लङ्घ—” (८५।१८) इत्यतः ‘ओः’ इति च । ‘अपूर्वस्य’ इति वचनविपरिणामिन ‘अपूर्वयोः’ इति ररच्छते । एभिः सङ्ग ‘पदस्य अपूर्वयोर्वा लोपः अशि शाकल्यस्य’ इत्यन्वयः । अकारः पूर्वं यथी सौ अपूर्वी । तथीः । पदस्य यी अपूर्वी ओ तयो लोपः ॥ इह अशि इति सप्तम्या निर्दिष्टमव्यवहितपूर्वस्य विधिं आपयति । लोप निमित्तादव्यवहितपूर्वो यकारवकारौ यदि पदावयवौ तर्हि तौ पदस्य चरमावयवाविव । तदाह “पदान्तयोर्वयवोः” इति ॥ शाकल्यस्य आचार्यस्य मतेन लोप इतरेषां तु दर्शनमेव । शिष्याणां पुनरुभयमपि प्रमाणम् । तदाह ‘वा लोपः’ इति ॥ हरे एहि इत्यत्र हरे इति संज्ञाः । एहि इति च आ इहि इति । अथादेशे हरय् एहि इति पदान्तो यकारः । तस्य वेकल्यिके लोपे हर एहि हरयेहि इति रूपद्वयम् ॥ एवं विष्णो इह, श्रिये उद्यतः, गुरौ उत्तकः इत्यादियपि । उत्क उत्तनाः ॥ भवतु, लोपे हरएहि इत्यत्र “अकृतव्यूहाः पाणिनोवाः कृतमपि कार्ये निवर्त्तयन्ति” इत्युक्तेः कृतस्यापि एकारस्य निवृत्त्या ‘हर आ इहि’ इति । “ओमाङोश्” इति परस्मै ‘इहा इहि’ हरेहि इति कर्त्तृ न भवति ? कार्यस्य

अनिवर्त्तने पुनः 'हर एङ्' इत्यत्र "ह्रिरेचि" इति श्रुत्या न कथम् 'हरेचि' इति वा ? अत्राह "पूर्ववासिहम्" इत्यादि । यलोपः अष्टमाध्याये तृतीये पादे विधीयते, पररूपं इच्छिष्य प्रठाध्याये । तत् परवर्त्तो लोपः पररूपादीन् प्रति अस्तिहः । तेन सन्नि-
कर्षाभावात् सन्निर्वाप्तिः ॥ एवं विना इह इत्यादिषु गुणो न ॥

दी— । 'कानि सन्ति' 'कौ स्तः' इत्यत्र अस्तेरलोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्ता "न पदान्त—" (५१) इति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधात् न स्तः ।

In cases like कानि सन्ति, कौ स्तः &c., the elision of च of the root अस् is apparently to be deemed as च itself ; hence कानि सन्ति &c., have to be treated as कानि असन्ति and then य &c., have to be substituted for the इ in नि &c. Similarly in कौ स्तः &c., the substitution of वाच् &c., seems necessary. But the fact is the rule "न पदान्त—" (51) prohibits स्थानिवत्ताव here, hence there is no substitution.

मित— । 'कानि सन्ति' 'कौ स्तः' इत्यादिषु अस्तेरकारलोपो न स्थानिवत्, तेन स्वरसन्धिर्न भवति इति व्याख्यासि "न पदान्त—" सूत्रे पदानीदाहरणे । तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ इह स्वरसन्धेरभावः प्रसूतः । अतीदस्य प्रसङ्गः ॥

६८ । एकः पूर्वपरयोः ॥६।१।८४॥

दी— । इत्यधिकृत्य—

What follows is to be construed with the words एकः and पूर्वपरयोः added to it. Thus—

६९ । आहूयः ॥६।१।८५॥

दी— । अवशात् अचि सरे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात् । संहिता-
याम् । उपेन्द्रः । रमेयः । गङ्गोदकम् ।

If अच् follows immediately after च or चा a गुण is the single substitute for the two in the matter of संहिता । Thus चप इन्द्र has च followed by इ which is an अच् । We have to substitute

a गुण for these two. But गुण is the common name for च, ए, ओ । The most similar (अन्तरतम) has to be chosen. Referring to the place of origin, ओ having ओष्ठ for its स्थान and अ इ having कण्ठ and तालु there is no similarity whatever. Rejecting ओ we note that च has कण्ठ for its स्थान and therefore there is some similarity with the group अ इ । But ए has both कण्ठ and तालु and is therefore the most similar. Substituting this we have छप् एन्द्र i.e., छपेन्द्रः । Similarly रमा ईश रमेशः । गङ्गा उदक गङ्गोदकम् with the कण्ठोष्ठ letter ओ substituted for आ उ ।

नित— । आत् अवर्णात् । अवर्ण्य आकारस्यापि यादकः । परशब्दयोगे पञ्चमी । अवर्णात् परे अचि इत्यन्वयः । “संदितायाम्” (१।१।७२) इत्यधिकारः । “एकः पूर्वपरयोः” इत्यपि । ‘अचि’ इत्यनुवर्तते । ‘आत् अचि पूर्वपरयोः एको गुणः संदितायाम्’ इत्यन्वयः ॥ उप इन्द्र इति स्थिते ‘अ इ इति अवर्णादच्’ । अमयोः स्थाने गुणः स्यात् । “अदिङ् गुणः” इति अ, ए, ओ इति गुणाः । “स्थाने अन्तरतमः” इति अन्तरतमे यास्ते स्थानसाम्यात् कण्ठतालुभव एकार एव कण्ठतालुभवस्य ‘अ इ’ इत्यस्य युक्त आदिशः । तेन उप इन्द्र । छप् एन्द्र । छपेन्द्रः । एवं रमा ईश रमेशः । गङ्गा उदक इत्यत्र ‘आ उ’ इति सहातस्य कण्ठतालुस्थानसाम्यात् ओ इति गुण आदिशः ॥ कण्ठ कलि इति स्थिते ‘अ क’ इति सहातस्य गुणादेशे कर्त्तव्ये एकारोकार्थीः समता नास्ति इति स्पष्टम् । अस्ति च अकारस्य कण्ठस्थान-साम्यात् काचिदिव समता । स एव इह आदिशः । कण्ठ अ जि इति आते—

७० । उरण् रपरः ॥१।१।५१॥

दी— । ‘क’ इति सिंघतः संज्ञा इत्युक्तम् । तत्स्थाने यः अण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते । तत्र आन्तरतम्यात् ‘कृम्यादिः’ इत्यत्र अर, ‘तव-लकारः’ इत्यत्र अल । “अचो रहाम्याम्—” (२६) इति पञ्चे द्वित्वम् ।

As already remarked कृ stands for 30 letters (14—1. 1. 69). If an अण् letter is to be substituted for कृ, it will have to be taken with र affixed to it. र again is a प्रत्याहार standing for र and कृ । From similarity र is affixed in case of कृ । Thus कृष् अदि becomes

कृष्ण् अर् द्वि, because अ is an अण् letter, hence finally कृष्णर्द्धि । In case of लृ we attach लृ । Thus तव लृकारः gives तव् अलृकारः, i.e., तवलृकारः । In कृष्णर्द्धि we have द after र which again follows a vowel ; hence by “अचो—” (59) the द has to be doubled optionally. The author however takes the old form of दृ which is दृ of the root कृध altered by “भला—” (8. 4. 53). So he doubles दृ । This is immaterial because the ultimate form will be the same. We have now कृष्णर् दृ वि without doubling and कृष्णर् दृध्वि with दृ doubled, and look forward.

मि— । ‘उः’ इति ऋधन्वस्य षष्ठ्या एकवचनम् । ‘रः’ इति ‘इयवरदृ’ एतस्य रेफादारस्य लणसूत्रस्थेन अवर्णनं प्रत्याहारः, तत् रयद्वयेन रलयोर्यद्वयम् । रः परो यस्मात् स रपरः । एतेन दृष्टं कृष्ण् अर् द्वि इति स्थिति रपरत्वे कृष्ण् अर् द्वि इति वा, कृष्ण् अलृ द्वि इति वा सन्देहः । निरर्थकमाह ‘अः’ इति त्रिशतः इत्यादिना । ऋधन्वेन ऋकारस्य अष्टादशमेदा लृकारस्य च द्वादशमेदा स्तृष्टानो । तेन ‘उः’ इति ऋकार लृकारश्च ख्यानी । र इति रेफो लकारश्च आदिशाकम् । ‘अः’ इत्यत्र रेफयवशात् ‘लृ’ इति लकारग्रवशात् ऋकारे अर् लृकारे अलृ अन्तरतमः । ततः ‘कृष्ण् अर्द्धि’ इत्यत्र ‘कृष्ण् अर् ऋद्धि’ इति, ‘तव लृकारः’ इति तु तव् अलृ कारः’ इति भवति । रूपञ्च कृष्णर्द्धिः इति तवलृकारः इति च ॥ ऋद्धिरिति ऋध धातोः क्तिन् । ऋध् ति इति स्थिति “भयस्तयोः—” (२२८०—८१४४०) इति ऋध् धि इति, ततो “भलां जश्—” (१२—८१४५३) इति जश्त्वे ऋद्धिः । जश्त्वे कृते हित्वादिभिर्यद्वपं हित्वादिषु कृतेषु जश्त्वान् च तदेव । एवं फले मेदाभावात् अकृते जश्त्वे कृष्णर् दृ धि इति स्थिति “अचो—” (५८) इति हित्वादिभिर्यत्वे ‘कृष्णर्द्धि’ ‘कृष्णर् दृ धि’ इति रूपद्वयम् । तत्राह—

७१ । भूरो भूरि सवर्णे ॥८१४६५॥

दी— । हलः परस्य भूरो लोपो वा स्यात् सवर्णे भूरि । द्वित्वाभावे—लोपे सति एकवचम्, असति लोपे, द्वित्वलोपयोर्वा, द्विवचम् । सति द्वित्वे—लोपे चासति त्रिवचम् । कृष्णर्द्धिः—कृष्णर्द्धिः—कृष्णर्द्धिः ।

A भर् letter coming after a हल् is optionally elided if another

ऋर् of the same complexion (सवर्ण) follows. Now take the form above with घ not doubled—ऊणार्धघि। Here घ् is a ऋ coming after र् which is a हल् and घ follows. Hence घ् is optionally elided, with elision ऊणार्धघि with only one घ; without elision ऊणार्धघि with two घः. The form with घ doubled is ऊणार्धघघि। Eliding the first घ् we get two घः as before; without elision the घ occurs thrice. Hence there are only 3 different forms, viz., ऊणार्धघि, ऊणार्धघघि, ऊणार्धघघघि। In the second and third the rule “भलां जश् भमि” applies and gives ऊणार्धघि and ऊणार्धघघि। A second application of the same rule in the last form yields ऊणार्धघघघि। Hence finally ऊणार्धिः, ऊणार्धिः, ऊणार्धघिः।

मित—। “हलो यमा—” (८३।६४) इत्यतो ‘हलः’ इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते ‘लोपः’ इति च। “अथो ङो—” (८३।६५) इत्यतो विकल्पार्थकम् ‘अन्तरस्याम्’ इत्यपि। ‘भरः’ इति षष्ठो। ‘हलः भरः लोपः अन्तरस्याम्’ सवर्णे ऋरि इत्यन्वयः। अथेय ‘हलः परस्य’ इत्यादि॥ एवमिदं द्वित्वविकल्पो लोपविकल्पश्च इति चत्वारः पञ्चाः। द्वित्वं न परं लोपः इत्येकः, न द्वित्वं न च लोपः इति द्वितीयः, द्वित्वञ्च लोपश्च इति तृतीयः, द्वित्वं न तु लोपः इति चतुर्थः। आद्ये ऊणार्धघि इति रात् परस्य घस्य लोपे ऊणार्धघि इत्येकघं रूपम्। द्वितीये ऊणार्धघघि इति द्विघम्। तृतीये ऊणार्धघघघि इति त्रिघोपे ऊणार्धघघि इति तदेव द्विघं रूपम्। पुनर्लोपे ऊणार्धघि इति मूयोऽप्येकघं रूपम्। तदेव फलाभावाच्चास्तु तृतीयः पञ्चः। चतुर्थे ऊणार्धघघघि इति त्रिघं रूपम्। द्वितीय चतुर्थयोर्जञ्जले ऊणार्धघघि, ऊणार्धघघघि इति। इत्यथ लोपि रूपाणि ऊणार्धिः—ऊणार्धिः, ऊणार्धघिः इति। प्रथमं जञ्जले पञ्चात् द्वित्वलोपयोः कृतयोरेपि तान्नेव रूपाणि॥

दी—। “यश्च इति पञ्चमी मय इति षष्ठो” इति पञ्जे ककारस्य द्वित्वम्। लस्य तु “अनचि च” (४८) इति। तेन ‘तवस्कारः’ इत्यल रूपचतुष्टयम्।

द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि।

तवलकारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम्॥

In तवल्कारः the ल is a यच् and the क a मय् । Hence by the varttika "यषी मयो—" (54), supposing यच् to have the fifth case and मय् in the sixth, we have the option to double the क । ल itself may be doubled optionally by "अनचि च" (48). Hence तवल्कारः has four different forms. For, ल alone may be doubled or both. Thus those who know, see four forms in cases like तवल्कारः ।

मित— । 'तवल्कारः' इत्यत्र लकारोऽयं यच्, ककारश्च मय् । तत् "यषी मयो वै वाच्ये" (५४ वा०) इत्यस्य यच् परी यो मय् तत्र हित्वं वा इति व्याख्याने क-कारस्य हित्वविकल्पः । लकारस्यापि "अनचि च" (४८) इति । तेन हित्वं लस्यैव इति पक्षे तवल्कार इति रूपम् । कस्यैव हित्वे तवल्कार इति द्वितीयम् । लभयोरपि लकारककारयोः स्वरूपे एव स्थितिः न तु हित्वमिति पक्षे तवल्कार इति तृतीयं रूपम् । लभयोरपि हित्वमिति तवल्कार इति रूपं चतुर्थम् । तत्र प्रथमे ककारो न यम् इति "इलो यमा—" इति न प्रवर्तते । नापि लकारो भर्, न वा "ककारस्तस्य सवर्णे इति भरी भरि—" इत्यस्यापि प्रसङ्गो नास्ति । तेन लकारस्य न लोपः ॥ द्वितीये "भरीभरि—इत्यस्ति ककारलोपसाधकः, फलं तु एकककारकं तृतीयमेव रूपम्, तन्निष्पद्योजनो लोपो न प्रवर्तते । चतुर्थेऽपि लोपे फलाभावः । तेन चत्वार्येव रूपाणि । अतएवाह 'बीज्यं रूपचतुष्टयम्' इति ॥

७२ । वृद्धिरेचि ॥६॥१॥८८॥

श्री— । आत् एचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः । कृष्णै-
कत्वम् । गङ्गाघः । देवैस्त्वय्यम् । कृष्णौतकयव्यम् ।

If one of the एच् letters follows च or चा a वृद्धि shall be the single substitute for the two. This over-rules the यच् previously enjoined. In कृष्ण एकत्व we have proximity (सद्विकर्षं) of च and ए । These have to be replaced by a वृद्धि । By वृद्धि we mean चा, ऐ, औ । च and ए together have throat and palate for their place of origin ; such is ऐ । Hence ऐ is the substitute here.

Thus कृष्ण एकत्व = कृष्ण अ एकत्व = कृष्ण ऐ कत्व = कृष्णैकत्वम् । Similarly गङ्गा औघ = गङ्ग् आ औघ = गङ्ग् औ घ because औ has the same place of origin as आ and ओ = गङ्गाँघः । देव ऐश्वर्य = देव् अ ऐश्वर्य = देव् ऐ श्वर्य = देवैश्वर्यम् । कृष्ण औत्कण्ठ = कृष्ण् अ औत्कण्ठ = कृष्णौत्कण्ठम् ।

मित—। 'आत्' इत्यस्मि । 'एकः पूर्वपरयोः' इति च । आत् एचि पूर्वपरयोः एको इति; इत्यन्वयः । आदिति गम्यमान परशब्दापेक्षया पञ्चमौ, तदाह 'आदेचि परे' इति । 'एकादेशः' पूर्वपरयोरिति शेषः ॥ "आद्गुणः" इति अचि सामान्यतो गुण आदिष्ट । इह तु एजंशे गुणं प्रत्यादिष्ट इतिर्विधीयते । तदाह 'गुणापवादः' इति । एतेन आत् अचि गुणः एचि इतिरिति व्यवस्था ॥ कृष्णस्य एकत्वम् इति समासे 'कृष्ण एकत्व' इति स्थिते 'अच' इत्येतयोः सन्निकर्षे तयोः स्थाने इतिर्विधेया । इतिअ आ ऐ औ इति । तत्र कण्ठतालुस्थानसाम्यात् ऐकार इह अन्तरतम आदेशः । तेन कृष्णैकत्वमिति ॥ गङ्गाया औघ इति गङ्गा औघ इति स्थिते आ औ इत्येतयोः कण्ठोष्ठस्थानसाम्यात् ओकार आदेशः ॥ देवानामेश्वर्यमिति देव ऐश्वर्य इति स्थिते एकारे एकादेशे देवैश्वर्यम् ॥ कृष्णस्य औत्कण्ठम् इत्यत्र औकारे कृष्णौत्कण्ठम् ॥

७३ । एत्येधत्सु ॥६।१।८८॥

दी—। अव्यांत् एजाद्योरेत्येधत्सोः ऊठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्टौहः । 'एजाद्योः' किम् ? उपेतः । मा भवान् प्रेदिधत् ।

When एकार of the root इष्, or एष् or when ऊट् follows अ or आ, a इङि is the single substitute of both. This over-rules पररूप and गुण । Thus उप एति was expected to give उपैति by the rule "एङि पररूपम्" but this rule bars the पररूप and substitute इङि giving ऐ । Similarly पररूप is barred in उपएधते and इङि gives उपैधते । The word प्रष्टवाह, meaning 'oxen' in the second case plural becomes प्रष्टवाह् गश् । वा becoming क् we get प्रष्ट ऊह् अः । Now प्रष्टौहः is expected with गुण by "आद्गुणः" but this rule gives इङि yielding प्रष्टौहः । Why say 'एकार of the root &c.' ? Witness उपेत with गुण from उप इत where इत comes from इष् with क्

attached, but as it begins with इ not ए we have no इङि । प्रेदिषत् in मा भवान् &c., is reached in the following stages—प्र एष् शिप् तिप् (लुङ्)—प्र एधि त्—प्र एधि षत् त्—प्र इधि षत्—प्र इ धि धि षत्—प्र इदिष् षत्—प्र इदिषत्—प्रेदिषत् । In the last stage we have शुच not इङि because the root no longer begins with ए ।

नित—। 'आत्' इत्यनुवर्त्तते, 'इङि' 'एधि' इति च । 'एकः पूर्वपरयोः' इति चास्ति । तत् 'आत् एत्येधव्यूट्सु एधि पूर्वपरयोः एको इङि' इत्यन्यथः । अर्थश्च—'आत्' अथर्थात् परम् 'एत्येधव्यूट्सु' स्थितौ य एच् तद्धिन् सति 'पूर्वपरयोरेको इङि' आदेशः स्यात्—इति । इह 'एति' इति इङ् गतौ इति चातीक्ष्णिया निर्देशः, 'एधति' इति च एध उह्यो इत्यस्य । अथोरेव एच् सञ्चरति न कटि, तथापि यदृद् गच्छते तेन प्राप्यते कटि परे असत्यपि यच्च इङिः स्यादिति । किञ्च आदिति पञ्चम्या एधि इति सप्तम्या च अव्यवहितता । सा च एधि आदौ मुख्येव भवति । तदेतत् सप्तमि-प्रेत्य आङ् एताद्योरेत्येधव्यूटि च परे' इति ॥ उप एति उप एधते इत्यस्य "एङि-परकपम्" इति परकपे प्राप्ते इङिर्बोधयते । मञ्ज ऊङ् इत्यस्य "आङ्, षः" इति मुख्ये प्राप्ते । तदाह 'परकपगुणापवादः' इति ॥ मञ्जं यानमुखम् अद्यगामिभं पुरुषमिति वा वहतोति णि प्रत्यये मञ्जवाच् इति प्रातिपदिकम् । तस्य शसि मञ्ज वाङ्, षम् इति स्थिते "वाङ् कट्" इति सप्तसारस्वसंज्ञके कटि मञ्ज ऊ आ ङ्, षः इति । "सप्त-सारणाञ्" इति पूर्वकपे मञ्ज ऊङ् षः । अनेन उह्यो मञ्जोङ् ॥ इत्यधातोः ऋप्रत्यये इतः । प्र इतः इति स्थिते एकारादित्वाभावात् न इङिः—प्रेतः ॥ एधमिष्यति वहेमिष्यति इत्यर्थे माङ्घ्योर्गे भविष्यति लुङि आङ्गमप्रतिषेधे प्र एध शिप् तिप् इति स्थिति षङि प्र एधि षत् तिप् इति । "षौ षङि—" इति लपधाङ्गत्वे, प्र इधि षत् इति । दिव्यचनादिषु प्र इदिधि षत् इति । षिलोपे प्र इदिष् षत् इति । इहापि एकारादित्वाभावात् न इङिः—प्रेदिषत् ॥

दो—। पुरस्तादपवादन्यायेन इयं वृद्धिः "एङि परकपम्" (७८) इत्यस्यैव वाधिका, न तु "ओमाङ्गोश्च" (८०) इत्यस्य । तेन 'अवैहि' इति वृद्धिरसाधुरेव ।

Exceptions preceding the general rules bar only the rule

that is first met and not those that come later on. Hence this इङि bars "एङि—" (78) only and not "ओम्—" (80) also. Consequently अव वा इङि—अव एङि—अवेङि by इङि is wrong, the correct form being अवेङि by पररूप in accordance with "ओमाङ्गीय" (80).

मित—। अवाङ्पूर्वस्य इणधातोर्लोपि मध्यमेकवचने अव वा इङि इति स्थिते गुणे अव एङि इति । एकारोऽयं गुण एकादेशः "अनादिबन्ध" (७५) इति इणधातोरादिबद्ध्यते । तेन एकादित्वात् अनेन सूत्रेण 'अवेङि' इति इङिः प्राप्नोति । किञ्च पूर्वस्य अन्तबद्धत्वात् आङ्बद्धत्वम् । ततश्च "ओमाङ्गीय" इति पररूपे 'अवेङि' इत्यादि प्राप्तम् । किमत्र युगपत्प्राप्ती न्याय्यम् इति प्रश्ने उत्तरमाह 'पुरस्तात्' इत्यादिना । अयमर्थः—इह शास्त्रे कश्चिदुत्सर्गान्निर्दिश्य अपवादा निर्दिश्यन्ते, क्वचिन्ना अपवादनिरदेशादुत्तरगतसर्गनिर्देशः । आद्ये सर्व एव उत्सर्गो अपवादेर्भाष्यन्ते, द्वितीये तु यः प्रथमं निर्दिष्ट उत्सर्गस्तस्यैव बाधो नान्येषाम् । उक्त्य न्यायः "पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नीतरान्" इति । प्रकृते च "एवेङ्—" इति "एङि पररूपम्" इत्यस्यापवादः "ओमाङ्गीय" इत्यस्यापि आङ्ग्ये । किञ्च "एङि—" इति प्रथमं प्राप्तम् तदुत्तरम् "ओमाङ्गीय" इति । तत् "एङि—" इत्येव बाध्यते न "ओमाङ्गीय" इति । अत आह 'अवेङि' इति इङिरसाधुः । "ओमाङ्गीय" इति पररूपे 'अवेङि' इत्येव युक्तम् ॥

द्वी—। "अज्ञादूहिन्यामुपसंख्यानम्" (वार्तिक) । अज्ञौहिणी सेना ।

It has to be noted that इङि is the single substitute when ऊङिनी follows अव । Thus अव ऊङिनी gives अचौहिणी not अचौहिणी ।

मित—। अवशब्दात् परम् ऊङिनी शब्दे सति पूर्वपरवीरकारीकारवीः इङि-रिकादेशः स्यादित्यस्य उपसंख्यानं गणना कर्तव्या । अज्ञा रक्षावयवविशेषाः । ऊङिनी वितर्कः । सः असि अश्वः सस्वन्वे इति ऊङिनी । अद्याणामूहिनी अचौहिणी । रक्षावयवसम्बन्धि वितर्कविशिष्टा इति ङि योगार्थः । वस्तुतस्तु सेनासंख्याविशेषस्य संज्ञेयम् । तेन "पूर्वपदात् संज्ञायामगः" इति शत्वम् । गुणापवादो इङिः ॥

दो—। “स्वादोरेरिणोः” (वार्त्तिक) । स्वरैः । स्वेन ईरितुं शील-
मस्येति स्वेरी—स्वरिणो ।

इति is the single substitute when ईर or ईरिन् follows स् ।
Thus स् ईर gives स्वरै । Also स् ईरिन् gives स्वरिन् (with the femi-
nine स्वरिणौ) meaning one moving about of his own will.

मित—। स्रग्ज्वात् परम् ईरशब्दे ईरिन्-शब्दे च सति पूर्वपरधीरकारि-
कारयोर्ह्रस्विकादेशः स्यात् ॥ ईरशब्दो गतिः । भावे घञ् । स् ईरः स्वरै—
भावप्रेरणा । यथा स् ईरः अस्मिन् स्वरैः भावप्रेरितः । इह आदगुणापवादी
इति ॥ स्वेन इत्यादि “सुव्यजातो—” इति चिनेरर्थः । इह स् ईरिन् इति स्थिते
प्राग्वहृदिः । स्वरिणो इति स्वरिन्-शब्दात् स्त्रियां ऊोप् । ईरिन्-शब्दात् कौपि त
स्वरीणोति स्यात् ॥

दो—। “प्रादूहोदोऽप्येप्येयु” (वार्त्तिक) । प्रौहः । प्रौदः ।

A single इति substitute comes in for the contiguous vowels
when ऊह, ऊद, ऊदि, एष, एष्य follow प्र । Thus प्र ऊह yields
प्रौह a happy guess—by इति, not प्रौह by एष । Similarly प्र ऊद
gives प्रौद well advanced.

मित—। ‘प्र’ इत्युपसर्गात् परम् ऊह, ऊद, ऊदि, एष, एष्य इत्येतेषामन्वयतमे
सति सप्रकृतयोः पूर्वपरधीरयोर्ह्रस्विकादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः ॥ प्रपूर्वा-
दूहतेर्धञि प्रकृत ऊह इति वा समासे प्र ऊह इति स्थिते गुणापवादी इति—प्रौहः ।
प्रपूर्वावहतेः क प्रत्यये प्रकर्षेण ऊद इति वा समासे प्र ऊद इति स्थिते इति ॥

दी—। अर्थवदग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणं “ब्रह्म—” (२६४) इति सूत्रे
राजेः पृथक्, भ्राजिग्रहणात् ज्ञापकात् । तेन ऊदग्रहणेन कान्तमेव गृह्यते ;
न तु कवत्वन्तस्य एकदेशः । प्रौदयान् ।

The rule “ब्रह्म—” (294) directs ब्र to be substituted for the
final of राज् and भ्राज् । But as राज् is seen in ब्राज् it seems राज्
alone would meet the case of ब्राज् also and the rule could be
shortened by omitting ब्राज् from it. Yet Panini mentions ब्राज्
separately. Why ? The reason is the independent राज् and

राज् as a portion of राज् are not the same. The first has a meaning attached to it ; in the case of the second the meaning goes with the whole राज् and not with the part राज् only. Hence to justify Panini we suppose that grammatical rules when mentioning words that are both significant and non-significant are to be regarded as relating to the significant forms only. Now ऊढ with ऋ is an independent word with a meaning, but a ऊढ as part of ऊढवान् with ऋवत् is meaningless. Hence ऊढ is both significant and non-significant. The Varttika refers to the significant ऊढ only (with ऋ). Consequently प्र ऊढवान् has no वृद्धि and we get प्रोढवान् with गुण, as expected from "आहुणः" ।

मिति— । ननु ऊढवान् इत्यादिषु ऊढ इत्याद्यो हृष्यते । तत् प्र ऊढवान् प्रोढवानित्यप्यस्य । न इत्याह 'अथेवद्वयस्ये' इत्यादिना । यत्र कश्चित् शब्दः अर्थवान् अनर्थकश्च प्राप्तः तत्र अर्थवानेव गृह्यते । अनर्थको निवर्तते । 'अर्थवतो' रूपस्य 'यद्वयो' सम्भवे 'अनर्थकस्य' शब्दरूपस्य 'यद्वयं न' भवति । मतच्चेतत् सूत्रकारस्य । तथाहि स "अथ—" इति सूत्रे राजधानीराजधानीय अन्यास्य प्रकारं प्राप्तिः । राज्ञि येषां राज्ञिः श्रूयते । तत् राज्ञि यद्वयेन यद्युभयोरपि यद्वयं स्यात् तर्हि पृथक् राज्ञि-यद्वयं न कुर्व्यात् । स तु मन्यते राजिरयमर्थवान् राज्ञिष्व । परं राजिरादिभ्यो यो राज्ञिष्वस्य न कश्चिदर्थ उपदिष्टः । एको हि राजिरर्थवान् अपरोऽनर्थकः । निवसत्यादि अर्थवदनर्थकयोरर्थवानेव याजः । अतएव पृथक्त्वेन राज्ञिष्वपदिश्यते । अयस्य नियमः "अथेवद्वयस्ये नानर्थकस्य" इति परिभाषायामुपनिबद्धः ॥ एवं सति 'ऊढे' इति वेदधातोः कृत्प्रत्यये श्रूयते ऋवत्प्रत्ययेऽपि एकदेशः । ज्ञान्तः समुदायः अर्थवान् ऋवत्प्रत्ययस्य एकदेशस्तु अनर्थकः । अत ऊढे इति ज्ञान्तमेव याजं न ऋवत्प्रत्ययस्यैकदेशः । प्र ऊढवानिति स्थितिः गुणेन प्रोढवानित्येव न च वृद्ध्या प्रोढवानिति ॥

दी— । प्रौढिः । इष् इच्छायां तुदादिः, इष् गतौ दिवादिः, इष् आभीक्ष्ण्येय क्रियादिः । एषां च नि यद्यति च 'एषः' 'एष्यः' इति रूपे । तस्य

पररूपे प्राप्ते अनेन वृद्धिः—‘प्रेषः’ ‘प्रेष्यः’ । यस्तु ईप् उज्झे, यश्च ईप् गतिहिंसादर्शनेषु, तयोर्दीर्घोपधत्वात् ‘ईषः’ ‘ईष्यः’ । तत्र आद्गुणे, ‘प्रेषः’ ‘प्रेष्यः’ ।

Similarly वृद्ध with क्तिन् gives कटि । प्र कटि takes वृद्धि by this rule instead of गुण and the result is प्रौढि experience, wisdom &c., ‘इष् to wish’ is of the तुदादि class, ‘इष् to go’ is दिवादि and ‘इष् to repeat’ is क्तादि । These give एष with घञ् and एष्य with ख्यत् । प्र एष and प्र एष्य invite पररूप but this rule bars it and enjoins वृद्धि with the forms प्रेष and प्रेष्य । But प्रेष and प्रेष्य are not altogether inadmissible. ईष with the long vowel appears twice in the भ्रादि list once meaning ‘to glean’ and again ‘to go’ ‘to molest’ ‘to see’ &c. This with घञ् and ख्यत् gives ईष and ईष्य without गुण because the pen-ultimate is long *not* लङ् । Taken with प्र these require गुण by “आद्गुणः” yielding प्रेष and प्रेष्य ।

मित— । वृद्धिः क्तिन्प्रत्यये कटिः । प्रकटा कटिरिति प्रपूर्वावृद्धेः क्तिनि वा प्र कटि इति स्थिते आद्गुणापवादी वृद्धिः—प्रौढिः प्रवृक्षता ॥ ‘एष’ इति ईषर्षञि रूपम्, ‘एष्य’ इति ख्यति । ‘प्र एष इति स्थिते “एञि पररूपम्” इति पररूपे प्राप्ते अनेन वृद्धिः—प्रेषः । एवं प्रेष्य इत्यपि ॥ ‘प्रेषः’ ‘प्रेष्यः’ इति तु चातुमेदात् । ईष् इति भौवादिकस्य दीर्घस्वरस्य लङ्त्वामावात् गुणो नास्ति, ईष्य इति च रूपम् । एवं ख्यति ईष्य इति । प्र ईष्य इति स्थिते आद्गुणे प्रेष इति । एवं प्रेष्य इति च ॥ एष इति अनव्ययेन घञन्तेन सादृश्यात् एष्य इत्यप्यनव्यमेव । तेन प्र इष थिच् ख्यप् इत्यत्र न वृद्धिः, गुणेन च प्रेष्य इति रूपम् ॥

दी— । “ऋते च तृतीया समासे” (वाचिक) । छलेन ऋतः सुखार्तः । ‘तृतीया’ इति किम् ? परमर्तः ।

वृद्धि is the single substitute of the two contiguous vowels. when ऋत immediately follows अ or आ in a तृतीयातत्पुरुष । Thus सुखेन ऋतः compounded gives सुख ऋत in which in place of अ and ऋ comes the वृद्धि substitute आ and then adding र् by “अरच्—”

(70—1. 1. 51) we have सुखं आर्त्त, i., e., सुखात्तः overcome with joy, reached by joy, &c. Why say हतौघा? Witness परमत्तः with गुण the समास being in the sense परमश्चासौ ऋतश्च or परमं यथा तथा ऋतः which gives परम ऋत yielding परम् अर्त्त by गुण and finally परमत्तः—very much overcome, fully reached &c.

मित—। 'आत्' इत्यस्मि 'ह्रस्वि' इति च। आत् ऋते च हतौघा-समासे पूर्व-परयोर्ह्रस्विकादेशः स्यात् इत्यर्थः। अहं गतौ इत्यस्य क्तप्रत्यये ऋतो गतः प्राप्त इत्यर्थः। मुखेन ऋत इति वाक्ये "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" इति समासे मुखं ऋत इति स्थिते अकार ऋकारयोर्गुणः प्राप्तः। तदपवादो ह्रस्विकाकारी विधीयते। अपरले सुखं आर्त्त इति सुखात्तः प्राप्तानन्द इत्यर्थः ॥ हतौघासमासे एवेतत्। अन्यत्र परमं यथा तथा ऋत इति विग्रहे सुपुसुपेति समासे परमं ऋत इति स्थिते गुणेन परमत्तः ॥

दी—। "प्रवत्सतरकम्बलवसनार्थदशानामृते" (वार्तिक)। 'प्रार्थम्' वत्सतरार्थम् इत्यादि। ऋणस्य अपनयनाय यदन्यद्वर्णं क्रियते तत् 'ऋणार्थम्'। 'दशार्थः' देशः। नदी च 'दशाणां'। ऋणशब्दो दुर्गममौ जले च।

ह्रस्वि is the single substitute for the two contiguous vowel, when ऋण follows प्र, वत्सतर, कम्बल, वसन, ऋण, दश। Thus प्र ऋण प्रार्थं heavy debt, वत्सतर ऋण वत्सतरार्थं loan of a heifer, कम्बलार्थं loan of a blanket, वसनार्थं loan of a garment. 'ऋण ऋण' ऋणार्थं a debt to clear another debt. दशार्थं is a country; a river also is called दशाणां। ऋण means both a fort and water.

मित—। दशस्य इति वक्तव्ये दशानामिति सूची पठ्यते। प्रादिभ्यः परम् ऋण-शब्दे सति पूर्वपरयोर्कारऋकारयोर्ह्रस्विकादेशः स्यादित्यर्थः। प्रकृतम् ऋणं प्रार्थम्। वत्सतरकृपम् ऋणं वत्सतरार्थम्। एवं कम्बलार्थम् वसनार्थम् ॥ ऋणाय ऋण-निर्यातनाय ऋणम् ऋणार्थम् ॥ दश ऋणानि दुर्गाणि अस्मिन् इति दशाणां देशः। दश ऋणानि जलानि जलप्रपाता अस्मिन्निति दशाणां नदी ॥ यत्तु "सप्त व्याधा दशार्थेषु" "सम्पत्स्थाने कतिपयदिनस्यायिर्हता दशाणां" इत्यादिषु दशार्थशब्दस्य बहुलं दृश्यते तत् श्रुतपक्षत्वेन। तथा च दश ऋणानि दुर्गाणि एवामिति दशाणां

चत्तियविशेषाः । दशार्थानां निवासो जनपदः दशार्थाः । “जनपदे कृप्” इति अणु-
लोपः । “कृपियुक्तवद्भक्तिवचने” इति बहुवचनम् ॥

७४ । उपसर्गादिति धातो ॥ ६।१।११॥

दी— । अवर्णान्तादुपसर्गात् ऋकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः
स्यात् । उपाच्छति । प्रार्च्छति ।

इति is the single substitute for the two contiguous vowels, when a root with कृ leading in it follows an उपसर्ग that ends with अ or आ । Thus उप कृच्छति has वृद्धि, i. e., आ with र added, yielding उप् आर् च्छति—उपाच्छति । Similarly प्रार्च्छति ।

मित— । ‘आत्’ इत्यस्ति । गम्यमान ‘पर’ शब्दयोगे पञ्चमी । एतेन ‘आत् परे च्छति’ इति लभ्यते । आत् परे च्छति किं भवति ? लभ्यते—‘वृद्धिः’ इत्यस्ति ‘एकः पूर्वपरयोः’ इति च । तदयमन्वयः—आत् परे च्छति पूर्वपरयोः वृद्धिः एकादेशः स्यात् । पूर्वपरयोः अकारश्चकारयोरिति यावत् । एकादेशः ‘आर्’ इति रपरः । किञ्चूतात् आत् किञ्चूते च्छति एतत् ? ‘उपसर्गात्’ आत् ‘धातौ’ च्छति । अनयोश्च पूर्वपरतायां सत्याम् अवर्णान्त उपसर्गः ऋकारादिर्धातुर्लभ्यते । तमाह—‘अवर्णान्तादुपसर्गात् ऋकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः’ इति ॥ ननु अत्र योऽयमेकादेश आर् इति स उप इत्यस्य अन्तावधयः । तथा च सूत्रम्—

७५ । अन्तादिवच्च ॥ ६।१।८५ ॥

दी— । योऽयमेकादेशः स पूर्वस्य अन्तवत् परस्य आदिवत् स्यात् । इति रेफस्य पदान्तत्वे—

This single substitute is to be treated as the final of the preceding word and also as the initial of the succeeding. This making the र् of the example final in a पद—

मित— । एकादेश इह ‘अ’ इति पूर्वस्य ‘कृ’ इति परस्य च स्थाने ‘आर्’ इति एक आदेशः । वस्तुतस्तु “वृद्धिरादेच्” इत्येतावता ‘आ’ इत्येवेह आदेशः, ‘र्’ इति तु आगमः “उरण् रपरः” इति । तदिह उदाहरणे ‘एकादेश’ इति आगमसमेतः

आदेशो नान्यः ॥ 'पूर्वस्य अन्तवत् परस्य आदिवत्' इत्यत्र पूर्वं इति तु न स्थानिनो-
र्वर्णयोः पूर्वो वर्णः, किन्तु यस्य वचंसङ्घातस्य स वर्णश्चरभावयवः स एव पूर्वः ।
उदाहरणे 'उप' इति पूर्वः । एवम् पर इति न हि स्थानिनोः परो वर्णः किन्तु स
यस्य सङ्घातस्य आद्यवयवः स एव परः । उदाहरणे ऋच्छति' इति परः ॥ 'अन्तवत्'
'आदिवत्' इति अन्तेन तुल्यम् आदिना तुल्यम् इत्यर्थः । तत्तुल्यस्तु स इव न हि स
एव । तेनायमेकादेशः तद्रूपः, स्थानिरूप इत्यर्थः, न भवति । यी यी घर्मः पूर्वान्तस्य
यस्य यस्य परादिः स स भवति एकादेशस्य, परं यत् यत् कार्यं स्थानिनी रूपमाश्रित्य
प्रवर्तते तत् तत् तस्य न भवति । उदाहरणे 'आर्' इति पूर्वस्य उपशब्दस्य अन्तवत्
शास्त्रः । उप इति च पदम् । तेन 'आर्' इति पदान्ताः । ततश्च रिक इह पदान्त
इति फलितम् ॥ भवतु पदान्त एव रिकः, किं तेन ? 'रिकस्य पदान्तत्वे' सति—

७६ । खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ ८।३।१५॥

टी— । खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जनीयः स्यात् पदान्ते, इति
विसर्गे प्राप्ते—

If *रु* is पदान्त then विसर्ग replaces it when a खरु or termina-
tion (cessation) follows. This gives an occasion for a विसर्गे to
come in place of the *रु* of our example. But—

टी— । अन्तवद्भावेन पदान्तरेफस्य न विसर्गः "उभयधत्तु" (३६७०—
८।३।८), "कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः" (३१६७—३।१।१८६) इत्यादिनिर्देशात् ।

रु obtained as final in a पद by अन्तवद्भाव—does not change
into a विसर्गे as is obvious from Panini's own practice in rules
like "उभयधत्तु—", "कर्त्तरि चर्षि—" etc.

नित— । उदाहरणे उपार् ऋच्छति इति स्थिते रिकत्वात् परं खरु अस्ति चकारः ।
तेन रिकस्य स्थाने विसर्गे आयाति, ततश्च उपार् ऋच्छति इत्यनिष्टं रूपमापद्यते । वस्तुतस्तु
सत्यपि एवावति स्त्र्यं पाणिनिरेव ईदृशे विषये विसर्गे न करोति । तथा च सूत्रं
"उभयधत्तु" । 'उभयधा ऋच्छे' इति स्थिते एकादेशे उभयधर्त्तु इति । ततः
सूचकारो विसर्गमकृत्वा एव प्राक् "उभयधत्तु" इति । किञ्च "कर्त्तरि चर्षि—" इति

सूत्रे 'च ऋषि' इति स्थिते एकादेशि चर् च इति । इहापि नेव कृतो विसर्गः । एवम्
अचार्यप्रशिक्षापद्यति 'अन्तर्वाचिन' लब्धो यः 'पदान्तरेफः' तस्य स्थाने 'विसर्गो न'
भवतीति । तेन सुस्थिरं उपाच्छतीति प्राच्छतीति च ॥ ननु प्रकृतिभावेन रूपान्तर-
सम्यक्तु उप च्छतीति प्र च्छतीति च । तत्राह—

दी— । उपसर्गैश्चैव धातोराक्षेपे सिद्धे 'धातौ' इति योगविभागेन
पुनरुद्बिविधानार्थम् । तेन "अत्यक्तः" (६२—६।१।१२८) इति पाक्षिकोऽपि
प्रकृतिभावोऽत्र न भवति ।

उपसर्गै itself brings in the corresponding धातु, hence धातौ in
the rule is to disjoin it and enjoin हृदि again. Thus the
optional प्रकृतिभाव also by "अत्यक्तः" is barred.

मित— । सूत्रेऽस्मिन् 'धातौ' इति व्यर्थम् । असति धातौ उपसर्गता नास्ति ।
तत् "उपसर्गात् ऋषि" इत्येतावत्तैव धातुस्योऽयम् ऋकार इति गम्यते, व्यर्था तदर्थे
सुटोक्तिः 'धातौ' इति । ना भूदेवम् । 'धातौ' इत्यस्य प्रयोजनान्तरमस्ति । इह
योगो विभज्यताम् । "उपसर्गाद्धति" इत्यस्य योग एकः "धातौ" इति च द्वितीयः ।
आद्येन यथा प्रदर्शितम् उपाच्छति इति लब्धं प्राप्तञ्च पाक्षिकम् उपच्छतीति । परं
यस्य द्वितीयो योगः "धातौ" इति तत्र 'हृदिः' 'उपसर्गाद्धति' इत्यनुवर्तनात् पूर्वशब्दे
विहित्वापि 'हृदिः पुनर्विधीयते' । तस्य हृदिरेव प्रकृतिभावी न शक्ते आपनार्थम् ।
तेन उपाच्छति इत्येकमेव रूपम् ॥

७७ । वा सुप्यापिशलिः ॥ ६।१।६२॥

दी— । अवर्णान्तादुपसर्गात् ऋकारादौ छवधातौ परे वृद्धिर्वा स्यात् ।
आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् । प्राचंभीयति—प्रर्षंभीयति । सावययात्
लृवर्यस्य ग्रहणम् । प्राहकारीयति—प्रलकारीयति । तपरत्वात् द्विचं न ।
उपच्छकारीयति—उपकारीयति ॥

The single हृदि substitute is optional when a nominal root
with short च leading in it follows an उपसर्ग ending in च or चा ।
आपिशलि is mentioned as a mark of respect. Thus प्र च्छभीयति

प्रार्थनीयति with इङ्गि and प्रार्थनीयति without it. लृ is सर्वम् of ऋ, hence ऋ includes लृ। Thus प्र लृकारीयति प्रालृकारीयति or प्रल्कारीयति ॥ The rule has लृत् not ऋ; hence by “तपरस्तात्कालस” (15—1.1.70) the इङ्गि of rules 74 and 77 is not available if लृ follows. We shall then have गुण (69—6.1.87) and the optional प्रकृतिभाव (92—6.1.128). Thus उप ऋकारीयति (प्रकृतिभाव) — उपर्कारीयति (गुण)।

भित—। ‘सुपि’ सुबन्ते। उपसर्गात् ऋति ‘धातौ’ इत्यनुवर्तते। ‘सुपि’ इति धातौ इत्यस्य विशेषणम्। सुबन्ते धातौ, सुबन्तप्रकृतिके धातौ सनाद्यन्तधातौ इत्यर्थः। ‘सुवधातौ’ नामधातौ ॥ ‘वा इत्यनेनेव विकल्पे सिद्धे ‘आपिश्लियदृणं पूजार्थं’ पूर्वाचार्यपूजार्थम् ॥ ‘आत्मनः ऋषभं मङ्गलम् इच्छति इति ऋषभ + ऋष + लट्ति ऋषभीयति। प्र ऋषभीयति इति स्थिते इङ्गिविकल्पः। प्रकृतिभावस्तु न, प्राग्वत् “धातौ” इति योगविभागात् बाध्यते हि सः ॥ ‘त परस्तात्’ सुप्ते ऋति इति तकारग्रहणात् ‘दीर्घे’ ऋकारे एतत् ‘न’ भवति। तत्र तु यथाप्राप्तं गुणः प्रकृतिभावश्च ॥

७८। एङि पररूपम् ॥ ६।१।८४ ॥

दी—। आदुपसर्गात् एङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात्। प्रेजते। उपोषति।

If a धातु with एङ् leading in it follows an उपसर्ग ending in ष or षा the form of the latter is the single substitute for the two vowels. Thus प्र एजते = प्र ष ए जते = प्र ए जते = प्रेजते। Similarly उप ओषति उपोषति।

भित—। ‘उपसर्गात्’ इत्यनुवर्तते ‘धातु’ इति च। उपसर्गेषु धातोरालेषः। तदाह ‘एङादौ धातौ’। ‘परस्य’ पौर्वापर्येण अवस्थितयोः षयोः परस्य। एङः इति फलितम्। अकारात् परे एङि एङ् एङादेश इत्यर्थः ॥ प्र एजते प्रेजते प्रदीप्यते। उप ओषति उपोषति दृष्टम् ॥

दी—। इह 'वा सुपि' इत्यनुवर्तय वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेन एकादौ सुधातौ वा । उपेङ्कीयति—उपेङ्कीयति । प्रोधीयति—प्रोधीयति ।

Here we have now to bring in 'वा सुपि' from no. 77 and explain it as a distinct rule. The effect is—through the अनुवृत्ति of "एङि पररूपम्"—to make the पररूप optional in the case of nominal roots. Thus सुप एङ्कीयति = उपेङ्कीयति by पररूप and उपेङ्कीयति by वृद्धि (72). Similarly प्र ओधीयति &c.

मित—। 'वाक्यभेदेन' भिन्नवाक्यतया । अयमाशयः—इह "एङि पररूपम्" इति सूत्रस्य वाक्यम् । अनुवृत्तिलब्धं "वा सुपि" इति द्वितीयम् । तत्र प्रथमं तावत् द्वितीयेन पृथक्वाक्यतया, द्वितीयनिरपेक्षतया, व्याख्यातव्यम् । तदेव कृतं लब्धं ततः युद्धे धातौ पररूपम् । यथात् प्रथमेन एकवाक्यतया द्वितीयं व्याख्येयम् । तेन च "एङि पररूपं वा सुपि" इत्यादि अर्थे 'एकादौ सुधातौ परे पररूपं 'वा' भवति इति सम्पद्यते । एकवाक्याभिप्रायेण अनुवृत्तौ तु युद्धे धातौ पररूपं नैव भवति, इत्यादि ज्ञेते, उपीयति इत्यादि च रूपमापद्यते ॥

दी—। "एवे चानियोगे" (वार्त्तिक) । नियोगः अवधारणम् । एवे भोज्यते । अनवकलुप्तौ पुनराहः । 'अनियोगे' किम् ? तत्रैव ।

Also when एव follows and indefiniteness (indecision) is implied. नियोग is decision. Thus in क्लेव etc.—where indeed would you eat—the place for eating is not finally settled and एव implies अनवकलुप्ति (indecision) ; hence क्ल एव क्लेव instead of the expected क्लेव । Why अनियोगे ? Witness तत्र एव—certainly yours giving तत्रैव by वृद्धि ।

मित—। "उपसर्गात्"—इत्यादि सर्वे निवृत्तम् । 'धात्' इत्यसि 'पररूपम्' इति च । अवर्णात् एवे परे च पररूपम् एकादिशः स्नात् अनियोगे गम्यमाने इत्यर्थः इहोपपादः । 'क्लेव भीक्ष्यते' इत्येव भोजनस्य तेन न पश्यामि इत्यर्थः, अतः भोजनं तेन न सम्भाव्यते । 'अनवकलुप्ति' असम्भावना ॥

७८ । अचोऽन्त्यादि टि ॥ १।१।६४ ॥

दी— । अर्चा मध्ये यः अन्यः स आदिर्यस्य तत् टिसंज्ञं स्यात् ।

In a word टि is the part of it that begins with the last of its vowels. In तद्धित the last vowel is अ and nothing comes after it ; अ is the टि । In अग्रिचित् the last vowel is इ and इत् is the टि ।

मित— । शब्दे क्विञ्चित् सन्निविष्टा ये 'अचः' तेषां 'मध्ये यः अन्यः' अच् 'स आदिर्यस्य' शब्दचरमावयवस्य स चरमो भागः 'टि' इत्युच्यते । अचः इति निर्धारणे षष्ठी । आतावेकवचनम् ॥

दी— "शकन्धादिषु पररूपं वाच्यम्" (वार्तिक) । तच्च टेः । शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा । सोमन्तः केशवेशे (गणसूत्र), सीमान्तोऽन्यः । मनीषा । हलीषा । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपत्निषोः (गणसूत्र), साराङ्गोऽन्यः ॥ आकृतिगणोऽयम् । मार्त्तण्डः ॥

The form of the latter has to be declared as the single substitute in words listed with शकन्धु leading. And this relates to the टि of the first portion. Thus शक अन्धु=शक् (अ अ) न्धु शकन्धुः the well of the Sakas; कर्क अन्धु कर्कन्धुः the well of the Karka. कुल अटा कुलटा । सोमन् अन्त=सोम अन्त सोमन्तः if meaning parting of the hair; otherwise सीमान्तः as usual. मनस् ईषा=मन् (अस् ई) षा=मनीषा the टि here being अस् etc. पतत् अञ्जलि=पत् (अत् अ) ञ्जलि पतञ्जलि the टि being अत् । सार अङ्ग सारङ्गः meaning birds or beasts, otherwise साराङ्गः as usual. The list is added to from forms in use. Thus मार्त्तण्ड is in use. It suggests यस्य अण्ड सतण्ड by पररूप of टि and अ; next मार्त्तण्डः with अण्ड attached.

मित— । शकन्धु प्रथमेषु शकन्धुः द्विगणपठितेषु शब्देषु परस्य रूपम् एकादेशी भवति इति वाच्यम् । कयोः स्थाने पररूपम् इत्यपेक्षायामाह 'तच्च' पररूपं पूर्वस्य 'टि' परस्य च आदिः ॥ 'शकानां' तदाख्यानां ध्वनानाम् 'अन्धुः' कृपः इति समासे

सुखोपे शक्य अन्त्यु शक्यः । कक्षाणामन्त्युः कक्षाण्युः । कक्षाण्यु इति दीर्घान्तो वदरौपण्यायस्तु भिन्नः शब्दः । कुलस्य अटा कुलटा । सौम्यः अन्तः सीमन्तः केशविन्यासविशेषः सीमान्तो वा रामसीमा । अथ पद्यमेषु त्रिवु अ अ इति स्थिते पररूपम् । अतुर्थेऽपि “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इति सीमन् शब्दस्य नलोपे पररूपप्रवृत्तिकालि स एव विन्यासः । मनस ईषा गतिः इति समासे मनस् ईषा इति स्थिते अस् ई इत्येतयोः स्थाने ई इत्येकादेशः । एवम् हलस्य ईषा, खाङ्गस्य ईषा खाङ्गलदृष्टः । पतन् अञ्जलिः अग्निन् अद्यो वा इति पतन् अञ्जलि इति स्थिते अत् अ इत्येतयोः स्थाने अ इत्येकादेशः । सारं शवलम् अङ्गमस्य इति समासे पररूपे साराङ्गः हरिणे चातकि वा तदभावे साराङ्ग इति चिवाङ्गमात्रे ॥ ‘आकृत्या’ शब्दस्य रूपेण ‘गच्छते’ गणे अन्तर्भाव्यते ‘आकृतिस्य’ प्रयोगतः अनुसर्त्तव्यो गण इत्यर्थः । यतन् अण्डम् अण्डम् तस्यावमित्यधि कृते सार्त्तव्यः ॥

दो — । “ओत्वोष्ठयोः समासे वा” (वातंकि) । स्थूलोतुः — स्थूलौतुः । विम्बोष्ठः — विम्बौष्ठः । समासे किम् ? तवौष्ठः ।

This is optional when औतु or औष्ठ is final in a compound. Thus स्थूलः औतुः or स्थूलः औतुयस्य gives स्थूल औतु = स्थूलातुः or स्थूलौतुः a fat cat or one having a fat cat. Similarly विम्बोष्ठः or विम्बौष्ठः bimba—like lips or one having such lips. Why say समासे ? Witness तव औष्ठः तवौष्ठः with the usual वृद्धि ।

मित— । समासे औतुशब्दे औष्ठशब्दे च परे पूर्वस्य अकारस्य परस्य अ अकारस्य स्थाने एक अकार आदेशः स्यात् वा इत्यर्थः । समासे समासमात्रे । तेन द्वौऽपि । दन्तौष्ठम्—दन्तौष्ठम् ।

८० । ओमाङ्गोष्ठ ॥ ६।१।८५ ॥

दो — । ओमि आङ्गि च आत् परे पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायो नमः । शिव एहि शिवेहि ।

Also when ओम् or आङ् follows अ or आ the form of the latter is the single substitute. Thus शिवाय ओम् शिवायीम् । An

example of आङ् is शिव एङि शिवेङि for एङि is आइङि with the prefix आङ् ।

मित— । अत्र एङि इति आङ्पूर्वकस्य इणः लोटि मध्यमपुरुषैकवचने रूपम् । ततः शिव एङि इत्यत्र शिव आ इङि इति स्थितिः । तत्र तत्त्वबोधिनौक्तोक्तमन्यन्ते “सर्वणंदौर्घकृते पश्चात् आङ्गुणे च सिद्धमिष्टम्” इति । अयमाशयः—सर्वणंदौर्घं शिवा इङि ततो गुणे शिवेङि इति तदेव रूपम् । अत्रेदं द्रष्टव्यम्—इह धातूपसर्गयोः कार्यं गुणः वाङ्मनिरपेक्षम् अतएव अन्तरङ्गम् । सर्वणंदौर्घन्तु वङ्गिरङ्गम् । एकादेशेन शिवा इङि इति स्थिते योऽयम् आकारः स “अन्नादिवञ्च” इति परस्य आङ्ः आदिवत्तात् उपसर्गे एव । तेन अयमपि गुणः अन्तरङ्गः । किञ्च अस्मिन् वङ्गिरङ्गमन्तरङ्गे इति शिवा इङि इत्यत्रापि शिव आ इङि इत्येव दर्शनम् शिव एङि इति च रूपम् शिवेङि इति नैव सिद्धमिष्टम् । तदर्थम् “ओमाङ्गोश्च” इति सप्रयोजनम् ॥

८१ । अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ६।१।८८ ॥

द्वौ— । ध्वनेरनुकरणस्य यः अच्छब्दः तस्मात् इतौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । पटत् इति पठिति ।

If इति comes after अत् which is final in a word that implies some inarticulate sound, the form of the latter vowel shall be the single substitute of the अत् and इ । Thus पटत् imitates the sound of something breaking. It has अत् at its end. If इति follows we get पटत् इति, i.e., पट् (अत् इ) ति = पठिति ।

मित— । ‘ध्वनेः’ अव्यक्तनादस्य । ‘अतः’ इति प्रथमौ । ‘अतः इतौ परे’ इत्येतावता ‘अत्’ इति अनुकरणस्य अन्यो भागः तस्य परम् ‘इति’ शब्दः इति गम्यते । ‘पूर्वपरयोः पररूपम्’ इत्यनुवर्तते । तेन ‘अत् इ’ इति समुदायस्य ‘इ’ इत्यादेशः । पटत् इति = पट् इ ति = पठिति । पठिति तु न । पटत् इति पदम् । तत एकादेशः पूर्वस्य अनवत् इति कृत्वा ‘पट् इ’ इति समुदायस्य पदसंज्ञा भवति, न हि

‘पट्’ इत्यंशस्य । तेन जश्चर्त्वं न भवति ॥ ननु इह ‘त् इ’ इत्येतद्वीरेव परः सन्निकर्षः, तत् अनयोरेव एकादेशोऽस्तु कथम् ‘अत् इ’ इत्येतयोः ? उच्यते—
उत्तरपक्षे “नास्तेष्वित्यस्य” इति निषेध आरभ्यते “अन्यस्य तु वा” इति विकल्पश्च ।
‘तु’ इत्यन्यस्य मेदं वक्ति । निषेधस्य विकल्पस्य च विषयो भिन्नः । ‘अन्यस्य’ इति
स्फूटोक्त्या तकारमात्रं विकल्पविषयः । तेन निषेधविषयः ‘अत्’ इति । प्राप्तस्येव
निषेधो भवति । अतः प्रवृत्ते पक्षे ‘अत्’ इत्यस्य विधिः उत्तरे ‘अत्’ इत्यस्य निषेधः
‘तु’ इत्यस्य विकल्पः ॥ नागेशस्य “अलोऽन्यस्य” इत्यनेन इह तकारमात्रस्य आदेशः
स्वात् इति शब्दामुपस्थाप्य “नानर्थकेऽलोऽन्यस्यविधिः” इति निषेधमवलम्ब्य तां
निरस्यति । अयमाशयः—अर्थवान् यः शब्दः तस्य आदेशे कर्तव्ये अन्यस्यैव
वर्णस्य भवति । अनर्थकस्य आदेशः समुदायस्य । इह ‘पटत्’ इत्यर्थवान् न च
पुनः ‘अत्’ इति तस्य अंशमात्रस्यापि अस्ति कश्चिदर्थः । तेन ‘अत्’ इति समुदायस्य
आदेशः न तस्य अन्यस्य तकारमात्रस्य ॥ नूनं प्रश्निभूतत् शिखरं । यः पठ्या
निर्दिष्टः तस्यैव अन्यस्य अक्षः आदेशः । न इह पठ्या निर्दिष्टः पक्षे ? न हि ‘अत्’
इति । ‘अतः’ इति पक्षमन्तत्वेन व्याख्यातम् । पठ्यानिर्दिष्टं तु अतुल्यमित्यर्थः
‘पूर्वपरयोः’ इति । तत् अन्वयस्य तकारस्थाने आदेशः स्वात् इति शब्दायाः प्रसक्त
एव नास्ति कीदृशः किल तस्य निरासः ?

दी—। “एकाचो न” (वार्त्तिक) । अदिति ।

This is not available when the imitation contains only one vowel. Thus अत् imitates the sound of a body falling from a tree through its leaves, or the friction sound of a body rapidly passing over a surface. It ends in अत्, yet as there is only one vowel in it the अत् does not change. Hence अत् इति अदिति ।

मित । अव्यक्तानुकरणस्य अत इतौ इति सर्वमस्ति । ‘एकाचः’ इति अव्यक्तानु-
करणस्य इत्यस्य विशेषणम् । एकः अच् यस्मिन् तादृशस्य अव्यक्तानुकरणस्य अतः इतौ
परकपं न स्वात् इत्यर्थः । अत् इत्यव्यक्तानुकरणम् अदन्तम् एकाच् । अथ परकपं
न भवति ॥

८२ । नाम्नेङितस्यान्तरस्य तु वा ॥६।१।ये८ ॥

दी—। आन्नेङितस्य प्रागुक्तं न स्यात् । अन्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात् । 'आचि बहुलं द्वे भवतः' (वार्त्तिक) इति बहुलग्रहणात् द्वित्वम् ।

[N.B.—Here the sentences have to be taken in a different order]

In पटत् इति the imitation is sometimes duplicated irregularly (बहुलम्) because, though the Varttika "आचि बहुलम्—" announces the duplication in connection with आच् only, still the word बहुल in it indicates irregularity in the matter of duplication—sometimes it takes place without आच् or even without any affix at all. Here duplication gives पटत् पटत् इति । We expect पटत्पठिति by the last rule (by पररूप) ; but no, the पररूप enjoined by the last rule is not available in an आन्नेङित word, which however takes पररूप in its very last letter only (i.e., in तकार) । Well, what is an आन्नेङित ?

मित—। पटत् इति द्रव्यं कश्चित् पठच्छब्दस्य द्वित्वं भवति । तत्तु "आचि बहुलम्—" इति आचि विषये द्वित्वविधाने 'बहुलग्रहणात्' बहुलशब्दस्य उच्चारणात् सिद्धम् । अन्यत्रापि कदाचित् भवति इति तस्यार्थः । एतेन 'पटत् पठत् इति' इति जातम् । अथ 'पटत् इति' द्रव्यं पूर्वसूत्रेण 'पठिति' इति प्राप्ते निषेधमाह 'आन्नेङितस्य प्रागुक्तं' कार्यम् अच्छब्दस्य पररूपं 'न स्यात्' । किन्तु अन्यस्य तकारमात्रस्य वा पररूपं स्यात् । आन्नेङितं व्याख्यायते—

८३ । तस्य परमाच्नेङितम् ॥ ८।१।२ ॥

दी—। द्विरुक्तस्य परं रूपम् आन्नेङितसंज्ञं पटत्पठेति ।

The latter half of a double form is आन्नेङित (the repetition). In our example पटत् पटत् इति the पटत् immediately before इति is आन्नेङित । The पररूप of its पत् is prohibited but its तकार

takes पररूप optionally. Thus with पररूप we have पठत् पठ (त् इ) ति = पठत् पठ, इ ति = पठत् पठेति । Without पररूप we get पठत् पठत् इति and look forward.

मित— । यत् 'द्विरक्त' तस्य 'पररूपम्' अन्यो भागः 'आवेदितसंज्ञं स्यात्' आवेदितम् इति वक्ष्यते । आवेदितं पुनश्चात् । उदाहरणे 'पठत् पठत् इति' इत्यत्र इति शब्दात् पूर्वे यः पठच्छब्दः स आवेदितम् । तस्यैव अङ्गास्य पररूपं न भवति तकारस्य तु वा भवति । तकारस्य पररूपे पठत् पठ इति पठत् पठेति । पररूपाभावे 'पठत् पठत् इति । इति स्थिते—

८४ । भलां जशोऽन्ते ॥ ८।२।३८ ॥

दी— । पदान्ते भलां जशः स्युः । पठत् पठदिति ।

A भल् letter (i.e. a consonant except अनाःस्त्रा and वर्गपञ्चम) changes into a जश् letter (i.e. वर्गेऽतृतीय) when at the end of a पद । Here in पठत् 'इति' changing the त् into द् we get पठद् इति । Thus the final is पठत् पठदिति ।

मित— । भल् जश् इति प्रत्याहारः । 'अन्ते' पदान्ते । अनाःस्त्रावर्गपञ्चम-वर्जितानां व्यञ्जनानां पदान्ते स्थितानां स्थाने वर्गेऽतृतीय आदेशः स्यादित्यर्थः । उदाहरणे पठत् इति पदम् । तकार पदान्ते स्थितः । तस्य दकारे पठत् पठदिति । प्रथमस्य पठच्छब्दस्य तु न जश्, परवर्तिना दकारेण "खरि च" इति चर्त्तविधानात् ॥

८५ । अकः सवर्णे दीर्घः ॥ ९।१।१०१ ॥

दी— । अकः सवर्णे अचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः । श्रीशः । विष्णुदयः । 'अचि' किम् ? कुमारी शेते । "नाज्भूलौ" (१३—१।१।१०) इति सावर्ग्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः यह्यकशास्त्रस्य सावर्ग्यविधनिषेधाभ्यां प्राक् अनिष्पत्तेः । 'अकः' किम् ? हरये । "अकोऽकि दीर्घः" इत्येव सूत्रम् ॥

When a **सवर्ण** vowel follows (अचि) अ, इ, उ, ऋ, ए (अकः) the corresponding long vowel shall be the single substitute for both. Thus **दैव्य अरि दैव्यारिः**; **यो ईश यौशः**; **विष्णु उदय विष्णूदयः** । Why say अचि ? Witness **कुमारी** श्रुति in which the long vowel is not substituted for ई and श्र because though these are **सवर्ण**, the श्र is not an अच् । It cannot be said that the rule “**नाज्भलौ**” prohibits the **सवर्णता** of अच् and ऋ, so ई and श्र are not **सवर्ण** at all, hence no **एकादेश** and अचि here is unnecessary. The reason is अच् in that rule refers to the short vowels only as given in the Sivasutras ; and these short vowels do not include the long and prolate ones also, because the rule “**अणदित्—**” (14—1.1.69) which allows such inclusion is not enunciated before the rules “**तुल्याञ्—**” and “**नाज्भलौ**” which define and restrict **सवर्णता** । Why say अकः ? Witness **हरे ए हरी** with अय् substituted for the ए in हरे because ए is not an अच् । The sense of the rule is better expressed by “**अकीदृशि दीर्घः**” ।

मित— । ‘अकः’ इति पञ्चमी । ‘अचि’ इत्यक्षि, ‘सवर्णे’ इति तस्य विशेषणम् । ‘एकः पूर्वपरयोः’ इति चाक्षि । **दैव्यानामरिः** इति समासे सुयलुकि दैव्य अरि इति । अकारयोर्दीर्घे आकारे कृते दैव्यारिः । एवमन्यथापि ॥ ननु इह ‘सवर्णे’ इत्येतावन्तैव अकारात् परमकारः, इकारादिकार इत्यादि गम्यते तत् ‘अचि’ इति निष्पद्योजना अशुभतिः ‘किं’ कियते ? उत्तरमाह—**कुमारी** श्रुति इत्यत्र ईकारश्चकारयोः सवर्णयोः दीर्घे एकादेशे कृते **कुमारी** एते कुसार्थेते इत्यनित् प्रसज्यते तत् परिहारायम् ‘अचि’ इत्यशुभतिः ॥ नेतदक्षि “**नाज्भलौ**” इति प्रतिषिद्धा ईकारश्चकारयोः सवर्णता ॥ नैवम् । अच् इति प्रत्याहारः । तत्र ‘इ’ इत्येते न तु ‘ई’ इति । तत् इकारश्चकारयोरेव प्रतिषिद्धा न च ईकारश्चकारयोरेपि ॥ ननु “**अणदित्—**” इति यद्वचकस्यास्येण “**नाज्भलौ**” इत्यत्र अथा इकारस्य सवर्ण ईकारोऽपि सञ्जाय एव । तत् सिद्धः प्रतिषेधः ॥ न सिद्धः । सावर्ण्यमावज्ञस्या यद्वचकस्यास्त्रं प्रवर्तते । तत् सावर्ण्यमवस्थापनात् ‘सत् यद्वचकमस्ति अविष्यतिः’ ‘सावर्णे’ च “**तुल्याञ्—**” इति ‘विचिना’ “**नाज्भलौ**” इति निषेधेन च अवस्थाप्यते

तत्कालमविद्यमानं यद्व्यङ्ग्यकशास्त्रं कथम् 'अच' इत्यनेन दूतकारं याचयेत्? एवम्
द्विकारश्चकारयोरस्तेष्वेव सवर्णता सप्रयोजना च 'अचि' इत्यनुवृत्तिः ॥

दो— । “अति सवर्णं ऋ वा” (वार्तिक) । होतृकारः—होतृकारः ।

If the सवर्ण following is a short ऋ, the single substitute is optionally ऋ. Thus होतृः ऋकारः compounded gives होतृ ऋकार = होतृकारः with ऋ substituted by this Varttika, or होतृकारः with दीर्घ by the rule. This ऋ looks like short ऋ but is really different from it (See below).

मित— । अचः अति सवर्णे परे ऋ इत्येकादिशो वा स्यात् । पक्षे दीर्घः ।
अ वा इत्युच्यते, न तु ऋत् वा इति । तत् अयमेकादिशः ज्ञात्वा ऋकारात् मितः ।
एतच्च उपरिष्ठात् स्फुटोभविष्यति ॥

दो— । “लृति सवर्णं लृ वा” (वार्तिक) होतृलृकारः पक्षे लृकारः,
सावर्ण्यात् । होतृकारः ।

If a short लृ is the सवर्ण following the substitute is optionally लृ । Thus in होतृ लृकारः the लृ is short and is सवर्ण of the ऋ preceeding. Hence होतृलृकारः । The alternative दीर्घ substitute is ऋ because ऋ and लृ are सवर्ण and लृ has no दीर्घ form of its own. Here again the लृ substituted is not short लृ (See below).

मित— । व्याख्यानं प्राग्वत् । इहापि ज्ञात्वा लृकारात् भिन्नोऽयमेकादिशः ।
दीर्घपक्षे लृकारस्य दीर्घाभावात् ऋलृवर्णयोः सावर्ण्याभावात् ऋकारः क्रियते ।

दो— । “अति ऋ वा” “लृति लृ वा” इत्युभयत्रापि विषेयं वर्णद्वयं
द्विमात्रम् । आद्यस्य मध्ये द्वौ रफौ । तयोरेका मात्रा अभितः अजुमक्तः
अपरा ॥ द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ । शेषं प्राग्वत् ॥ इह उभयत्रापि
“अत्यकः” इति पाञ्जिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते ॥

In “अति—” and “लृति—” the substitutes are both of two
matras. In the former, the ऋ has the sound of र doubled in

the middle. These together give one *matra*. Also before and after the sound of **रृ** the natural vowel sound of **ऋ** is heard in equal lengths of half a *matra* each giving together one *matra*. Hence altogether we have two *matra* in this **ऋ** whereas the short **ऋ** has only one *matra* in it. The **लृ** substitute is just like the **ऋ** with the only difference that in the middle it has **लृ** instead of **रृ**. In both these Varttikas optional *प्रकृतिभाव* will be declared hereafter by the rule "अव्ययः". This will give three forms **ह्रीत् ऋकारः—ह्रीत्कारः—ह्रीत् ऋकारः** &c.

भित—। 'विधेयं वर्णद्वयम्' ऋ इति लृ इति च रूपद्वयम् । 'मात्रा' उच्चारण-
कालमानम् । 'हिमावन्' अतएव 'ह्रीत्कारः' इति मुद्रितपुस्तकेषु स्थितं रूपं हि लृ
ह्रीत्कार इत्येव युक्तं प्रतिभाति । 'आद्यस्य' ऋ इत्यस्य । 'मध्ये ही रीपौ'
इति तु द्वयमाद्यध्वनिपक्षे न हि दृश्यमानरूपपक्षे । 'अभितः' तौ रीपौ अभितः,
रीकयोः पूर्वं परञ्च इत्यर्थः । 'भक्तिः' भागः अंशः । अङ्कुरा भक्तिः 'अङ्गभक्तिः'
स्वरभागः । अयं भावः—ऋकारस्य उच्चारणं किञ्चिद्विधं 'इर् इ' इतिवत् आद्यलघोः
स्वरभ्रुतिः मध्ये र् इति व्यञ्जन भ्रुतिः परे कापि न पूर्णाभ्रुतिः । स्वरभ्रुतिः प्रत्येकमर्ध-
मात्रा व्यञ्जनन्तु श्रुतमपि अश्रुतवत् । एवम् अनुपलब्धप्रायायां व्यञ्जनमात्रायां कृत्वा
अवर्णे एकमात्रः । आदेशे तु मध्यगता रभ्रुतिः न किञ्चन पूर्णा अपि तु विरूपलब्धा ।
एवं गमे रभ्रुती प्रत्येकमर्धमात्रा अभितः स्वरभ्रुती प्रत्येकमर्धमात्रा इति ज्ञत्वा हिमाव
आदेशः ॥ 'द्वितीयस्य' लृ इत्यस्य ॥

८३ । एङः पदान्तादति ॥६॥१॥१०८॥

वी—। पदान्तात् एङः अति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव ।
विष्णोऽव ॥

If short **अ** follows an **एङ** which is final in a *पद*, the former is the single substitute for both. Thus **हरे अव=हर् (ए अ) व=हर एव हरेऽव** save me O Hari. **विष्णो अव=विष् (ओ अ) व विष्णोऽव** save me O Vishnu. Here the **ऽ** is not a better but a mere sign to show that **अ** has disappeared.

मित—। 'एङ्' इति पञ्चमी । 'पदान्तात्' पदान्ते स्थितात् । "अभि
पूर्यः (६।१।१०७) इत्यतः 'पूर्वः' इत्यनुवर्तते । पूर्वः पूर्ववृत्तम् । 'एकादेशः' इत्यस्ति ।

८७ । सर्वत्र विभाषा गोः ॥६।१।१२२॥

दो—। लोके वेदे च एङन्तस्य गोः अति वा प्रकृतिभावः स्यात्
पदान्ते । गो अयम्—गोऽयम् । 'एङन्तस्य किम् ? चित्तवयम् । 'पदान्ते'
किम् ? गोः ॥

If short अ follows गो which is final in a पद and ends in ओ
the गो will optionally stand as it is everywhere, in the Vedas
or in Bhasha. Thus गवाम् अयम् compounded gives गो अय in
which गो is a पद । Hence one form is गो-अयम् with गो as it is
(प्रकृतिभावः) । But as this is optional an alternative form is
गोऽयम् through पूर्ववृत्त by "एङ् पदान्तादिति" । Why say एङन्तस्य ?
Listen—चित्ता गावो येषाम् gives चित्ता गो—चित्तगु by the rule "गोस्त्रियी-
रुपसर्जनस्य" । चित्तगूषाम् अयम् yields the form चित्तगु अय in which
चित्तगु is a पद । This पद has गो final in it, but it is उच्चारान्त not
एङन्त । Hence no प्रकृतिभाव and the form is चित्तगूषाम् by "इक्षो-
यण्वि" । Why say पदान्ते ? Witness गो अय् in the fifth or sixth
case singular where गो not being पदान्त we do not get प्रकृतिभाव
and the rule "ऊष्णि ऊष्णीय" (६।१।११०) gives गोः ।

मित—। इह पाणिनीयविन्यासे पूर्वगतानि सप्त सूत्राणि ह्यन्तोविद्ययाणि ।
तत् 'सर्वत्र' इत्यस्य न केवलं ह्यन्तसि भाषाग्रामपि इत्यर्थः । अत आह 'लोके वेदे च'
इति । "एङ् पदान्तादिति" इति सर्वमनुवर्तते 'एङ्' इति च प्रथमया विपरिण्यते
'गोः' इति पक्षी शेषे । 'गोः एङ्' इति सम्बन्धः । "प्रकृत्यानाः पादमव्ययम्" (६।१।११५)
इत्यतः 'प्रकृत्या' इति आनुवृत्तम् । तदेव मिलित्वाऽन्यः—सर्वत्र विभाषा गोः पदान्त
एङ् प्रकृत्या अति । 'प्रकृत्या' स्वकीयेन भावेन तिष्ठति इति शेषः स्वं रूपं न लङ्घति
इत्यर्थः । इममेवार्थमाह 'लोके वेदे च' इत्यादिना । चित्ता गावो येषामित्ति विग्रहे
'गो' इत्युपसर्जनम् । "गोस्त्रियीरुपसर्जनस्य" (६।५।६—१।१।४८) इति ब्रह्मले
'चित्तगु' इति प्रातिपदिकम् । ततः चित्तगूषाम् अयम् इति समासे चित्तगु अय इति

जाति 'गु' इति पदानो गोशब्दः परं नायमेकन्तः। तेन प्रकृतिभावी न। यणि कृते विवक्ष्यम्। इह 'गो' इत्यस्य ऐकदेशः ओकारः। सन्धिन् विकृते 'गु' इत्यपि न 'गो' इत्यच्चात् अयः। तथा च परिभाषा "एकदेशविकृतमनन्यवत्" इति ॥

८८। अवङ् स्फोटायनस्य ॥६।१।१२३ ॥

दो—। 'अति' इति निवृत्तम्। अचि परे पदान्ते गोः अवङ् वा स्यात्। गवाग्रम्। 'पदान्ते किम्? गवि। व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः।

Here अति does not come in; अचि continues. When an अच् follows, अवङ् is substituted optionally for the ओ of गो if it is final in a पद। Thus गो अय gives गव अय = गवाग्रम्। This being optional we have also the other two forms given before. Why say पदान्ते? Witness गो इ in the seventh case singular yielding गव इ = गवि with अच् for ओ। The option is restricted, there are instances in which the अवङ् is obligatory. Thus गवाम् अचि gives गो अच where अवङ् is compulsory, yielding गव अच = गवाक्षः।

नितं—। 'अति' इति नेह सम्बध्यते, तदाह 'अति इति निवृत्तम्' इति। 'अचि' इति तु व्यापिनी अनुवृत्तिरस्यैव। 'पदान्तात्' इत्यसि षष्ठ्या तु विपरिणम्यते; ततः पूर्वोक्तोदत्तस्य 'गोः' इति षष्ठ्यात् विशेषयति। तेनायमर्थः—अचि परे पदान्तस्य गोशब्दस्य अवङ् आदेशः स्यात् स्फोटायनस्य आचार्यस्य मतान्, अन्येषामाचार्याणां तु अवङ् नास्ति। इत्यमेव मतभेदमवलम्ब्य प्राह 'अवङ् वा स्यात्' इति। अवङ्ङि ऊकार इत् 'अव' इति शेषः। अच् नहि सर्वस्य गोशब्दस्य स्थाने भवति किन्तु "ङिश्च" इति सूत्रेण अन्त्यवर्णस्यैव ओकारस्य। अवङ्ङि कृते गव अय इति स्थिते गवाग्रम्। इह द्वौ विकल्पो, अत एकः पूर्वसूत्रे चापराः। मिथविषयको हि तौ। अवश्यम् अवङ् भावं प्रति। विकृते अवङ्ङि प्रकृतिभावपक्षे पूर्वनिश्चयः भवत्येते ॥ अवङ् भावस्तु व्यवस्थितः; इह वैकल्पिकः इह नित्यः इत्यस्ति तस्य व्यवस्था। सा च प्रयोगादनुसर्ज्या। 'गवाक्षः' इत्यत्र अवङ् नित्यः। गवां किरणानाम् अचि

इव इति वियङ्गे गो अचि अच् समासान्तः = गो अच् । अवङ्गि गव अच् गवाचः ।
लोकव्यवहारात् पुंस्त्वम् ।

८८ । इन्द्रे च ॥६॥१॥२४॥

दी- । गोः अवङ् स्यात् इन्द्रे । गवेन्द्रः ।

गो takes अवङ् when इन्द्र follows. Thus गो इन्द्र गव इन्द्र गवेन्द्रः ।

मिति- । 'गोः अवङ्' इत्यनुवृत्तिव्यञ्जम् । 'अचि' इत्यस्ति । इन्द्रे इति
तद्विशेषणम् । इन्द्रशब्दस्यो अचि इत्यर्थः । गोशब्दात् परम् इन्द्रशब्दस्य अच् सञ्जाते
एव सम्भवति । तत्रैव उदाहरति गवेन्द्र इति ॥ किञ्च सामान्येन अचि गोशब्दस्य
अवङ् विहित एव, तत् किं सविशेषणं अचि पुनर्विधानेन ? नित्याद्यं पुनर्विधानम्
पूर्वेण विकल्पो मा भूदिति ॥

अथ प्रकृतिभावः ।

८९ । भुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥६॥१॥२५॥

दी- । प्लुताः प्रगृह्याश्च वदन्ते । ते अचि परे नित्यं प्रकृत्या स्युः ।
एहि कृष्ण, अन्न गौश्चरति । हरी एतौ । 'नित्यम्' इति किम् ? 'हरी
एतौ' इत्यादौ अयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात् "इकोऽसवर्णे—" इति
ह्रस्वसमुचितो मा भूत् ।

Pluta and Pragrihyas will be indicated. They will always
retain their natural form when an अच् follows. Thus in एहि कृष्ण,
the अ final in कृष्ण is भुत by "वाक्यस्य टेः—" (93—8 2. 82) ;
this retains its form unchanged though अ follows and gives
occasion for सवर्णदीर्घ । In हरी एतौ the ई is a प्रगृह्य (100—1. 1.
11) so does not change though ए follows. Why say नित्यम् ?
This is because, without नित्य, in cases like हरी एतौ (where the
latter vowel is असवर्ण) the next rule "इकोऽसवर्णे—" would

introduce an alternative form with a कृत् substitute whereas it is the प्रकृतिभाव above that is wanted.

नित—। 'प्रकृत्या' इत्यनुवर्तते । 'अचि' इत्यनुवर्त्तमानेऽपि 'अचि' इति किम् ? परवर्तिनि अचि निमित्तभूते यत् रूपान्तरं प्राप्तं तदेवानेन बाध्यते इति आपयितुं पुनरुक्त्युद्दिष्टम् । तथा च 'जातु च अस्य वृजति' इत्यत्र 'च' इति प्रत्यक्षसंज्ञो निपातः । सः 'अस्य' इत्यकारे परे तन्निमित्ते वकारे कर्त्तव्ये प्रकृत्या तिष्ठति । परं पूर्वेषु उकारेषु अद्य सर्वथा 'दौघे' कर्त्तव्ये न प्रकृतिभावः । भवति च 'जातु अस्य वृजति' । 'अयमेव प्रकृतिभावः' अत्रोक्तः केवलः प्रकृतिभाव इत्यर्थः । कौटिल्यः प्रकृतिभावो 'मा भूत् ?' इत्येन समुचितः प्रकृतिभावः "इकोऽसवर्णे—" इति विहितो यः पाचिकः प्रकृतिभावः सः इत्यर्थः 'मा भूत्' । मा भूत् ? 'हरी एतौ' इत्यादौ' शुतप्रत्यययोरित्यर्थः । अधिकमये ॥

८१ । इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य कृत्स्नश्च ॥ ६।१।१२७॥

दी—। पदान्ता इकः असवर्णे अचि परे प्रकृत्या स्युः । ह्रस्वश्च वा । अत्र ह्रस्वविधि—सामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्मणार्थश्चकारो न कर्त्तव्य इति भाष्ये स्थितम् । चक्रि अत्र—चक्रो अत्र चक्रवत् । 'पदान्ताः' इति किम् ? गौय्यौ ।

An इक् when final in a पद optionally remains unchanged or changes into a short vowel. This is what Sakalya declares. Here the Bhasya remarks that the च in the rule is unnecessary if its object is to bring in प्रकृतिभाव as an alternative ; because कृत्स्नविधि pre-supposes प्रकृतिभाव । Hence Sakalya's two forms along with the यच् of other Professors as given in "इको यच्—" give altogether three forms. Thus चक्रौ अत्र (the discus-holder is here) yields चक्रो अत्र (प्रकृति भाव)—चक्र अत्रि (कृत्स्न)—चक्राव (यच्) । Why say पदान्ताः ? Witness गौरी औ (dual form of गौरी) गौय्यौ where the इ—not being पदान्त Sakalya's two forms are not available.

नित—। 'पदान्ताः' इति अनुवर्तिष्यम् । "एकः पदान्तात्—" इत्यतः

पदान्तात् इत्यनुवर्तते प्रथमया च विपरिणस्यते । 'इकः' इति प्रथमान्तम् । 'प्रकृत्या' इति सूत्रस्थितेन च-कारेण अनुकृत्यते । तदाह—'पदान्ता इकः' इत्यादि । एतावता पञ्चदशमुच्यते—प्रकृतिभाव इत्येकः पञ्चः, ऋस् इति द्वितीयः । एक एव पञ्च इति चेत् विप्रतिषेधः प्राप्नोति । य एव प्रकृत्या स एव ऋस् इति विप्रतिषेधम् । ऋस्यता इति विकारः प्रकृतिभावविरोधिनी । यो हि ऋस्; स प्रकृत्या इत्युक्ते भाष्योक्तं सिद्धस्य पुनः साधनमापद्यते । कृते ऋस्ते यदि यष्, किं कृते ऋस्विधिना ? अकृतेऽपि ऋस्ते स एव यष् भवतीति व्यर्थी ऋस्विधिः । तत् सूत्रोक्तं "ऋस्विधिसामर्थ्यादेव" इत्यादि । एवं पञ्चदशे सिद्धे विकृतौ भवति इति फलितम् । तदाह 'ऋस्य वा' इति । वा-शब्द इह अर्थादायातः न हि 'शाकल्यस्य' इत्यसौ खड्गः । शाकल्यस्यैव वैकल्पिकं पञ्चदशम् । अन्येषामाचार्याणां किम् ? अन्येषां यष् । अस्माकं तु सर्वे एव प्रमाणम्, तत् चक्रे अव इति स्थिते चक्री अव (प्रकृतिभाव)—चक्ति अव (ऋस्)—चक्राव (यष्) इति त्रीणि रूपाणि ॥ इह भाष्ये सूचस्य चकारस्य अन्यदपि प्रयोजनमुक्तम्—चकारेण 'पुतप्रगृह्याः प्रकृत्या' इति सर्वमनुकृत्यते इति । अस्मिन् पक्षे "इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ऋस्" इत्येकं वाक्यम् "पुतप्रगृह्याः प्रकृत्या च" इत्यन्यत् । 'इकः' इति वक्तुं 'पदान्तस्य' इति वज्रा विपरिणामः । पदान्तस्य इकः ऋस्; शाकल्यस्य इत्यर्थः । ततः तु पुतप्रगृह्याव्यतिरिक्तानां ऋस्ते वा यष् वा इति द्विविधमेव रूपम्, प्रकृतिभावस्तु तेषां न खड्भ्यते । अयमेव वृत्तिकारादीनामभिमतः पञ्चः । ते हि प्रकृतिभावं नोदाहरन्ति । नागेशोऽपि इममेव पञ्चमाहत्य दीक्षितेन उदाहृतं चक्री अव इति प्रकृतिभावं प्रत्याह—“चक्री अव इति तु संक्षिप्ताया अविवक्षया नोक्तम्” । नैतत् युक्तम् । अविवक्षायां 'चक्री अव इति स्थिते' इत्युच्येत, किञ्च चक्री अव इति ऋस्वर्णीमध्ये नोप-खड्भ्येत । वस्तुतस्तु भाष्योक्तं प्रथमं पञ्चमाश्रित्य त्रीणि रूपाण्युदाहरतानि इत्येव वक्तुमुचितं प्रतिभाति । स्फुटमेवोक्तं पूर्वसूत्रे "इकोऽसवर्णे", इति ऋस्समुच्चितः प्रकृतिभावः इति ॥

दो— । "न समासे" (वार्त्तिक) वाप्यखः ।

This is not available in a compound. Thus compounding

वाप्याम् चञः we get वापी चञ where ई is पदान्त ; but प्रकृतिभाव or कृत्स्न is disallowed. Hence वाप्यञ्च with यण् ।

मित—। 'न' इति शाकल्यस्य प्रकृतिभावी कृत्स्नश्च निषिध्यते । वाप्यामञ्च इति यणि वाप्यञ्चः ।

दी—। "सिति च" (वार्त्तिक) । पार्व्वम् ।

Now when an affix dropping स follows. Thus पशुं चस् in the sense पशूनां समूहः gives पञ्चम् with यण् ।

मित—। 'न' इति सम्बध्यते । सिति प्रत्यये च प्रकृतिभावी कृत्स्नश्च निषिध्यते । पशूनां समूहः इति चस्प्रत्यये कृते पशुं च इति जाते "सिति च" (१२५२—१४१६) इति प्रकारः पदान्तः । णिच्चात् आदित्वा पञ्चम् ॥

८२ । कृत्यकः ॥६॥११२८॥

दी—। कृति परे अकः प्राग्वत् । ब्रह्मकृतिः—ब्रह्मर्षिः । 'पदान्ताः' इत्येव । आच्छत् । समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः । सप्तकृषीणाम्—सप्तर्षीणाम् ।

When short कृ follows an अक् final in a पद there will be प्रकृतिभाव and कृत्स्न optionally as above (also गुण by आह्वः). Thus in ब्रह्म कृतिः where ब्रह्म is the neuter singular of ब्रह्मन् we get ब्रह्मकृतिः with प्रकृतिभाव and ब्रह्मर्षि with गुण । ब्रह्मादिभ्यः here gives the same form as प्रकृतिभाव । The अक् must be पदान्त । If not, witness आच्छत् which is the लङ् form of the root कृ to go. आह्व is the augment of the root and the root becomes कृच्छ् । Thus आकृच्छ् is the form in which आ is not पदान्त । Hence no प्रकृतिभाव or कृत्स्न । The rule "आह्व" (४११८०) now gives कृच्छि yielding आच्छ् etc. This प्रकृतिभाव is available in a समास also as in सप्तकृषीणाम् etc.

मित—। 'अकः' इति प्रथमा । 'प्राग्वत्' पूर्वस्ववत् शाकल्यस्य कृत्स्नश्च इत्यनुबध्यते । अकः प्रकृत्या वा कृत्स्ना वा सप्तः इत्यर्थः । पचे यथाप्राप्त गुणादयः ।

ब्रह्म इति नपुंसकैकवचनम् । इह ब्रह्मकल्प इत्यर्थः । ब्रह्म ऋषिः इति स्थिते प्रकृतिभावे ब्रह्म ऋषिः ऋक्षेऽपि तदेव सुखे ब्रह्मर्षिः । इह 'ब्रह्मा ऋषिः' इति तु न दीक्षितस्य श्वासः । तथा सति ब्रह्मा ऋषिः (प्रकृति भाव) ब्रह्म ऋषिः (ऋक्ष) ब्रह्मर्षिः (गुण) इति त्रीणि रूपाणि स्युः ॥ 'आच्छत्' इत्यत्र 'आट्' इति आशमः धात्ववयवः न पदान्तः । तेन न प्रकृतिभावः नापि ऋक्षः । "आटश्च" इति उह्या आच्छत् = आच्छत् ॥ इह च पूर्वसूत्रे च पदान्तभावे तुल्यकारस्य विधिः समासेऽपि भवति असमासेऽपि । वार्त्तिककारेण पुनः समासे पूर्वे प्रतिषिद्धम् । इह तु असति प्रतिषेधे 'समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः' ॥

८३ । वाक्यस्य टेः भूत उदात्तः ॥८।२।८३॥

दी- । इत्यधिकृत्य—

The vowel in the *ṭi* of the sentence is *भूत* and *उदात्त* । This dominates what follows, i.e., this has to be taken with the rules that follow to complete their sense.

मित— । अतः परं पुता उच्यते । तत्रत्येषु सूत्रेषु "वाक्यस्य टेः भूत उदात्तः" इति अधिकृतं वेदितव्यम् । अनेन सह सूतादराणां निमित्तीत्यन्वयः इत्यर्थः । अधिकमये ।

८४ । प्रत्यभिवादेऽशुद्धे ॥८।२।८४॥

दी- । अशुद्धविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात्, स च उदात्तः । अभिवादये देवदत्तोऽहम् । आयुष्मान् भव देवदत्त ३ ।

When a salute is to be returned to one other than a *Sudra* the vowel in the *ṭi* portion of the sentence used must be *भूत* and *उदात्त* । In the example अभिवादये etc. is the अभिवादय, and आयुष्मान् etc. the प्रत्यभिवादन with the final अ prolate in देवदत्त । Devadatta is a Brabmana.

मित— । आयुष्मान् भव इत्यादि प्रत्यभिवादवाक्यम् । अस्य वाक्यस्य यः *ṭi*—देवदत्तशब्दे स्थितः अन्तः अकारः—स भूतः उदात्तश्च । देवदत्त इति ब्राह्मणः ।

दी—। “स्त्रियां न” (वार्तिक)। अभिवाद्ये गार्गी अहम् । भो आयुष्यती भव गार्गी । नाम गोलं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्ये प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते । नेह—आयुष्मान् एधि ।

But not when the salute is returned to a female. In the example गार्गी stands for a female Brahmana. The इ in गार्गी of the प्रत्यभिवाद is not प्लुत । The प्लुत is wanted only when the name or the clan is mentioned in the प्रत्यभिवाद । Thus in आयुष्मान् etc.—May thou be long-lived—the इ in एधि is not प्लुत ।

मित—। ‘स्त्रियां’ विषये यः प्रत्यभिवादः ततः प्लुतो ‘न’ भवति । ‘गार्गी’ इति ब्राह्मणी ॥ यः प्लुतः स एव लडात्तः तत्र ‘प्लुत इष्यते’ प्रत्युदात्तस्यापि संवदः ॥

दी—। “भो राजन्यविद्यां वेति वाच्यम्” (वार्तिक) । आयुष्मान्-नेधि भोः ३ । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म् ३ न् । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ ।

The प्लुत is optional when the प्रत्यभिवाद has भोस् final in it or refers to a चविय or वैश्य । In the examples इन्द्रवर्मन् stands for a चविय and इन्द्रपालित for a वैश्य । The optional forms are आयुष्मान् एधि भो etc. without प्लुत ।

मित—। ‘राजन्य’ इति चवियः, ‘विश्व’ इति वैश्यः । ‘भोस्’ इत्येतावतेश्व नामगोत्रे संयुज्यते इति मन्त्रव्यम् ॥ इन्द्रवर्मन् इति चवियस्य नाम इन्द्रपालित इति वैश्यस्य ॥ पक्षे प्लुताभावः—आयुष्मानेधि भोः आयुष्मानेधि इन्द्रवर्मन्, आयुष्मानेधि इन्द्रपालित इति ।

८५ । दूराद्धूते च ॥८१८४॥

दी—। दूरात् संबोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् । सकृन् पिव देवदत्त ३ ।

When some one has to be addressed from a distance,

the sentence used must have the vowel in its टि portion पुत and उदात्त । In the example the intimation is सकृन् पिब ।

मित— । 'इतम्' आज्ञानम् । भावे कः । लघुपद्या 'इतम्' इङ् 'सम्बोधनम्' ॥ 'दूरम्' इत्यापेक्षिकः शब्दः । नैसर्गिक प्रयत्न प्रेरितेन ध्वनिना यावान् देमी व्याप्यते तदपेक्षया 'दूरम्' इत्यर्थः । दूरस्यात् देयात् प्रयत्नाधिक्येन संबोधने कर्तव्ये यत्वाक्यमुच्चार्यते तस्य टिः पुतः स्यात् स च उदात्तः इत्यर्थः ॥ उदाहरणे 'एहि भोः' इत्यादि आज्ञानं नास्ति, सम्बोधनमात्रं तु अन्येव, ततः पुतः । सति सम्बोधने आज्ञाने सत्यपि असत्यपि पुतो भवति ॥ यत्र सम्बोधनपदं वाक्यस्थाने भवति तत्रैवायं पुत इति काशिका । तेन देवदत्त आगच्छ इत्यादिषु न ॥

८६ । हैह्येप्रयोगे हैहयोः ॥८।२।८५॥

दी— । एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव प्लुतः स्यात् । है ३ राम । राम है ३ ।

If है or है is used in the sentence while addressing from a distance only the है or the है will have its टि as पुत even though they be not at the end of the sentence. In the first example the है is not final yet its ए has become पुत । है and है are अन्य्य indicative of सम्बोधन ।

मित— । 'दूराद्धूते' इत्यस्ति । है, है इति सम्बोधन सूचकमन्य्यवयवम् । 'हैहयोरेव' अनन्य्ययोरपि तयोः अन्यस्यापि नाम्नस्य इत्यर्थः । 'है ३ राम' इत्यादि तु वाक्यावयवः न वाक्यम् । तत् 'है ३ राम जहि रावणम्' इत्यादि पूरणीयम् ।

८७ । गुरोरनृतोऽनन्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥८।२।८६॥

दी— । दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य ऋद्धिन्नस्य अनन्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः स्यात् । दे ३ वदत । देवदत्त ३ । देवदत्त ३ । 'गुरोः' किम् ? वकारात् परस्य अकारस्य मा भूत् । 'अनृतः' किम् ? कृष्ण ३ । एकैक-ग्रहणं पर्यायार्थम् ।

In a sentence used while addressing from a distance a vowel becomes **द्रुत** optionally and by turn even when it is not in the **टि** portion provided it is heavy and other than a short **ऋ**। In the examples **देवदत्त** is the **सम्बोधन पद** and final in the वाक्य। Its **टि** is the final **त्**। This though light is **द्रुत**। Again the **त्** after **द** is heavy and therefore **द्रुत**; similarly the **ए** in **दे** is **द्रुत**। But they are **द्रुत** only one at a time (**एकैकस्य**)। Hence there are three forms. Why say **गुरोः**? The **त्** after **व** will not be **द्रुत**। Why say **अदत्तः**? Witness **कृष्ण** which has a heavy **ऋ**, but it is not **द्रुत**। Its **टि** alone will be **द्रुत**। **एकैक** in the rule implies that they are **द्रुत** only one at a time—each in its turn (**पर्याय**)।

नित—। दूराङ्गते इत्यस्मि। 'अनन्त्यस्यापि' द्रुतः स्यात् इत्यन्वयः। तेन अनन्त्यस्य स्यादेव इत्यायाति। अनन्त्यं विशिनष्टि 'गुरोः' इति। किम्भूतस्य गुरोः? 'ऋद्धिप्रत्यय' गुरोः। इह 'दूराङ्गते' इति दूरत्वमविवक्षितं सम्बोधनमाद्ये विधिरिति नागिहः। तेन प्रत्यभिवादिषु सम्बोधनपदे प्राप्तिः। ततश्च अयमर्थः—प्रत्यभिवादि दूराङ्गते च यत्राकं तत्र स्थितस्य सम्बोधनपदस्य ये अक्षः तेषामनन्त्यस्य द्रुतो वा स्यात् अनन्त्यस्यापि स चेदनन्त्यो गुरुः ऋद्धिप्रत्ययः॥ 'पर्यायायार्थम्' इति एकस्य एकस्य स्यात् एकाधिकस्य युगपत् मा भूदित्यर्थः॥ 'प्राचा' पूर्वाचार्याणाम् पूर्वदेशीयानां वा। तेन विकल्पः॥ सम्बोधनपदमात्रमस्य विषयः तेन 'एहि देवदत्त' इति वाक्ये 'एहि' इत्यकारस्य द्रुतो न। "प्रत्यभिवादनानार्थस्य ज्ञयमानार्थस्य च शब्दस्य इदं द्रुतविधानं न घञ् तच्च स्थितस्य गुरोः" इति हरदत्तः॥

दी—। इह 'प्राचाम्' इति योगो विभज्यते। तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते।

Here **प्राचाम्** is separated from the context and treated as an independent rule affecting the whole section on **द्रुत**। Hence every where **द्रुत** is optional.

नित—। 'योगः' सप्तम्। 'प्राचाम्' इति स्वात् अपाकरणं स्वान्तरस्य

प्रथमवस्थाप्यते । प्रकरणान्ते “प्राचाम्” इति चेत् सूत्रं तर्हि सर्वे प्लुतप्रकरणं पूर्वाचार्यान्तरीधेन इत्यर्थः सम्भवति । तदाह ‘सर्वः श्रुतो विकस्यते’ इति । प्राची श्रुतः अन्येषां श्रुतो न । एतेन दे ३ वदन् देवदत्त ३ इति प्राचामुदाहरणानि अन्येषां तु देवदत्त इति पुनर्वर्जितमुदाहरणम् इति फलितम् ।

८८ । अद्भुतवदुपस्थिति ॥ ६।१।१२८ ॥

दो— । ‘उपस्थितः’ अनार्थ इतिशब्दः । तस्मिन् परे प्लुतः अप्लुत-
बहुवति । अप्लुतकार्यं यथादिकं करोति । छल्लोक ३ इति छल्लोकेति ।
‘वत्’ किम् ? अप्लुत इत्युक्ते अप्लुत एव विधीयेत प्लुतश्च निषिध्येत ।
तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य अवशं न स्यात् । अग्नौ ३ इति ।

The word इति, except where used in the Vedas, is known as उपस्थित । When this follows, श्रुत becomes like अश्रुत, i., e., takes वृष् and other changes like an अश्रुत vowel. In the example the अ of क is श्रुत, yet it takes वृष् । Why attach the affix वत् ? If the rule had said अश्रुत उपस्थिते without वत् then अश्रुत would have been predicated of श्रुत and its श्रुत character would have disappeared altogether. But then, if the श्रुत is प्रगृह्य at the sametime, it will have प्रकृतिभाव because it is प्रगृह्य, yet it will have to be pronounced as, say, अग्नौ इति not as is necessary अग्नौ ३ इति ।

मित्र— । अप्रतिवेदः । आर्यो वेदिकः । वेदे प्रयुक्तात् अन्वीय इति शब्दः
स ‘उपस्थितः’ इत्युच्यते । ‘तस्मिन्’ इतिशब्दे ‘परे’ । ‘अश्रुतवत् भवति’ अश्रुतेन
सङ्गमो जायते । तदेव सादृश्यं दर्शयति—‘यथादिकं’ यत् ‘अश्रुतस्य कार्यं’ तत्
‘करोति’ । तत्कार्यकरणात् तत्सङ्गम इत्यर्थः । तत्सङ्गमस्य न सं एव । यथा
गोः गर्दभकार्यं भारवहनं कृत्वा अपि चात्मी गीत्वं न कदाति तथा श्रुतोऽपि इह
अश्रुतकार्यं कुर्वन्नपि श्रुतधर्मस्मितावतां न कदाति ॥ ‘अश्रुत इत्युक्ते’ न हि सादृश्य-
मात्रं प्रतीयते किन्तु ‘अश्रुत एव’ श्रुतस्य स्वरूपपरित्याग एव भवति । तत्र दोषः—
‘अग्नौ’ इति विवचनं प्रगृह्यात् (१००—१११११) । यदा पुनरेतत् सम्प्रतिषेधप्रदे

तदा भुतश्च, 'अग्नौ ३' इति च रूपम् । इतिशब्दे परे 'अग्नौ ३ इति' इति स्थिते 'प्रत्यक्षात्वात् प्रकृतिभावः' । भुतत्वापगमे तु विभाज्यम् 'अग्नौ इति' इत्येतद्वति इत्यते च 'अग्नौ ३ इति' इति त्रिमाचक्ष्य 'भुतस्य अवयवम्' ॥

८८ । इ ३ चाक्रवर्मणस्य ॥६।१।१३०॥

दी— । इ ३ कारः प्लुतः अचि परे अप्लुतवद्वा स्यात् । चिनु हि ३ इति—चिनु हीति । चिनु हि ३ इदम्—चिनु हीदम् । उभयत्र विभाषेयम् ।

Chakravarmana declares that a भुत इकार is to be treated as अप्लुत when अच् follows. This ensures विकल्पः । In the examples each has two sentences ; चिनुहि is one sentence इति or इदम् (with आह understood) is the other चिनु means 'do you glean', 'do you gather' &c. हि implies अवधारण । Its इ is भुत by "विभाषा पृष्ठ—" (३६१२—पञ्चदश) । This optional अप्लुतवद्भाव holds in both sets of possible cases, viz, cases covered by the rules (नित्ये प्राप्ते) as well as those that are not so covered (अप्राप्ते) ।

मित— । इह सूत्रे 'ईत' इत्यपि पाठो दृश्यते । इस्वे-इकारे नावा संख्यायोन एव साधेयान् प्रतिभाति । 'उपस्थिते' इति नास्ति, सामान्यतः 'अचि परे' विधिः । 'चाक्रवर्मणस्य' इत्याचार्यनामयदृष्ट्या विकल्पः ॥ उदाहरणे "अतः परं किं करवाणि" इत्येकं श्रुत्येन पृष्ठः स्नामी प्रतिवचनमाह "चिनु हि ३" पुन्यवचनमेव कुर्व । तत्र "विभाषा पृष्ठ" इति हेतुकारः भुतः । 'इति' 'इदम्' इत्यादि वाक्यान्तरे स्थितम् 'इत्याह' 'इदमाह' इत्येवमकारकञ्च तत् वाक्यम् । 'उभयत्र' इति प्राप्ते अप्राप्ते च इत्यर्थः । तथा च 'इति' शब्दे परे पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते अनेन विकल्पः । 'इदम्' शब्दे परे अप्लुतविधेरभावात् अप्राप्ते अनेन अप्लुतविकल्पः ॥

१०० । ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं ॥१।१।११॥

दी— । ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ । विष्णु इमौ । गङ्गे अम् । पचेते इमौ । "मयीवोऽन्द्रस्य सम्बन्धे प्रियौ वत्स-तरौ मम" इत्यस्य तु इकार्ये वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः ।

A dual affix ending in ई, क or ए is called प्रत्यक्षः । In हरी we have हरि + श्री where श्री is द्विवचन । Next ई is the एकादेश of इ and श्री । This by the rule “अन्तादिवच” is treated as परादि ; but द्विवचन is the पर here, so ई is द्विवचन and ईदन्त as well. Thus it is प्रत्यक्ष and takes प्रकृतिभाव by “पुनः प्रत्यक्षाः—” । Similarly विष्णु &c. Now in the महाभारत we read मण्वीवीदृश्य &c. Apparently in मण्वीव there is मण्वी इव with सवर्णदीर्घ which goes against प्रकृतिभाव । The fact is इव in not the word here, but व or वा which mean इव । Thus मण्वी व उदृश्य or मण्वी वा उदृश्य = मण्वी वीदृश्य ।

नित— । इह द्विवचनं प्रत्यक्षम् इति द्विवचनस्य संज्ञा क्रियते । किम्भूतं द्विवचनम् ? ‘ईदृदि’ यत् द्विवचनं तत् । ‘ईदृदि’ इति संज्ञाविधाने कारणम् । ‘ईदृदि’ इत्यनेन इह विधिः । तत् “यिन विधिसादन्त्यस्य” इति ‘ईदृदिदन्तं द्विवचनं गृह्यते’ ॥ ननु “संज्ञाविधौ प्रत्यययङ्गो तदन्तविधेः प्रतिषेधः” । संज्ञा चेह विधीयते ईदृदिदिति प्रत्यययङ्गं गृह्यते, तत् कथं तदन्तविधिः ? उच्यते—द्विवचनमित्येव प्रत्ययः । ईदृदिदिति प्रत्ययविशेषणं न प्रत्ययः इत्यदीष्टः ॥ हरी इत्यत्र ईकारः “अन्तादिवच” इति सूत्रेण परादिः, तेन द्विवचनम् । किञ्च असच्चायीऽपि अयमीकारः “आद्यन्तवदिकान्” इति सूत्रेण ईदन्तो व्यपदिश्यते । एतावता ईकारीऽयम् ईदन्तं द्विवचनम् । ततः प्रत्यक्षसंज्ञा प्रकृतिभावय । एवमुत्तरत्वापि ॥ प्रत्यक्षशब्दः पुनर्पुंसकयोः । इह नपुंसके प्रयोगः “पुनःप्रत्यक्षा अचि नित्यम्” इति पुंसि ॥ इवार्थे इत्यत्र “वंप्रचेतमि जानीयादिवार्थे च तदव्ययम्” इति “वा स्वादिकस्वीपमयीः” इति च मेदिनी ॥

१०१ । अदसो मात् ॥ १।१।१२॥

दी— । अस्मात् परौ ईदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशः । रामकृष्णवमू आसाते । ‘मात्’ किम् ? असुकेऽत्र । असति माद् ग्रहणे एकारोऽव्य-सुवर्त्तत ।

ई and क coming after the म of अदस् become प्रत्यक्षः । Thus अमी ईशः though ई is not a द्विवचन । The क in अमू

आसाते is a द्विवचन but not covered by the preceding rule (See Tika). Why say मात्? Witness अमुकेऽच where there is सन्धि; whereas without मात् the एत् too would have come in from the preceding rule, thus barring the सन्धि ।

नित—। 'अदसः' इति, षष्ठीः । 'अस्मात्' सूचीकृतात् शब्दात् । अदसुशब्दद्वये यो मकारस्तथादित्यर्थः । तच्च तत्र मकारात् पर एकारो न दृश्यते तत्पूर्वस्य स्थम् 'ईदृदेत्' इत्यनुवर्त्तय असम्भवात् एदंशं परित्यज्य आद 'ईदृती' प्रगृह्यो' इति । 'असौ ईशाः' इत्यत्र द्विवचनाभावात् पूर्वेष्व न सिद्धिः । 'अम् आसाते' इत्यत्र 'रामकृष्णौ' इति साङ्गधर्मात् पुंसि द्विवचनम् । तच्च अदसु औ इति स्थिते "त्यदादीनामः" इति अद औ अदौ इति प्राप्तम् । ततः "अदसोऽसेदाद् दो मः" इति मूलम् । तत्तु "ईदृदेत्—" इत्येतत् प्रति "पूर्ववासिद्धम्" इत्यसिद्धम् । असिद्धे मूभावे तत्सम्बन्धि 'अदौ' इत्येव पश्यति न 'अम्' इति अतो न प्रवर्त्तते । स्त्रियां कौवे च 'अदे' इति प्रथममुत्पद्यते ततश्च अम् इति, परं 'अदे' इत्येतत् प्रति पूर्वस्य प्रवृत्तिरस्ति अतः पुंस्त्वेव । तदाहृतम् ॥ ननु असिद्धी मूभावः "अदसो—" इत्येतत् प्रत्यपि असिद्धः तदस्मापि दृष्ट अपहृतिः । सेवम् । इह स्फुटीकृता यत् 'मात्' इत्युक्तं सूत्रकारेण तेनैव असिद्धोऽपि मूभावः ज्ञातः ॥ 'असति मादस्यच' "अदसः" इत्येतावत् सूत्रम् । अदसः इति पञ्चमी । अनुब्रूया अदसः परं ये ईदृदेतः ते प्रगृह्याः इत्यर्थो जायते । इह अत्रापि प्रताये कृते असि 'अमुके' इति रूपम् । एवम् एकारस्य सगवे सति एदंश-परित्यागे कारणं नास्ति । तेन 'अमुके' इत्यत्र 'ए' इति प्रगृह्यम् । ततः अमुकेऽच इति न लभ्यते ॥

१०२। श्रे ॥११११३॥

श्री—। अयं प्रगृह्यः स्यात् । अस्मै इन्द्रावृहस्पती ।

The Vedic substitute श्रे for the सुप् affixes is, प्रगृह्य । Thus अयं इन्द्रा &c. May Indra and Brihaspati be propitious unto us.

नित—। श्रे इति सुप्राभादेव आदसः । मकार इत् 'ए' इति प्रगृह्य रूपम् ।

चतुर्थ्यां बहुवचने अथद भ्यस् इति स्थिते भ्यः 'शि' आदेशे 'अक्षे' इति रूपम्
अक्षभ्यमित्यर्थः ।

१०३ । निपात एकाजनाङ् ॥१।१।१४॥

दी—। एकः अच् निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यतः स्यात् । अ अवयम् ।
[इ वितर्के उ विस्मये (?)] इ इन्द्रः । उ उमेशः 'अनाङ्' इत्युक्तेः
अङ्गिदाकारः प्रगृह्य एव । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । किन्तु
न प्रगृह्यः । ईषदुष्याम् औष्याम् वाक्यस्मरणादोरङ् इत्यन्यत् किन्तु इति
विवेकः ।

A vowel by itself, if a निपात, is प्रगृह्य except आङ् । Thus अ
is a निपात implying censure, and we get no सन्धि in अ अवयम्
(Fie ! this is reprehensible), Similarly इ इन्द्रः (Ha ! Indra
has come) where इ implies surprise. Also उ उमेशः (Umesa
too) उ having the sense of अपि । [N. B.—Here इ वितर्के, उ
विस्मये seems to be an interpolation]. The rule says अनाङ्,
hence the आ that does not drop ऊ is प्रगृह्य । Thus आ एवं नु
मन्यसे (Ah ! Is that what you mean ?), आ एवं किल तत् (It is
indeed so). But the one that drops ऊ is not प्रगृह्य । Witness
आ लघ्वम् औष्याम् slightly warm—tepid. The distinction is this—
आ is किन्तु when implying recollection or previous misapprehen-
sion in other cases it is not किन्तु ।

नित—। एकायासी अच् अ एकाच् असङ्गायः स्वरः अ इ उ इत्यादि ।
एकः अच् यस्मिन् स एकाच् इति बहुव्रीहौ तु प्र, इत्याद्यापि प्रगृह्यतः भवति ।
ततश्च "प्रोपाभ्याम्" इत्यादि न सङ्गच्छते । 'निपातः' निपातसंज्ञकः । अण्ययवशात्
"स्वरादिनिपातमन्ययम्" (४४०—१।१।१०) इति । वर्ज्यते ताव्यते इति वर्जः
कर्मणि घञ् । आङ्गं वर्जः आङ्गं वर्जः आङ्गं भिन्न इत्यर्थः । 'अ' इति निपातः
निर्वधे अघिघे अ वधते इति शब्दकोशमुक्तः । अ अवयम् इत्यातः परम् "इ वितर्के"
उ विस्मये" इति किंचित् पुनः किंचिद् दृश्यते । अन्ये प्रसिद्धं तत् । एकतन्त्रात्
उदाहरणे अर्थनिर्देशो न हि दीयतस्तत्र मेवौ । तृतीयस्य यदि इकारस्य उकारस्य

च अर्धो निर्दिश्यते अकारस्यापि निर्दिश्येत, न च निर्दिष्टः । तृतीयस्य इकारो-
कारयोरर्थः कौस्तुभेन विरुध्यते । कौस्तुभे हि “इ विस्मये...उ लुगुत्पासनापान्वर्था-
प्यर्थेषु” इत्युक्तम् । तन्नूनं लिपिकरैर्दूषित इह कौमुदीयम् ॥ ‘आ’ इति शुद्धोऽ-
प्यस्ति आङ्गुष्ठोऽप्यस्ति ऊकारानुपपन्नः । उभयमपि प्रयोगे आरूपमेव गृह्यते ।
तत्र विवेकमाह ‘वाक्यभरण—’ इत्यादि । वाक्यमिति—पूर्वप्रक्तान्तस्य वाक्यार्थस्य
अन्यथात्वद्योतनम् इति केयटः । आ एवं तु सन्वसे इत्युदाहरणम्, नैवं पूर्वमसंख्या
इति तस्याशयः । अरणं विष्मृतस्य स्मृतिः । आ एवं किञ्च तत् इति सम्यक्ति-
अरामि पूर्वं तु विष्मृतमासीत् ॥

१०४ । ओत् ॥१॥ १।१५॥

दी— । ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईशाः ।

A निपात ending in ओ is प्रगृह्य । Thus अहो &c. with प्रकृतिभावः ।

मित— । ‘निपातः’ इत्यस्ति । निपातस्येव संज्ञा । ‘ओत्’ इति संज्ञाविधौ
कारणम् । तेमेव लिङ्गेन विधिः प्रकृतिः । तत् “येन विधिः—” इति तदन्तविधिः ।
तदाह ‘ओदन्तो निपातः’ इति ।

१०५ । सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्थे ॥१॥ १।१६॥

दी— । सम्बुद्धि-निमित्तक ओकारो वा प्रगृह्यः अवेदिके इतौ परे ।
विष्णो इति—विष्ण इति (?)—विष्णविति । ‘अनार्थे’ इति किम् ?
ब्रह्मबन्धवित्यवसीत् ।

An ओ due to सम्बुद्धि (vocative singular) is प्रगृह्य according
to Sakalya when a non-vedic इति follows. Thus after Sakalya
विष्णो इति with प्रकृतिभावः । Others have no प्रगृह्य here and
allow सन्धि leading to विष्णविति where again Sakalya drops व
and obtains विष्ण इति । Why say अनार्थे ? Witness ब्रह्मबन्धो इति
in the Vedas yielding ब्रह्मबन्धविति without प्रकृतिभावः ।

मित— । ‘निपातः’ इति न सम्बध्यते । ‘ओत्’ इत्यस्ति । तस्येव संज्ञाविधिः ।
ओत् ओकारः । ओकारः प्रगृह्यः । विष्मृत ओकारः प्रगृह्यः ? सम्बुद्धौ न

ओकारः 'सन्नुद्धिनिमित्तक ओकारः' । एष तु शाकल्यस्य मतेन प्रत्यक्षः अन्येषां न प्रत्यक्षः । तदाह 'वा प्रत्यक्षः' इति ॥ उदाहरणे शाकल्यस्य विष्ठी इति इत्येकमेव रूपम् । अन्येषां स्वरसन्धिः । अथ 'विष्ठी इति' इति चिन्त्यम् । एतच्च "लोपः शाकल्यस्य" इति व लोपेन सिद्धम् । परमिह सन्नुद्धिविषये शाकल्यस्य प्रकृतिभावात् वकार एव नास्ति कुवक्षस्य लोपः ? तत् 'विष्ठी इति—विष्ठीविति' इत्येव युक्तं प्रतिभाति इत्यादिषु वलोपी न दृश्यते ॥

१०६ । उजः ॥ १११ । १७ ॥

दो— । उज इतौ वा प्रागुक्तम् । उ इति—विति ।

The particle उ (उज्) is optionally प्रत्यक्ष when इति follows.

मित— । उज इति वतौ । उज् शब्दे जकार अनुबन्धः । उज्शब्दः शेषः । स च एकाच् निपातः । तच्च "निपात एकाच्—" इति नित्ये प्रत्यक्षले विकल्पमाह उज इति । 'शाकल्यस्य इतौ' इत्यनुवर्तते ।

१०७ । ऊँ ॥ १११ । १८ ॥

दी— । उज इतौ दीर्घः अनुनासिक प्रत्यक्षश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् । ऊँ इति—विति ।

The particle उ is optionally replaced by a long nasal उकार which too is प्रत्यक्ष when इति follows. Thus with the आदेश we get ऊँ इति and विति without it. Altogether we get three forms out of उ इति, viz. विति with यणादेश, उ इति with प्रकृतिभाव, ऊँ इति with ऊँ and प्रकृतिभाव ।

मित— । उजः इत्यस्ति । 'शाकल्यस्येतावन्तर्धे' इत्यनुवर्तते । प्रत्यक्षम् इत्यप्यस्ति । तदाह 'उज इतौ' इत्यादि ॥ पूर्वसूत्रे प्रत्यक्षत्वविकल्पः । इह प्रत्यक्षत्वे सति आदेशविकल्पः । तेन त्रीणि रूपाणि—(प्रगृह्यता नास्ति) विति । (अस्ति प्रगृह्यता) उ इति—ऊँ इति ।

१०८ । मय उजो वो वा ॥ ८।३।३३॥

दी- । मयः परस्य उजो वो वा स्यादचि । किम् उक्तम्—किम्बुक्तम् ।
वस्य असिद्धत्वात् नानुस्वारः ।

उ is optionally replaced by व when it comes after a वर्गीय consonant and is followed by a vowel. Thus in किम् उ उक्तम् the particle उ is प्रवृत्त by "निपात एकाच्—" । As such it takes no change and the only form is किम् उक्तम् । But this rule suggests the optional change of उ into व । Thus the alternative form is किम् व उक्तम्, i.e. किम्बुक्तम् । Here note that though किम् is a पद and a हल् follows, yet the म of किम् does not become ञतुस्वार because the rule "भीऽनुस्वारः" (८।३।३३) does not apply. To this rule the व is not an accomplished fact (चसिद्ध) being guided by "मय उजः—" which is subsequent to "भीऽनु—" ।

मित- । मय इति प्रत्याहारः । मयः इति पञ्चमी उज इति षष्ठी । तदाह मयः परस्य इत्यादि ॥ किम् इति किम् उ इत्येतयोः समाहारः । तव उ इति एकाच् निपातः । तस्य "निपात एकाच्—" इति नित्ये प्रकृतिभावे प्राप्ते 'व' इति वैकल्पिकी विकारी विधीयते ॥ किम्बुक्तम् इत्यत्र किम्बुक्तम् इति न भवति । इति परे एव ञतुस्वारः । इह तु "मयः उजः—" इति यो वकारः स पूर्ववर्तिना "भीऽनुस्वारः" इति सूत्रेण उकाररूपेणैव गृह्यते । अतो हल्भावात् नानुस्वारः ॥

१०९ । ईदूतौ च ससम्यर्थे ॥ १।१।१८॥

दी- । ससम्यर्थे पय्यंवसजम् ईदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात् । सोमो गौरी अधिष्ठितः । मामकी तन् इयि । "सपां छलुक्—" (३।६।१—७।१।३६) इति ससम्या लुक् । 'अर्थ'—ग्रहणं किम् ? दूतौ अर्थान्तरोपसंक्रान्ते मा भूत् । वाप्यामभ्यो वाप्यभ्यः ।

A word with ई or ऊ final in it is प्रगृह्य if it ultimately acquires the sense of ससमो । In the example गौरी अधि is a

vedic license for गौर्यान् अघि, the सुप्, i.e. छि being elided by "सुपो सु-लुक्—" etc. गौरी has thus acquired the sense of सप्तरी becomes a प्रगृह्य । Hence by प्रकृतिभाव we get गौरी अघि । Similarly मामसौ तनू stands for मामक्षा तन्वाम् । तनू thus being प्रगृह्य there is प्रकृतिभाव in तनू इति । Why say सप्तम्यर्थे instead of सप्तम्याम् ? In a compound a new sense being added we do not get the संज्ञा । Thus व्याप्याम् अत्र; when compounded gives बापी अत्र where बापी stands for बाप्याम् not as mere सप्तम्यन्त word but as a सप्तम्यन्तविशेषण of अत्र । With this new sense added we do not get सप्तम्यर्थे alone ; hence no संज्ञा, no प्रकृतिभाव—वाप्यत्र ।

मिति— । 'शाकल्यस्य' इत्यादि निवृत्तम् । 'प्रगृह्यम्' इत्यस्ति । 'सप्तम्यर्थे' सप्तम्यर्थमात्रे 'पर्यवसन्न' परिणतम् । स्वार्थव्यतिरिक्तं सप्तम्यर्थमात्रं बोधयत् इत्यर्थः । केवलयोः ईदृशीः सप्तम्यर्थे पर्यवसानं न दृश्यते ईदृश्या 'ईदृश्या' मिति । ईदृश्या शब्दस्वरूपमित्यर्थः ॥ गौरी तनू इति सप्तम्या लुक् । ततो गौरी तनू इति सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नम्, तत्र स्थितौ ईकारोकारौ तु न तथा, इति सार्थकं तदन सङ्गम् । समुदायस्य प्रगृह्यत्वे अवयवयोरीकारोकारयोरपि प्रगृह्यतां, ततः स्वरसन्धेरभावः ॥ सूत्रे 'अर्थसङ्गम्' अर्थशब्दस्योच्चारणं किम् ? 'ततो' समासे 'अर्थान्तरिण' सप्तम्यर्थभाट्टान् अन्येन अर्थेन 'उपसंक्रान्ते' मिलिते सति प्रगृह्यसंज्ञा 'मा मूत्' इति अर्थसङ्गणं कृतम् । 'वाप्याम्' इति सप्तम्यर्थमात्रे स्थितः शब्दः । 'वाप्यामत्र' इति तु सप्तम्यर्थव्यतिरिक्तोऽपि कचिदत्रशब्देन संज्ञाः अर्थो गम्यते येन 'व्याप्याम्' इति अत्रशब्दस्य विशेषणं भवति । ईदृशस्थलि समासे विभक्तिक्षीपे 'बापी अत्र' इति स्थिते केवलस्य सप्तम्यर्थस्य अभावात् पूर्वस्य प्रगृह्यता नास्ति । ततो यथादेशे 'वाप्यत्र' ॥

११० । अथोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥८॥४॥५॥७॥

दी— । अप्रगृह्यस्य अणः अवसाने अनुनासिको वा स्यात् । द्विधि—
द्विधि । 'अप्रगृह्यस्य' किम् ? अग्नी ।

इत्यक्षसन्नि प्रकरणम् ।

अ, इ, उ, if not प्रगृह्य, become अनुनासिक optionally when at a stop. Why अप्रगृह्यस्त्र ? Witness अघ्री which being प्रगृह्य does not become अनुनासिक ।

Here ends the section on स्वरसन्धि ।

नित—। 'अण्' इति अ, इ, उ । "पूर्वेऽथैवाण्यङ्गाः सर्वे परित्येवैण्यङ्गा मताः । ऋतेऽङ्गदित् सवर्णस्येक मेतत् परेण तु ॥" "भावमाने" इति पूर्वस्य मनुवर्तते । तदाह 'अप्रगृह्यस्त्र' इत्यादि । अण् किम् ? कर्त्तुं । हर्त्तुं ॥ 'अच् सन्धिः' स्वरसन्धिः । स्रष्टव्याथै चकारस्य ककारादिकं प्रदानकार्यं न कृतम् । यथा च पाणिनिरपि प्रयुङ्क्ते "अल्पाक्षतरम्" इति ।

अथ हल्सन्धिप्रकरणम्

१११ । स्तोः युना युः ॥८॥४॥४०॥

दी—। सकारस्तवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारस्तवर्गौ स्तः । हरिश्चोते रामश्चिनोति । सञ्चित् । शार्ङ्गिञ्जय ।

स and तवर्ग change into श and चवर्ग respectively when they come in contact with श or चवर्ग । Thus हरिश्चोते becomes हरिश्चोति (स in contact with श), रामश्चिनोति becomes रामश्चिनोति (स in contact with च), सत् चित् becomes सच्चित् सञ्चित् (तु in contact with च), शार्ङ्गिञ्जय becomes शार्ङ्गिञ्जय (तु in contact with च stand for तवर्ग and चवर्ग by "अङ्गदित्—") । In the third example त् is changed into च and in the fourth न becomes ञ, in each case the substitute being the most similar to what it replaces. Again when two letters are to be in contact either may precede the other. Also the contact may be of स and तु separately with श or चवर्ग । Thus four cases of contact arise with each of स and तु giving altogether eight cases, viz, स श, श स, स च, च स, तु श, श तु, तु च, च तु ।

मिव—। स् इति सकारः, श् इति शकारः। तु इति तवर्गे, चु इति चवर्गे।
सुप्ते 'सोः' इत्यत्र स् इति षष्ठ्यान् लुप्तविभक्तिकं भिन्नं पदम्। तेन 'सोः' इति
सकारस्य तोय इत्यर्थः। एवं 'युना' इत्यत्र श् इति तृतीयात् लुप्तविभक्तिकं भिन्नं
पदम्। युना इत्यस्य शकारेण युना च इत्यर्थः। 'युः' इत्यस्य शकारः युय इति ॥
'योगे' इत्यध्याहार्यम्। तदाह 'सकारतवर्गयोः' इत्यादि। शकारचवर्गाभ्याम्
इति सङ्घाते तृतीया। शकारचवर्गाभ्यां सङ्घ योगे इत्यर्थः ॥ इह 'सो' इति
सूत्राच्चर्वं परिहृत्य 'युना' इति शुकनिर्देशः कृतः। तत्र प्रयोजनं वर्षयोग्यतासम्भवं
विन्यासोऽस्तु इति। 'सो' इत्युक्ते "तस्मिन्निति—" इत्यनेन पूर्वयोरेव सकारतवर्गयोः
आदेशः स्यात् पर्यायान् स्यात्। ततो यञ् न यञ् इत्यादि न सिध्येत् ॥ "यथा-
संख्यम्—" इत्यनेन 'सो युः' इति यथासंख्यं नेयम्—सकारस्य शकारः तवर्गस्य चवर्गे
इति। 'युना' इति तु न तथा। सकारस्य शकारेण चवर्गेणापि योगे भवति।
एवं तवर्गस्यापि। एतत्तु उत्तरत्वं स्फुटीभवति ॥ अदाहरणेषु हरिः श्रुते इति
"वा श्रुति" इति विसर्जनौयस्य सः। हरिस् श्रुते इति जाते अनेन युत्वम्। एवं
रामयिनोति इत्यत्रापि। तृतीये सत् चित् इति स्थिते तुल्ये सच् चित् इति।
सच् इत्यत्र पदान्तशकारः। ततः "भलां जशोऽने" इति प्राप्ते चकारस्य असिद्धत्वात्
तकाररूपेणैव यङ्गं तेन च जशले दकारः। सद् चित् इति जाते पुन्युल्ले सञ्
चित्। "खरि च" इति जकारस्य चले सच् चित् सञ्चित्। इयं नागेशस्य प्रक्रिया।
अन्यथापि सिद्धति लाघवश्च भवति। तथा च—सत् चित् इति स्थिते जशले सद्
चित्। तुल्ये सञ् चित्। चले सञ्चित् ॥

११२। शात् ॥८॥१४४॥

दी—। शात् परस्य तवर्गस्य चुत्वं न स्यात्। विश्वः। प्रश्नः।

The चवर्गे substitute is not allowed when तवर्गे follows श्।
Thus विश्व् न has तवर्गे after श्, hence the न is not changed into
ञ and the form is विश्वः। Similarly प्रश् न प्रश्नः। This implies
that the contact of श् and चु has to be taken separately with
each of स and तु।

मित—। 'न' पदान्तात् इत्यतः 'न' इत्यनुवर्तते । "तीः यि" इत्यतः 'तीः' इति च । शात् तीः न इत्यनयः । तदाह 'शात् परस्य' इत्यादि ॥ सति सम्भवे नियमः । तत् "सीः—" इत्यनेन सात् परस्य तीः अपि आदेशः प्राप्त इत्यनुमीयते । आप्यते च 'स्तुना' इति योगी यथासंख्यं न नेय इति ॥ विह गतौ इति धातोः भावे नङ् प्रत्यये प्रथमम् अन्तरङ्गस्तुक् तस्य च तुः । ततः सतुङ्स्य 'ह्य' इत्यस्य शकारादेशे विश् न विशः । मङेरपि तुकि चूर्त्वं ततः शकारादेशः । विशेषस्तु अस्य छिति नङि प्राप्तं सम्प्रसारणं "प्रथे चासन्नकाली" इति निपातनात् न भवति ॥ सूत्रमेतत् "तीः यि" इत्यतः परं पाठ्यम्, मन्ये लिपिकरप्रसादात् इदमेव लिखितम् ॥

११३ । टुना टुः ॥८।४।४१॥

टी—। स्तोः टुना योगे टुः स्यात् । रामपृष्ठः । रामटीकते । पेष्टा । तटीका । चक्रिण्डीकसे ।

स becomes च and तवर्ग becomes टवर्ग when coming in contact with च or टवर्ग । Here also the contact may be in the order स च or पष्ठ, स टु or टुस etc." The examples are रामस् पृष्ठः रामपृष्ठः रामस् टीकते रामटीकते Rama goes, पेष् ह पेष्ट (पेष्टा), तद् टीका तद् टीका तट् टीका, चक्रिन् टीकसे चक्रिण् टीकसे are you going in, O chakrin.

मित—। इहापि च इति लुप्तविभक्तिकं पदम् । स्तोः इत्यनुवर्तते । प्राग्वत् टुना इति यथासम्भवं योगः टुः इति तु यथासंख्यम् । रामप् पृष्ठः इति सकारस्य वकारिणः । रामटीकते इत्यत्र सकारस्य टुना । पेष्टा इत्यत्र पिप् सधूर्तने इत्यतः कर्त्तरि ह्रस्वि पिप् ह पेष् ह पेष्ट इति प्रातिपदिकम् ततः पेष्टा इति तीः वकारिणः । तस्य टीका इति समासे सुप्रसङ्गिकं तद् टीका इति स्थिते तुल्ये तद् टीका चर्त्वे तट् टीका ॥

११४ । न पदान्तादोरनाम् ॥८।४।४२॥

टी—। 'अनाम्' इति लुप्तपृष्ठीकं पदम् । पदान्तात् टवर्गात् परस्य अनामः स्तोः टुर्न स्यात् । षट् सन्तः । षट् ते । 'पदान्तात्' किम् ? ईद्रे । 'तोः' किम् ? सर्पिष्टमम् ।

'अनाम्' is a पद that has elided the यद्वीचिभक्ति from it. स and तु, except the तु that is in नाम् (genitive plural), do not become ष and टु if coming after a टु final in a पद। Thus षट् सन्तः with स unchanged and षट् ते with त unchanged. Why say पदान्तात् ? In ईड् ते the ड is a टु but not पदान्त, hence ईड् टे with त changing into ट। Next ड becomes ट by "खरिच"—ईडे। Why say टीः ? Because the prohibition is intended only when टु precedes and not when ष precedes. Thus सर्पिस् तम gives सर्पिष्टतम् and then सर्पिष्टतम् changing त into ट।

नित—। 'टीः' इति पञ्चमौ। 'पदान्तात्' इति 'टीः' इत्यस्य विशेषणम्। 'स्त्रीः' इत्यनुवर्तते। 'नाम्' इति नकारयुक्तं षट्ठीवङ्गवचनम्। 'अनाम्' नामभिन्नम्। तस्य 'अनाम्' लक्षणया नाम् भिन्ने स्थितस्य इत्यर्थः। 'स्त्रीः' इत्यस्य विशेषणमेतत्। सूत्रे तु 'अनाम्' इति वक्तव्ये 'अनाम्' इति सुप्रसङ्गीकमुक्तम्। तदाह 'पदान्तात्' इत्यादि॥ 'टीः' इति किमर्थमुच्यते ? षकारात् प्रतिषेधो ना भूदिति। तथाच सर्पिस् तम इति स्थिते "इस्त्रात्तादौ—" इति श्रुते सर्पिष् तम इति। इह टुत्वं भवत्येव—सर्पिष्टतम्। ननु अत्र "स्त्रादिष्वसर्वनामस्थाने" इति षकारः पदान्तः। तेन "भस्त्रा जशोऽन्ते" इति तस्य जश्रुत्वे ङकारः। ततः सर्पिष्टतम् इति आति ङकारस्य टुत्वमाश्रित्य इहापि प्राप्तः एव प्रतिषेधः। तत् किमुच्यते षकारात् प्रतिषेधो ना भूदिति एवमर्थे 'टीः' इति ? उच्यते—"इस्त्रात्तादौ—" इति श्रुत्वं "पूर्वचा—" इति सूत्रेण जश्रुत्वं प्रति असिद्धम्, तेन ङकारो न भवति॥ नास्तु ङकारी दीधान्तरं तु प्रसज्यते। किम् ? असिद्धे षकारे सकाररूपेण ग्रहणान् तस्य जश्रुत्वे सर्पिष्टतम् ततः सर्पिष्टतम् इत्यनिष्टं प्राप्नोति मैवम्। इह "ससजुषो रुः" इत्यपवादेन अन्तरङ्गं जश्रुत्वं नाधितम्। तस्यापि रुत्वस्य अपवादो "इस्त्रात्तादौ—" इति षकारः "परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरीपरं बलीयः" इति रुत्वमपि नाधित्वा प्रवर्तते इति सर्वमवदातम्॥

दी—। "अनामूनवतिनगरीयामिति वाच्यम्" (वार्तिक)। अयशाम्। अयशवतिः। अयशगर्व्यः।

We should say except the तु that is in नाम्, नवति or नगरी।

Thus यद् नाम् = यङ् नाम् = यष् नाम् = यष्णाम् । यद् नवति = यङ् नवति &c. यद् नगर्ग्यः = यष् नगर्ग्यः &c.

मित— । यष्णाम् इत्येष यङ् नाम् इति स्थिते जश्नत्वेन यङ् नाम् । “प्रत्यये भाषायां नित्यम्” इति वर्गपञ्चमे यष्णाम् । ततः टवर्गादुत्तरस्य नाम्स्थितनकारस्य टवर्गः । यङ्घिका नवतिः इति विग्रहे यद् नवति इति स्थिते जश्नत्वादिकं प्राप्नोत् । वर्गपञ्चममस्तु इष्ट वैकल्पिकः, तेन यङ्घवतिः इत्यपि भवति । एवं यङ्गर्ग्यः यङ्घगर्ग्यः इत्यपि ॥

११५ । तोः षि ॥ ८।४।४३ ।

दी— । तवर्गस्य षकारे परे न घृत्वम् । सन्पष्ठः ।

If it follows, तवर्ग does not change into टवर्ग । Thus सन्पष्ठः, the sixth is an honest man, does not become सष्यः पष्ठः ।

(८२) । भक्तो जशोऽन्ते ॥ ८।२।३६ ॥

दी— । वागीशः । चिद्रूपम् ।

Already explained (See No. 84 ante), वाच् ईश gives वाक् ईश by “चोः कः” (8. 2. 30), and then वाग् ईश (वागीशः) by जश्नत् । चित् रूप gives चिद्रूपम् by जश्नत् ।

मित— । सूत्रं व्याख्यातं प्राक् । वाचानीश इति विग्रहे वाच् ईश इति स्थिते कुले वाक् ईशः, जश्नत्वे वागीशः । चित् रूपमस्य इति विग्रहे जश्नत्वे चिद्रूपम् ।

११६ । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥ ८।४।४५ ॥

दी— । यरः पदान्तस्य अनुनासिके परे अनुनासिको वा स्यात् ।
एतन्मुरारिः—एतद्मुरारिः ।

A nasal is optionally the substitute of a consonant other than च if it is final in a पद and a nasal follows. The nasal most similar to च is न hence एतद् or एतन् in the example.

मित—। 'पदान्तात्', इत्यस्ति । तच्च षष्ठा विपरिणतं 'यरः' इत्यस्य विशेषणं भवति । तदाह 'यरः पदान्तस्य' इत्यादि । 'अनुनासिकः' वर्गपञ्चमः । एष मुरारि इति विषये एतद्, मुरारि इति स्थिते दकारस्य अन्तरतम आदेशो नकारी भवति वा ॥

दी—। स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरथं रेफे न प्रवर्तते । चतुर्मुखः ।

This rule does not apply to र because the nasal substitute of र is not similar to it in the matter of *both* स्थान and प्रयत्न । In the matter of स्पर्श letters alone this double similarity is available. Hence the rule gets full scope with स्पर्श letters and therefore applies to them only. Consequently र is not changed in चतुर्मुख ।

मित—। इह यी हि अनुनासिक आदेशः तेन सङ्ग स्थानी सदृशतमो भवितुमर्हति । तेनैव 'विधिरितार्थः' स्यात् । रेफस्तु न तादृशः स्थानी । तस्य अनुनासिक आदेशो णकारः । तेन सङ्ग स्थानतः सदृशोऽपि रेफः प्रयत्नेन भिन्नः । तत् तेव विधिरितार्थता रेफे । 'स्पर्शे' तु विषये आदेशेन सङ्ग 'स्थानेन प्रयत्नेन' च 'अन्तरतमः' सदृशतमः स्थानी भवति । स्पर्श एव विधेरितार्थः ॥

दी—। "प्रत्यये भाषायां नित्यम्" (वार्तिक) तन्मात्रम् । चिन्मयम् । कथं तर्हि "मदोदयाः ककुब्जन्तः" इति ? यवादिगणे दकारनिपातनात् ।

This is obligatory in secular writings when the अनुनासिक is in a प्रत्यय । Thus तदमाच always gives तन्माच । चित्तनय always yields चिन्मय । Well then how would you defend ककुब्जन्तः in Kalidasa's "मदोदयाः ककुब्जन्तः" ? This is because the यवादि list reads ककुब्जान् without changing the द ।

मित—। 'अनुनासिकेऽनुनासिकः' इत्यस्ति । 'यरः' इति च । 'यरः अनुनासिके प्रत्यये' परे 'भाषायां नित्यम् अनुनासिकः' आदेशो भवति । तन्माचमिति

परिमाणे मात्रच् प्रत्ययः । चिन्मयमिति स्वाधे मयट् । यवादिगन्धे ककुभान् इति पाठो दृश्यते । तेन ककुभान् इति न भवति ॥

११७ । तोलि ॥ ८।४।६० ॥

दी— । तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तद्धयः । विद्वान्-
लिखति । नकारस्य अनुनासिको लकारः ।

When ल follows, a letter of the तवर्ग class is replaced by one homogeneous with what follows. Thus तद्धय becomes तल्लय with ल substituted for द because ल itself is homogeneous with ल । Similarly विद्वान् लिखति yields विद्वान् लिखति with a nasal ल substituted for न—nasal, to make it as similar to न as is possible.

नित— । “अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः” इत्यतः ‘परसवर्णः’ इत्यनुवर्तते । ‘लि’ इति लकारे इत्यर्थः । तदाह ‘तवर्गस्य लकारे’ इत्यादि ॥ परस्य सवर्णः परसवर्णः । लकार इह परः । तस्य च सवर्णो लकार एव वर्णान्तरेण स्थान-
प्रयत्नाभ्यां तुल्यता नास्ति इति नास्तेव तस्य सवर्णं वर्णान्तरम् । तत् लकार एव पूर्वस्यादेश इति फलितम् ॥

११८ । उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ८।४।६१ ॥

दी— । उदः परयोः स्यास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । “आदेः परस्य”
(४४) । उत्थानम् । उत्तम्भनम् । अत्र अधोपस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः । तस्य “भरो भरि—” (७१) इति पाञ्चिको लोपः । लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणम् । न तु “खरि च” (१२१) इति चत्वंम्, चत्वं प्रति थकारस्य असिद्धत्वात् ।

The roots स्या and स्तम्भ take the सवर्ण of the preceding when they come after the prefix उदः । By the rule “आदेः—” this change affects the first letter of स्या and स्तम्भ । Thus उदः स्यानि = उत्त्थानि = उत्तम्भानि &c. Here the स has to become a सवर्ण of the तवर्ग that precedes it. Of the तवर्ग letters again द is the

most similar to स because both of them are non-resonant and spend much breath, thence च is substituted. The च here optionally elides by "भ्रूते—". Eliding we get उत्थानम् &c. If no elision the च stands unchanged; "खरि च" does not change it into त because the च having come here by a later rule, "खरि =" does not recognise it and takes it as स (चसिद्ध) by "पूर्वचासितम्".

मित—। 'उदः' इति पञ्चमी। "तथादित्युत्तरस्य" इति परस्य चयं विधिः। तदाह 'उदः परयोः' इति पूर्वस्य अव्यवहितपूर्ववर्णस्य यः सवर्णः स स्यात्। दकारस्य य सवर्णः तवर्गे इति यावत् स आदेशः स्यादित्यर्थः। कस्य आदेशः? परभूतयोः स्थानभ्योः। 'परस्य' आदेशः तस्य 'आदिः' वर्णस्य भवति। तत् सकारस्यायं आदेशः। "स्थानेऽन्तरतमः" इति तवर्गे सकारस्य अन्तरतमी यो वर्णः स आदेशः स्यात्। स तु यकारः; उभावपि सकारयकारौ यद्यौ महाप्रायौ च। एवम् उदः स्थान इति स्थिते चत्वे उत्थान, यकारे उत्थान इति। इह "भ्रूते भ्रूति—" इति प्रथम यकारस्य वैकल्पिकी लोपः। लुप्ते उत्थान = उत्थानम् इति रूपम्। एवम् उत्थानम्। 'लोपाभावे' यकारे परे पूर्वसकारस्य तकारो न भवति, "खरि च" इति तु पूर्ववर्तिं स्य यकारस्य परवर्तिना "उदः—" इति सूत्रे च लक्ष्यम्। पूर्वं प्रति परमसिद्धमिति भ्रूति स्थकारः। सकार एव स न यकारः। सकारः पुनः स्वयमेव चरु, तत् तत्र प्रति चत्वे न प्रवर्तते। तेन उत्थानम् इति पाचितं रूपम्। एवम् उत्थानम् इति च ॥

११८। भूयो ह्योऽन्यतरस्याम् ॥८॥४॥२॥

दी—। भूयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात्। बोधवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ्य एवादेशः। वाग्वरिः— वाग्वरिः।

ह coming after a सवर्णच, except the fifth of a वर्गे, optionally changes into the corresponding सवर्ण of the letter preceding. The आदेश here is the fourth letter of the वर्गे because that is the

most similar to ह which in its pronunciation has sound, resonance much loss of breath and a contracted throat. Thus starting with वाच्, हरि we get वाक्हरि by कुल, next वाग् हरि by जश्त्वं । In this ह becomes optionally घ, hence &c.

मित—। 'सवर्णः' इत्यनुवर्तते 'पूर्वस्य' इति चास्ति । भर् इत्यपञ्चमः स्वर्ण-
वर्णः । 'भर्' इति पञ्चमी । गम्यमानपरशब्दयोगे पञ्चमी । 'हः' इति षष्ठान्तः
स्थानी । 'पूर्वस्य सवर्णः' आदेशः । तदाह 'भयः परस्य' इत्यादि । वाचा वाचि
वा हरिः सिंह इव इति वियहे वाच्, हरि इति स्थिते कुले वाक् हरि जश्त्वे वाग्
हरि । ततो हकारस्य गकारसवर्णे आदेशे कर्त्तव्ये स्थानसाम्यात् कखघाः सर्वेपव
प्राप्ताः । परं घोषादिभिरनुवर्तित्वो घकार एव । स एवादेशः ॥

१२० । शब्दोऽटि ॥८॥४॥३॥

दी—। पदान्तात् भयः परस्य शस्य ह्यो वा स्यात् अटि । दस्य
चुत्वेन जकारे कृते—

When श comes after a भय which is पदान्त, it optionally becomes ह if अट् follows. (Compounding स शिवः we get तद् शिव । Now) by "सोः—" changing द into the corresponding चवरी which is ज we have तज् शिव and then—

मित—। 'भयः' इत्यस्ति तत्र पञ्चम्यन्तम् । "वा पदान्तस्य" इत्यतः 'पदान्तस्य'
इत्यनुवर्तते पञ्चम्या च विपरिणम्यते । ततो 'भयः' इत्यस्य विशेषणं भवति ।
'अन्यतरस्याम्' इति चास्ति । 'श' इति षष्ठान्तं स्थानी । 'हः' इत्यादेशः तदाह
'पदान्तात् भयः' इत्यादि । अट् इति प्रत्याहारः । स शिवः इति समासे तद् शिव
इति स्थिते "सोः—" इति दस्य चुत्वे तज् शिव इति ।— शेषमग्रे ।

१२१ । खरि च ॥८॥४॥५॥

दी—। खरि कलां घटः स्युः इति जकारस्य चकारः । तच्छिवः—
तच्छिवः ।

A भल् becomes a चर् when खर् follows. This changes the ज into च in तञ् शिव and we have तच् शिव। Now with the optional change of श into ऋ we have तच् ऋवः and तच शिवः।

मित—। “भलां जशः—” इत्यतो ‘भलाम्’ इत्यनुवर्तते। “अभ्यासे चर् च” इत्यतः ‘चर्’ इति च। ‘भलाम्’ इति स्थानो ‘चर्’ इत्यादेशः। तदाह ‘खरि भलाम्’ इत्यादि। उदाहरणे तञ् शिव इत्यत्र अनेन ‘जकारस्य चकारः’। तच् शिव इति जाते शकारस्य क्त्व विकल्पः ॥ इह तु नागेशेन प्रथममेव जकारः कृतः। प्रथमं शस्य क्त्वे कृतेऽपि तदेव रूपम्। तथा च—तद् शिव इत्यत्र क्त्वे तद् क्वि (८४।६९)। दकारस्य युत्वे कर्त्तव्ये कस्य असिद्धत्वे शकार एव सः। तेन पुल-प्रवृत्तिः (८४।४०)। ततः तञ् ऋव इति जाते जकारस्य चत्वे कर्त्तव्ये ककारस्य असिद्धत्वात् शकाररूपेण गृह्यम्। शकारोऽपि खर् तेन चत्वम्। सिद्धञ्च तच् ऋवः इति ॥

दी—। “कृत्वममीति वाच्यम्” (वार्तिक)। तच्च छोकेन—तच्च श्लोकेन। अमि किम्? वाक् श्रोतति।

It should be said that the change into ऋ takes place when चम् follows and not restricted to चट् only. Thus तद् श्लोक also changes श optionally. Why अमि? Witness वाक् श्रोतति which does not change श because the following letter च is beyond the range चम्।

मित—। सूत्रे ‘चटि’ इति स्वल्पमुच्यते। ‘अमि’ इति वक्तव्यम्। तेन जकारि परेऽपि क्त्वविकल्पः।

१२२। मीऽनुस्वारः ॥८।३।१३॥

दी—। मान्तस्य पदस्य अनुस्वारः स्यात् हलि। “अलोऽन्त्यस्य” (४२)। हरिं वन्दे। ‘पदस्य’ इति किम्? गम्यते।

A पद ending in म will take अनुस्वार when a हल् follows. By “अलोऽन्त्यस्य” the final letter, i. e., म becomes अनुस्वार। Thus

हरिम् वन्दे = हरिं वन्दे । Why पदस्य ? Witness गन्त्यते where गन् is not a पद and न does not change.

मित । 'पदस्य' इत्यधिकृतम् । पदस्य स्थाने इत्यर्थः । पदमिति स्थानी । 'मः' इति षष्ठान्तं विशेषणं 'पदस्य' इत्यस्य । तदन्तविधिना 'मान्तस्य पदस्य' इति लभ्यते । 'अनुस्वारः' आदेशः । न हि 'मान्तस्य पदस्य' सर्वस्य किन्तु "अलोऽन्तास्य" । तेन पदान्तस्य मकारस्य अनुस्वारः आदेश इत्याधातम् । अन्वयाप्ययमर्थो लभ्यते— 'मः' इति स्थानषष्ठी । मकारः स्थानी । उत्तरसूत्रे अपदान्तस्य मकारस्य विशिष्य वचनात् इह पदान्ती मकारः । एवम् पदान्तस्य मकारस्य अनुस्वार इति स एवार्थः । पूर्वसूत्रात् 'इलि' इत्यनुवर्तते ॥

१२३ । नद्यापदान्तस्य भलि ॥८॥१२४॥

वी— । नस्य मस्य च अपदान्तस्य भलि अनुस्वारः । यशांसि । आक्राम्यते । भलि किम् ? मन्यते ।

अनुस्वार is the substitute of both न and म when they are not पदान्त and a भल् follows. Thus यशस् इ = यशान्स् इ = यशांसि ; आक्रम्यते = आक्राम्यते । Why say भलि ? Witness मन् य ते = मन्यते without changing न into अनुस्वार because य is not a भल् ।

मित— । 'नः' इति षष्ठी । चकारेण 'मः' इति पूर्वसूत्रात् अनुकथ्यते । 'अनुस्वारः' इत्यनुवर्तते । तदाह 'नस्य मस्य च' इत्यादि ॥ यशस् शस् इति स्थिते "जशस्यसीः शिः" इति शि' आदेशे यशस् शि = यशस् इ । "नपुंसकस्य भक्तचः" इति तुमि यशन्स् इ । "सान्तमङ्गतः" इति दीर्घे यशान्स् इ = यशांसि । आक्राम्यते इत्यत्र "आङ् उद्गमने" इत्याद्यनेपदम् । लटि आक्रम्यते इति काले अनुस्वारः ।

य२४ । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥८॥१२५॥

वी— । स्पष्टम् । अङ्कितः । अन्वितः । कुण्डितः । शान्तः । गुम्फितः । 'कुर्वन्ति' इत्यत्र गाले प्राप्ते तस्य असिद्धत्वात् अनुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्य असिद्धात् न गाल्वम् ।

The sense is clear—When य् follows, an अनुस्वार becomes the corresponding सवर्ण of the following letter. Thus चञ्जित becomes चञ्जित &c. In कुर्वन्ति we expect ष by “रषाभ्याम्—” with the form कुर्वन्ति। But then the ष is असिद्ध to the rule “नशापदान्तस्य—”। This rule sees न here and changes it into अनुस्वार and yields कुर्वन्ति। “अनुस्वारस्य ययि—” now operates and gives कुर्वन्ति। To this form “रषाभ्याम्” does not apply because the न is no longer natural but brought in by “अनुस्वारस्य—”। Thus being असिद्ध to “रषाभ्याम्—” that rule sees न here and does not operate.

नित—। ‘परसवर्णः’ इत्यत्र ‘पर’ इति सुप्तप्रतीकं पृथक् पदम्। ‘परस्य सवर्णः’ इति वाच्ये विभक्तिलोपः सौवः। ‘कुर्वन्ति’ इत्यत्र “रषाभ्याम्—” इति षत्वं प्राप्तम्। “नशापदान्तस्य—” इत्येतत् प्रति तत् असिद्धम् इति तेन अनुस्वारः। “अनुस्वारस्य ययि—” इति तकारस्य सवर्णं नकारे कृते भूयोऽपि ‘कुर्वन्ति’ इत्येक रूपम्। एतत् प्रति तु “रषाभ्याम्—” इति न प्रवर्तते। परशास्त्रेण कृतीऽयं नकारः “रषाभ्याम्—” इति पूर्वशास्त्रं प्रत्यसिद्धः। एतदेवीक्षमनुस्वारौमूती षत्वमतिक्रामतीति ॥

१२५। वा पदान्तस्य ॥८॥५८॥

दी—। पदान्तस्य अनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात्। त्वङ्करोपि—त्वं करोपि। स्य्यन्ता—संयन्ता। सव्वत्सरः—संवत्सरः। यल्लोकम्—यं लोकम्। अक्षानुस्वारस्य पक्षे अनुनासिका यवलाः।

अनुस्वार final in a पद becomes optional by the सवर्ण of the letter following it that is a यय्। Thus त्वङ्करोपि &c. In संयन्ता the अनुस्वार has to be optionally the सवर्ण of य। But सवर्ण of य is य itself and no other. This य has to be nasal to have some similarity with the अनुस्वार। Hence optionally स्य्यन्ता or संयन्ता। Similarly the other two also. In these the alternatives are nasal य, व and ङ।

नित—। पूर्वसूत्रेण मिलितोऽन्वयः। तदाह पदान्तस्य अनुस्वारस्य इत्यादि।
संयन्ता इत्यादि पत्रे 'अनुस्वारस्य अनुनासिका यवलाः' तेनैव यथा कथञ्चित् अनुस्वारस्य
तुल्यता भवति।

१२६। मो राजि समः कौ॥८।१।२५॥

दी—। क्विन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात्। सत्राद्।

The root राज् with क्तिप् attached following सम्, the म of सम्
will remain as म। Thus सम् राज् क्तिप् = सत्राट्।

नित—। "मीऽनुस्वारः" इत्यतः 'मः' इति षष्ठान्तमनुवर्त्तते। तच्च स्थानि।
मुखे 'मः' इति प्रथमान्तम् आदेशः। मिलिते हे मकारस्य मकारः स्यात् इत्यर्थः
गमयतः। कस्य मकारस्य? 'समः' मकारस्य। कदा? 'राजि' राजधातौ परे
किम् अवशिष्टेषु? न इत्याह 'कौ' किपि परे। तदाह 'क्विन्ते राजतौ' इत्यादि।
मकारः प्रकृत्या तिष्ठति अनुस्वारी न भवति इति फलितम्।

२२७। हे मपरे वा॥८।१।२६॥

दी—। मपरे हकारे परे मस्य म एव स्याद्वा। 'हल्ल् हल्ल् चलने'।
किम् हल्लयति—किं हल्लयति।

If ह follows and after it comes another म then the preceding
म optionally stands as म। Thus in किम् हल्लयति—what is it
that quakes, the म of किम् either stands unchanged or becomes
अनुस्वारः। हल्ल् and हल्ल are two roots meaning चलनम् moving.

नित—। 'मो मः' मकारस्य मः स्यात् इत्यस्ति। 'मः परे' यस्मात् तादृशे
'ह' हकारे परे। 'वा' इति पत्रे मभावात् मुखे अनुस्वारः।

दी—। "यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम्" (वार्त्तिक)।

If however य, व, or ल follows the ह the आदेश is य, व, or ल
optionally.

मित—। 'यवलपरं' इकारे 'यवला वा' भवन्ति पूर्वस्य मकारस्य । कदा यकारः कदा वकारः कदा वा लकार आदेश इत्याकाङ्क्षायां व्यवस्थाप्य—

१२८ । यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥१॥१०॥

दी—। समसम्बन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात् । किम् ह्यः—किं ह्यः । किम् ह्यलपति—किं ह्यलपति । किं ह्यलपयति—किं ह्यलपयति ।

In any injunction if a certain set of words is followed by others of an equal number the constituents of the different sets are to be taken as related in the order of enumeration. In the Varttika above the set य व ल is followed by the set यवल । Here य goes with य, व with व and ल with ल । The substitutes are nasal, किम् ह्यः, किम् ह्यलपति &c. are the original forms, the substitutes, are यै, वै, लै ।

मित—। अनु पश्चात् देशनमुच्चारणम् अनुदेशः विधिभाजो निर्देशात् परं विधेर्वा किञ्चेनिमित्तस्य वा निर्देशः ॥ 'समाना' समसंख्यकानाम् ॥ संख्या संख्यामम् उच्चारणम् । संख्यामनतिक्रम्य उच्चारणक्रममाश्रित्य इति 'यथासंख्यम्' । समानामनुदेशो यथासंख्यं भवति इति वेदितव्यम् । काचित् शब्दान् निर्दिश्य यदा तत्सम्बन्धा समसंख्यका अपरं शब्दा निर्दिश्यन्ते तदा ते पूर्वं सद्य यथाक्रमं सम्बन्धाः प्रथमेन प्रथमः द्वितीयेन द्वितीय इत्यादि क्रमेण सम्बन्धा इत्यर्थः । एतदेव भङ्गान्तरेण आह 'समसम्बन्धी' इत्यादिना ॥ एतेन यपरं यकारः वपरं वकारः लपरं लकार आदेश इति फलितम् । किञ्च मकारस्य आदेश इत्यनुनासिक आदेशाः । नामेशसु निरनुनासिकाः शुद्धा आदेशा इति मन्यन्ते ॥ किम् ह्यः इति स्थिते यकारे किम् ह्यः अनुसारे किं ह्यः इत्यादि ॥

१२९ । नपरे नः ॥८॥२७॥

दी—। नपरे इकारे मस्य नः स्याद्वा । किन् ह्युते—किं ह्युते ।

If इ is followed by न the preceding म becomes optionally

न। Thus किम् ऋते yields किन् ऋते with the substitute न and किं ऋते with अनुसार।

मित—। 'न,' इति षष्ठान्तं 'हे वा' इति अनुवर्त्तते। तदयमन्वयः—नपरं हे नः नः वा। किन् ऋते इति स्थिते मस्य नः—किन् ऋते?। पक्षे अनुसारः—किं ऋते।

१३०। डोः कुक्दुक् शरि ॥८॥१२८॥

दी—। उकारणकारयोः कुक्दुक् आगमौ वा स्तः शरि। कुक्-दुक्-उकारसिद्धत्वात् जश्त्वं न।

When शर् follows, कुक् and दुक् are optionally the augments of ऊ and च respectively if final in a पद। In प्राङ् षष्ठः—the sixth comes first—the ड् takes कुक्। च and क are elided leaving क्। This is placed *after* ड् by “आद्यन्तो ट्कितौ”। We have then प्राङ्क् षष्ठः। क is now at the end of a पद, hence “भ्रजो जश्नोऽन्ते” ought to change it into ग। But कुक् and दुक् are by a rule which comes after “भ्रजो—”, hence कुक् and दुक् are असिद्ध with respect to “भ्रजो—”। Because they are असिद्ध we cannot have जश्त्वं।

मित—। 'वा' इति वर्त्तते। 'ड्'योः' इति षष्ठो। 'कुक्' इत्यत्र ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः। किल्लसामर्थ्यात् आगमौ कुक्दुक् न आदेशौ। तदाह—'उकारणकारयोः' इत्यादि। “आद्यन्तो” इत्यनेन अन्तावयवौ च तौ। किञ्च यथामंशवतया अन्तरतमवतया वा उकारस्य कुक् चकारस्य दुक् ॥ इह 'पदस्य' इत्यधिकृतमस्ति तेन पदान्तयोः उकारणकारयोरित्यर्थो लभ्यते। तस्य अन्तावयववतया कुक् ककारः दुक् च टकारः पदान्तः। तथा सति “भ्रजो—” इति तथोक्तं प्राप्तम्। तत्राह 'कुक्दुक्-उकारसिद्धत्वात् जश्त्वं न' इति। “भ्रजो—” इति पूर्वं 'ड्'योः—” इति च परं प्राप्तम्। पूर्वं मिति च परमसिद्धम्। तेन “भ्रजो—” इति मूलसिद्ध ककारं वा टकारं वा न प्रभवति कुतो जश्त्वं न नकारो उकारो वा? उकारचकारौ तु न भ्रजु तेन तयोरपि जश्त्वं न।

दी— । “चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्” (वार्त्तिक) ।

प्राङ्क् षष्ठः—प्राङ्क् षष्ठः—प्राङ्क् षष्ठः । सुगण्ट् षष्ठः—सुगण्ट् षष्ठः—
सुगण्ट् षष्ठः ।

Prof. Paushkarasadi wants the first letter of a वर्गे to change into the second when श, ष or स follows. Hence in प्राङ्क् षष्ठः, as above, क becomes ख and the form is प्राङ्क् षष्ठः । Other Professors would have प्राङ्क् षष्ठः without the change. Without कुक् the form is प्राङ्क् षष्ठः । Similarly with टुक् we have सुगण्ट् षष्ठः after Paushkarasadi and सुगण्ट् षष्ठः after others ; also सुगण्ट् षष्ठः without टुक् ।

मित— । ‘चय्’ इति वर्गप्रथमाः । ‘चयः’ इति षष्ठी । वर्गप्रथमानां वर्गे द्वितीया भवन्ति पौष्करसादेराच्यस्य मतेन शरि परे । अन्यस्य तु न । तेन विकल्पः । पदान्ते अपदान्ते च विधिः ॥

१३१ । डः सि धुट् ॥ ८॥ १२८ ॥

दी— । डात् परस्य सस्य धुट् वा स्यात् । षट् त्सन्तः—षट् सन्तः ।

स coming after क final in a पद will optionally take the augment धुट् । ट elides also ड । ध् remains. This is prefixed to स by “आदानो—” । Starting with षट् सन्तः—six wise men—we prefix ध् । This gives षट् ध्सन्तः=षट् त्सन्तः by “खरि च” । Next षट् त्सन्तः by the same. Without धुट्, we have षट् सन्तः ।

मित— । ‘डः’ इति षष्ठमौ । तेन “तस्मादित्युत्तरस्य” इति परवर्तिनः सकारस्य विधिः । तत् ‘सि’ इति षष्ठ्यर्थे सप्तमौ सीतौ । तदाङ् ‘कात् परस्य सस्य’ इत्यादि । ‘वा’ इत्यस्ति । ‘पदस्य’ इत्यधिकारः तेन पदान्तात् डकारात् पदादेः सकारस्य विधिः । धुट् इत्यागमः सकारस्य आदिः । षट् सन्तः इति स्थिते षट् ध्सन्तः । इङ् डकारः ‘पदान्तात्’ । तत् “न पदान्तात्—” इति षकारस्य टुलं न भवति । “खरि च” इति षकारस्य चले षट् त्सन्तः । पुनर्ङकारस्य चले षट् त्सन्तः । अत्र सकारे परे तकारस्य पाञ्चिकस्यकारो न भवति । “चयो द्वितीया—”

इति “नादिन्याकौशे—” (८।४।४८) इत्यपत्यं वार्त्तिकम् । धकारस्य तकारस्तु “खरि च” (८।४।५५) इत्यनेन परवर्त्तिना । एवं धकारे कर्त्तव्ये असिद्धतकारः तेन न धकारः । हरदत्तस्तु वार्त्तिके प्रति असिद्धता नास्ति इति मत्वा पक्षे धकारमध्याह ॥

१३२ । नञ् ॥ ८।४।३१ ॥

दी— । नकारान्तात् सस्य धुट् वा स्यात् । सन् त्सः—सन् सः ।

स coming after न final in a पद will optionally take the augment धुट् । In the example सः becomes त्सः as before.

मित— । ‘सि धुट्’ इत्यस्ति ‘वा’ इति च ।

१३३ । शि तुक् ॥ ८।३।३१ ॥

दी— । पदान्तस्य नस्य शे परे तुक् वा स्यात् । “शश्छोऽटि” (१२०—८।४।६३) इति छत्वविकल्पः । पक्षे “भरो भरि—” (७१) इति च लोपः । सञ् छम्भुः—सञ्च छम्भुः—सञ्च शम्भुः—सञ् शम्भुः ।

जह्नौ जञ्छा जचशा जशाविति चतुष्टयम् ।

रूपाणामिह तुक्-छत्व-च लोपानां विकल्पनात् ॥

न final in a पद takes the augment तुक् optionally if श follows. This gives नृत्श with तुक् and नृश without it. The last becomes जृश by “सोः—” (३.४. ४०). By the same the first changes into नृच्श and then into जृच्श । Again श becomes छ optionally by “शश्छो—” । Hence जृश alternates with जृछ and जृच्श with जृच्छ—four forms altogether. The last admits of the optional elision of च by “भरो—”, but that merely reproduces the second form above. Thus through the optionality of तुक्, छत्व and चलोप we have here the four forms जृछ, जृच्, छ, जृच्श, जृश ।

मित— । ‘नः’ इत्यनुवर्त्तते । तच्च इह षष्ठा विपरिणतम् । ‘पदस्य’ इत्यधिकारः । ‘नः’ इति षष्ठान्तं तस्य विशेषणम् । तेन तदन्तविधिना ‘नान्तस्य पदस्य’ इति प्राप्तम् । ‘तुक्’ इत्यागमः । ‘नान्तस्य पदस्य तुक्’ इत्युक्ते नकारात् परस्तुक् भवति ।

‘पदान्तस्य नस्य तुक् इत्युक्तेऽपि तथेव ॥ सन् शब्दः इति स्थिते अकृते तुकि नकारस्य
चुले सञ् शब्दः । शकारस्य क्वले सञ् कश्चुः । तुकि कृते सन्त् शब्दः इति
जातम् । तकारस्य चुले सन्च् शब्दः इति । ततो नकारस्यापि चुले सञ्च् शब्दः ।
शकारस्य क्वले सञ्च् कश्चुः इति । इह चतुर्थे “भरो भरि—” इति अकारस्य
पाचिके लोपे सञ् कश्चुः इति पूर्वोक्तमेव द्वितीयं रूपम् । एतावता ‘इह तुक्क्व-
चलोपानां विकल्पनात् रुपाणां चतुर्थ्यम्’ । किं तदित्याह—‘जहो’ इति पूर्वोक्तं
द्वितीयं रूपम्, ‘जच्छा’ इति पूर्वोक्तं चतुर्थ्यम्, ‘जचशा’ इति पूर्वोक्तं तृतीयम्,
‘जशी’ इति पूर्वोक्तं प्रथमम् ॥

१३४ । डमो ङस्त्रादचि डमुण् नित्यम् ॥ ८१॥ ३२॥

दी— । ह्रस्वात् परो यो डम् तदन्तं यत् पदं तस्मात् परस्य चो
नित्यं डमुङागमः स्यात् । प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीयः । सङ्गच्युतः ।

A vowel, coming after डम् which is final in a पद and is preceded by a short vowel, always takes the prefix डमुट् । Here डम् is a प्रत्याहार standing for ऊ, ष, न । डमुट् is the same with उ and ट added as इत् । It is thus made टित् to show that it is a prefix and not a suffix. Also the आदेश and the स्थानी have to be taken in order, hence ड goes with ऊ, ष with ष, न with न । Thus प्रत्यङ् आत्मा gives प्रत्यङ् डात्मा, सुगण् ईशः becomes सुगण् णीशः, सन् अच्युतः yields सन् नच्युतः ।

नित— । ‘डमः’ इति पञ्चमी । ‘ङस्त्रात्’ इति गण्यमानपरशब्दयोगे पञ्चमी ।
ङस्त्रात् परो यो डम् तस्मात् इत्यर्थः । ‘पदस्य’ इत्यधिकृतनिष्ठ पञ्चम्या विपरिवर्तम् ।
‘डमः’ इति तस्य विशेषणं तेन च तदन्तविधिः । ङस्त्रात् परो यो डम् तदन्तात्
पदात् इत्यर्थः । इत्यन्तु पञ्चमी परवर्तिनी विधिं दीतयति “तथादित्युत्तरस्य” इति ।
तत् ‘अचि’ परे ‘डमुट्’ इत्यस्य ‘परवर्तिनः अचो डमुट्’ इत्यर्थः । एतेन ‘अचि’
इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । “हे नपरे वा” इत्यतः अनुवृत्तं ‘वा’ इति इह न सम्बध्यते
इति दीतयितुमाह ‘नित्यम्’ इति ॥ डमुट् इत्यस्य टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः ।
तेन ‘डम्’ इत्यादेशः । डम् च प्रत्याहारेण ङकारणकारनकाराणां, षष्ठ्यम् ।

‘ङमो ङम्’ इति यथासंख्यं नियम् । ङकारात् ङकारः, षकारात् षकारः, नकारात् नकार इति, टित्तात् अच आदिः ॥ प्रत्यक्षतीति प्रत्यङ् । प्रत्यङ् आत्मा इति स्थिते आकारस्य ङकारागमे प्रत्यङ् आत्मा । सुष्ठु गणयति सुगण, इति विष्प्रत्यये न क्षिपि । सुगण, ईशः इति स्थिते षकारागमे सुगण्योशः । एवं सन्तनुतः । एषु प्रथमो ङम् पूर्वपदान्तः द्वितीयस्तु परपदादिः इति द्रष्टव्यम् ॥

१३५ । समः सुटि ॥८॥१५॥

दी— । समो रुः स्यात् सुटि । “अलोऽन्त्यस्य” (४२) ।

The Upasarga सम् takes the augment रु when सुट् follows. The रु replaces म of सम् by “अलोऽन्त्यस्य” । सुट् is the augment of the root कृ when सम् precedes. सम्भृक् करोति in the sense ‘adorns’ takes ढच् and then we have सम् कृ ढच् । With सुट् added to कृ this becomes सम् कृ ढच् । Now रु elides उ leaving र् । Substituting this for the म of सम् we get सर् कृ ढच् ।

मित— । “मनुवसो रु—” इत्यतो ‘रु’ इत्यनुवर्तते । ‘समः’ इति षष्ठी स्थानी ‘रुः’ इत्यादेशः । ‘सुट्’ इति कृधातोरागमः । तस्मिन् परे सम् इतुप्रसर्गस्य रुः इत्यादेशः स्यात् । “अलोऽन्त्यस्य” इति समी मकारस्यायमादेशः । उकार इत् ‘रु’ इति स्थितिः । ढचि सम् कृ ढच् इति स्थिते “सम्परिभ्यां करोती भूषणे” इति सुटि ततः अनेन रुत्वे सर् कृ ढ इति जाति—

१३६ । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥८॥१६॥

दी— । अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्य अनुनासिको वा स्यात् ।

In this section on रु the letter that precedes रु optionally becomes nasal. Here the letter preceding रु is the अ in स । Hence we get optionally सर् कृ ढ । As regards the other form let us see—

मित— । ‘अव’ अस्मिन् “मनुवसो रु—” इति प्रक्रान्ते रु-प्रकरणे । यत् “समनुवो रुः” इति प्राक्गते प्रकरणे द्वितीयोऽध्याये तत न । ‘पूर्वस्य’ इति रोः

पूर्वस्य । 'तु' इति भेदं दर्शयति—रविधिर्नित्यः रोः पूर्वस्य तु वैकल्पिकः ॥ इह रोः पूर्वः सकारस्य अकारः । तस्य वैकल्पिके अनुनासिके कृते संर, संरु ढच् इति जातम् । यद्ययं वैकल्पिकः, पक्षे पुनः किं भवति इत्याह ।

१३७ । अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः ॥८।३।४॥

दी— । अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात् परः अनुस्वारागमः स्यात् ।
“खरवसानयोर्विसर्जनीयः” ।

Avoiding the nasal we get the augment अनुस्वार after what precedes र । This gives the alternative सं र, संरु ढच् । In both these the र, becomes विसर्ग by “खरव—” । Hence the result—सं: संरु ढच्,—सं: संरु ढच् । Next—

मित— । ‘अनुनासिकात्’ अनुनासिकं विहाय अनुनासिकपक्षं परित्यज्य पक्षान्तरे इत्यर्थः ‘अनुस्वारः’ क्रियते । कस्य स्थाने अनुस्वारः ? मन्त्राय कस्यचित् स्थाने किन्तु आगम एव ‘रोः पूर्वस्मात्’ अकारात् ‘परो’ भवति । एतेन संर, संरु ढच्—संर, संरु ढच्, इति पक्षद्वये जाते उभयत्र “खरव—” इति रकारस्य विसर्गः । ततः प्राप्तं सं: संरु ढच्,—सं: संरु ढच्, इति । शेषमयम् ।

१३८ । विसर्जनीयस्य सः ॥८।३।४॥

दी— । खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् । पृथग्वादेन “वा शरि” (१२१—८।३।१६) इति पात्रिके विसर्गे प्राप्ते “संप्रुक्तानां सो वक्तव्यः” (वार्तिक) । संस् स्कर्ता—संस् स्कर्ता ।

विसर्ग becomes स when a खरु follows. In modification of this by “वा शरि” the विसर्ग optionally becomes स or stands unaltered when शरु follows. But special provision is made for सम् by “सं पु—” which directs स always for the विसर्ग of सम् । Hence सं: संरु ढच्,—सं: संरु ढच्, become संस् स्कर्ता—संस् स्कर्ता ।

मित— । इह व्याख्यातारः “खरवसानयोः—” इत्यत्र: खरुभावमतुवत्तयन्ति नावसानमपि । तच्च मण्डूकपुराण इह सम्बध्यते । तदाह ‘खरि’ इति । तेन

उदाहरणे विसर्गस्य निवृत्त्यं सकारः प्राप्तः । इतः पुनः “वा शरि” इति वैकल्पिकं सकारं प्राप्तिः । समाधिमाह “सं पु—” इति । सम् पुम् कान् इत्येतेषां विसर्गस्य निवृत्त्यं सः । एतेन संसं स्कर्ता—संसंस्कर्ता इति रूपद्वयम् । ननु ‘संस्’ इत्यत्र ‘संस्’ इति संयोगी सकार आदिः । परतश्च ककारो भवत् । तत् “स्त्रीः संयोगाद्योः—” (८१२६) इति सकारलोपे ‘स्’ इत्येव भवत् । मैवम् । “स्त्रीः—” इत्येतत् प्रक्तिश्चिह्नः प्रथमः सकारः । तेन न लोपः ॥

दी— । “समो वा लोपमेके” इति भाष्यम् । लोपस्यापि रूपकरणस्थत्वात् अनुस्वारानुनासिकाभ्याम् एकसकारं रूपद्वयम् ।

The Bhashya remarks that some want the elision of the *स* of सम् । The elision again, as it occurs in the section on *रु*, brings in the अनुस्वार and the अनुनासिक । Hence we get the two forms सं स्कर्ता and संस्कर्ता with only one *स* ।

मित— । ‘एके’ अन्ते । ‘इच्छन्ति’ इति पुरषोऽयम् । “अक्षीऽन्त्यस्य” इति समो सकारश्च लोपः । लोपोऽयं रूपकरणे विहितः । तत्र च अनुस्वारानुनासिकौ अधिकृतौ । तत् सत्यपि लोपे पर्यायेण तौ भवतः । तेन सं स्कर्ता—संस्कर्ता इति ‘एकसकारं रूपद्वयम्’ ॥

दी— । द्विसकारं तु उक्तमेव । तत्र “अनचि च” इति सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम् । अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानाम् अकारोपरि शब्दं च पाठस्य उपसंख्यातत्वेन अनुस्वारस्यापि अनुत्वात् ।

The two forms with a double *स* have already been noticed. In them the *स* may be optionally doubled by “अनचि च” and two additional forms obtained with a treble *स* । This is because the अनुस्वार, विसर्ग, जिह्वामूलीय, उपध्मानीय and यम after च and also among the शर् in the Siva-sutras. Hence we get संस् स्कर्ता—संस् स्कर्ता with a treble *स* ।

मित—। 'उक्तमिव' लोपाभावे इत्वे इत्यर्थः। 'तच्च' विसकारकपक्षे। 'विसकारम्' संस्, संस्, इत्येतयोः संस्, संस्, इति सति। ननु "अनचि च" इति अचः परस्यैव यरः द्वित्वं शक्ति संस्, इत्यत्र तु न अचः परः सकारः, तत् कथं द्वित्वम्? अत्र अनुस्वारादीनां शिवस्वेषु अकारात् परं पाठः श्रुत्वा पुनः पाठः अङ्गीकृतः। तेन अनुस्वारः लक्ष्यदृष्ट्या कचित् अच, कचिच्च इत्। इह अजिति स्तत्रताम्।

दी—। अनुनासिकवृतां लयाणां "शरः खयः" (वार्तिक) इति कद्वित्वे षट्।

The three forms with the nasal optionally duplicate the क by the Varttika "शरः खयः" which means that खय, letters are optionally doubled when coming after a शर्। Here क comes after स, hence the duplication. This gives three additional forms with a double क—altogether six forms. This is true also of forms with an अनुस्वार।

मित—। 'यथायाम्' एकसकारद्विसकारविसकारवतामिति शेषः। वार्तिके 'शरः' इति पञ्चमी 'खयः' इति षष्ठी। 'वा' इति वसन्ति। शर उत्तरस्य खयः हे वा स्तः इत्यर्थः। शर, इति शवसाः, खय इति वर्गप्रथमद्वितीयाः। तेनैव सकारात् ककारस्य द्वित्वविकल्पः। एकककारं द्विककारश्च रूपद्वयम्। सकारस्यापि प्रागुक्तैरेकत्वादिति 'षट्' रूपाणि।

दी—। अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश।

The three forms with अनुस्वार yield six through reduplication of क as before and then twelve altogether if अनुस्वार too is doubled by "अनचि च" (48) the अनुस्वार being a शर्, which is a variety of यर्।

मित—। 'अनुस्वारस्यापि' इति ककारस्य अनुस्वारस्य च इत्यर्थः। 'अनुस्वार-वतां' प्राग्वत् ककारस्य द्वित्वे षट्, रूपाणि। विशेषस्य अनुस्वारस्य श्रुत्वा पाठान्,

इह च चतुस्वारात् परम् अजभावात्, “अनधि च” इत्यनुस्वारस्य वैकल्पिकं द्वित्वं भवति । तेन चादम्य रूपाणि । साकल्येन च द्वयोः पञ्चदशैरष्टादश भेदाः ।

दी—। एषामष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे, वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे च, एकतं द्वितं त्रितमिति चतुःपञ्चाशत् ।

Of these 18 forms if the त is doubled optionally by “अधी रक्षाभ्याम्—”, then these with a single त yield another 18 with a double त । Now the Varttika “यधी मयी—” (54) is also explained as—मय्, after यण् is doubled optionally. Here after र which is a यण् we have त which is a मय् । Hence doubling this त we get 18 others with a treble त । Altogether 54 forms.

मित—। “अधी रक्षाभ्याम्—” इति ‘तकारस्य द्वित्वे’ । “यधी मयी—” इति ‘वचनान्तरेण’ । वार्तिकमेतत् “संयोगान्तस्य लोपः” (५४) इत्यत यण इति यङी मय इति पञ्चमी इति पञ्चे यधी द्वित्वपरतया व्याख्यातम् । व्याख्यानान्तरञ्च यण इति पञ्चमी मय इति यङी इत्यस्ति । तदपि प्रामाणिकमेव । तस्मिन् पञ्चे द्वितकारकरूपे प्रथमस्तकारः यणः परः । अनेन तस्य प्राथिके द्वित्वे मितकारकं रूपमापद्यते । एतावतः समेतानि ‘चतुःपञ्चाशत्’ रूपाणि ।

दी—। अथोऽनुनासिकत्वे अष्टोत्तरं शतम् ।

Lastly the अण् at the end (i. e., the अ in ता, त्ता, तृता) may be optionally nasal by “अथोऽप्रत्यक्षस्य—” (११०) । Thus in all there are 108 different forms.

मित—। “अथोऽप्रत्यक्षस्य—” इति आकारस्य प्राथिकमनुनासिकत्वम् । एतेन संस्कृता—संस्कृता इत्यादीनि अष्टोत्तरशतानि रूपाणि भवन्ति ।

१३८ । पुमः ख्यम्परे ॥ ८३ ॥ ६॥

दी—। अम्परे खयि पुमृष्वस्य रुः स्यात् । व्युत्पत्तिपक्षे “—अ-प्रत्ययस्य” इति पत्वप्युदासात् ५ क ५ पयोः प्रासौ, अव्युत्पत्तिपक्षे

तु पत्वप्राप्तौ, “संपुंकानाम्—” इति सः । पुँस्कोकिलः—पुँस्कोकिलः ।
 पुँस्पुलः—पुँस्पुलः । ‘अम्परे’ किम् ? पुँक्षीरम् । ‘खयि’ किम् ?
 पुँदासः ।

पुम् takes ह when a खय् letter preceding an चम् letter follows, पुम् is the word पुम्स् with the स elided. पुमान् कोकिलः if compounded gives पुम्स् कोकिलः । The स elides leaving पुम् कोकिलः । Substituting ह for म we get पुर् कोकिलः=पुँः कोकिलः—पुँः कोकिलः as before. Now पुम्स् is sometimes treated as a primitive word sometimes as a derivative. If a derivative then the विसर्ग here is in a प्रत्यय and is therefore excluded from the operation of the rule “इदुपधस्य चाप्रत्ययस्य” । Hence there is no य and ँ क comes in by “कुक्षोः ँ क ँ पौ च” । If a primitive then the same rule directs य । Both these are barred by “संपुंकानां—” which substitutes म for विसर्ग । Hence पुँस्कोकिलः &c. Why say अम्परे ? Witness पुँक्षीरम् where क is followed by य which is not an चम् and we do not get ह &c. Why खयि ? Witness पुँदासः where द is not a खय् and there is no ह ।

नित— । ‘पुम्’ इति लुप्तसकारः पुम्स् शब्दः । ‘चम्’ इति प्रकाशः । चम् परी यस्मात् ‘अम्परे’ । तादृशे ‘खयि’ परे । ‘ह’ इत्यनुवर्तते । ‘पुमान् कोकिलः’ इति समासे ‘पुम्स् कोकिलः’ इति स्थिते “संयोगान्तरा लोपः” इति सखीपे ‘पुम् कोकिलः’ । इत्ये चतुस्तारादनुनासिकाभ्यां पुँस् कोकिलः—पुँस् कोकिलः । “खरव-सानयोः—” इति विसर्जनौये पुँः कोकिलः—पुँः कोकिलः । इह प्रधातीर्षुम्सन् प्रत्यये पुम्स् इत्येकः पञ्चः—‘इयत्पत्तिपञ्चः’ । तत्र विसर्गोऽयं प्रत्ययनातः । तथा सति “इदुपधस्य चाप्रत्ययस्य” इति श्रुत्यात् पर्युदक्षोऽयं विसर्गः । तेन ँ क ँ पौ प्राप्ते । परन्तु “संपुंकानाम्—” इति ँ क ँ पौ बाधित्वा सकारं विधत्ते । ततश्च पुँस्कोकिलः—पुँस्कोकिलः इति रूपवयम् ॥ पञ्चान्तरे पुम्स् इत्ययत्पत्तिपञ्चं प्रातिपदिकम्—‘अयत्पत्तिपञ्चः’ । तत्र ‘पुँः कोकिलः’ इत्यत्र “इदुपधस्य—” इति पत्ते प्राप्ते “संपु—” इति सः । पुँस्कोकिलः इति रूपम् । ‘पुँः कोकिलः’ इत्यत्र तु चतुस्तारेण व्यवधानात् उदुपधत्वं नास्ति । तेन न यः । ँ क इति

प्राप्तः । तस्य वाचिन सः, 'पु'स्त्रीकिलः' इति रूपम् ॥ पुंसः पुतः इति समासे पुं स्तुवः—पुंस्तुवः ।

दी— । “ख्याजादेशे न” (वार्तिक) पुंख्यानम् ।

There is no रु when ख्याञ्, the substitute of चञ् follows. Thus पुंसः ख्यानम् when compounded gives पुंख्यानम् ।

मित— । “चचिङः ख्याञ्,” इति चचवातीराईधातुके ख्याजादेशः । स्याटि च ख्यानमिति रूपम् । पुंसः ख्यानमिति समासे पुम् ख्यान इति स्थिति प्राप्ते रत्नादिकं प्रतिषिध्यते ।

१४० । नञ्छव्यप्रशान् ॥ ८।३।७॥

दी— । अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात् । न तु प्रशान्-शब्दस्य । विसर्गः । सत्वम् । श्रुत्वम् । शक्तिं^१ शिखिन्धि—शक्तिं-शिखिन्धि । चकिं^२ स्रायस्व—चकिं स्रायस्व । ‘पदस्य’ किम् ? हन्ति । ‘अम्परे’ किम् ? सन् त्सरुः । त्सरुः खड्गमुष्टिः । ‘अप्रशान्’ किम् ? प्रशान् तनोति ।

A पद ending in न् except प्रशान् takes रु when a छव् letter follows with an चम् letter coming after it. In शक्तिं^१ शिखिन्धि first the न becomes रु (र), then र becomes विसर्ग, next the विसर्ग becomes स, lastly the स becomes श । Also these changes follow along two different lines starting with रु, viz, the nasal line and the चतुर्नासिक line. Here the final forms are शक्तिं^१ शिखिन्धि and शक्तिं^२ स्रायस्व &c. Why पदस्य ? Witness हन्ति where though त followed by चम् comes after न् we have no change because हन् is not a पद । Why अम्परे ? Witness सन् त्सरुः—a good grip of the sword—without change because स is not चम् । The grip of a sword is called त्सरु । Why अप्रशान् ? Witness प्रशान् तनोति without change though the conditions are there.

मित— । 'अम्पर' इत्यनुवर्तते । 'रु' इत्यस्ति । 'पदस्य' इत्यधिकृतम् । 'नः' इति तस्य विशेषणम् । तेन तदन्तविधिः । 'नकारान्तस्य पदस्य' इत्यर्थे 'नः पदस्य' इति । 'अप्रशान्' इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । न प्रशान् शब्दस्य इत्यर्थः ॥ शक्तिं हि हिन्ति इति स्थिते नस्य रुः । अनुस्वारानुनासिकाभ्यां पञ्चदशम् । उभयव "स्वरवसान—" इति रीर्विसर्गः । "विसर्जनोपस्य सः" इति विसर्गस्य सः । "श्रीः युना" इति सस्य षः ॥ प्रशाम्यतीति क्तिपि "अनुनासिकस्य क्तिमलोः—" इत्युपधादीर्घः । "मी नो धातोः" इति नकारस्य नकारः । तेन प्रशान् इति प्रातिपदिकम् । तस्य च प्रथमेकवचने प्रशान् इति पदम् । "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" (८।२।७) इत्येतत् प्रति "मी नो—" (८।२।६४) इत्यस्य असिद्धत्वात् नलोपो न भवति ॥

१४१ । नृन् पे ॥८।३।१०॥

दी—'नृन्' इत्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे ।

The word नृन् optionally takes रु when प follows. In नृन् पाहि with रु and the nasal and अनुनासिक we have नृँर पाहि—नृँर पाहि । Nex र changes into विसर्ग and then—

मित— । 'नृन्' इति नृशब्दस्य शसि रूपस्य अनुकरणम् । लुप्तषष्ठोकमेतत् तदाह 'नृन् इत्यस्य' इति । "उभययच्छ" इत्यतः 'उभययच्छा' इत्यनुवर्तते, तेन रुत्वविकल्पः । तदाह 'रुः स्यात्' इति । नृन् पाहि इत्यत रुत्वे अनुनासिकानुस्वाराभ्याश्च नृँर, पाहि—नृँर, पाहि इति । रस्य "स्वरवसान—" इति विसर्गे नृँरः पाहि—नृँरः पाहि इति । ततो "विसर्जनोपस्य सः" इति प्राप्ते ।

१४२ । कुप्वोः ॐ क ॐ पौ च ॥८।३।३७॥

दी— । कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनोपस्य क्रमात् जिह्वामूलीयोपध्मानोयो स्तः । चात् विसर्गः । नृँ ॐ पाहि—नृँ ॐ पाहि—नृँः पाहि—नृँः पाहि ।

विसर्जनोपस्य becomes जिह्वामूलीय when कवर्ग follows and उपध्मानीय when पवर्ग follows, or optionally it remains as विसर्ग by virtue

of the च in the rule. Both जिह्वामूलीय and उपधानीय have the common form ॠ resembling half a विसर्गः। The क and प are attached to facilitate pronunciation and also to indicate the character whether the उच्चारणस्थान is to be that of कवर्ग or पवर्ग। In the examples विसर्ग becoming उपधानीय we have ॠ ॠ पाङि—
ह ॠ पाङि। If it stands as विसर्ग we get ॠः पाङि—हः पाङि।
क itself being optional we have कृन् पाङि without ह। Hence altogether there are five forms.

नित—। 'कु' इति कवर्गः 'पु' इति पवर्गः। 'कुपोः' इति सप्तमी। 'कवर्गे पवर्गे च परे' इत्यर्थः। 'विसर्जनीयस्य' इति श्यानी अनुवर्तते। 'ॠ क' 'ॠ प' इत्येतयोः अर्द्धविसर्गसदृशो वचः ककारात् प्राक् जिह्वामूलीयः, पकारात् उपधानीयः। उभयोरेकमेव रूपम्। उच्चारणार्थं विवेकायै च ककारपकारयोरनुवर्तः। ककारे जिह्वामूलीयः पकारे उपधानीय इति। 'समात्' इति यथासंख्यम्। कवर्गे परे जिह्वामूलीयः पवर्गे च उपधानीयः इत्यर्थः। 'वात् विसर्गः' सूत्रे चकारयङ्गात् 'विसर्जनीयः' इत्यस्य समुच्चय इत्यर्थः। एवमिह विसर्जनीयस्य कवर्गे परे जिह्वामूलीयो वा विसर्जनीयो वा, पवर्गे उपधानीयो वा विसर्जनीयो वा इत्यादिशब्दबद्धाः। उदाहरणयोः उपधानीये ॠ ॠ पाङि—ह ॠ पाङि इति, विसर्गपक्षे ॠः पाङि—हः पाङि इति रूपानि। कृत्वाभावे नृन् पाङि ॥ इह मुद्रितेषु पुस्तकेषु उदाहरणानि अनुक्ता एव "येन नाप्राप्ते" इत्यादि विचारोऽवतारितः। उदाहरणविषये प्रसङ्ग एव तस्य। उदाहरणानां परमेव तत् युज्यते। मन्ये लिपिकरप्रमादकृतोऽयं विपर्यासः ॥

दो—। "येन नाप्राप्ते"—न्यायेन "विसर्जनीयस्य सः" इत्यस्यापवादोऽयम्, न तु "शर्परे विसर्जनीयः" इत्यस्य। तेन "वासः क्षौमम्" इत्यादौ विसर्ग एव।

By the maxim "येन नाप्राप्ते—" (Only what inevitably presents itself is barred by a special rule) this rule bars the rule "विसर्जनीयस्य सः" and not "शर्परे"—। Hence we have विसर्ग in वासः क्षौमम् &c.

मित—। “येन नाप्राप्ते” इति न्यायस्य सुखम्। न्यायस्तु “येन नाप्राप्ते” यो विधिरारम्भते स तस्य बाधकः” इति। अयमर्थः—प्राप्तं प्राप्तिः उपस्थितिः। भाविक्तः। अप्राप्तम् अप्राप्तिः। न अप्राप्तम् नाप्राप्तम् नियतोपस्थितिः। नञ् इयं प्रकृतार्थे द्रष्टव्यति। “येन नाप्राप्ते” यस्य नियतोपस्थितौ सत्यां ‘यो विधिरारम्भते’ स’ विधिः ‘तस्य’ नियतोपस्थितस्य एव ‘बाधको’ भवति नान्यस्य। ‘येन’ इति अनुक्ते कर्त्तरि द्रष्टव्या। “न लोक्—” इति षष्ठी निषेधः। अकृते “कुपोः—” इति सूत्रे कखयोः पप्रयोश्च परतः “विसर्जनौयस्य सः” इति सकारो दुर्वारः। तेनाह “विसर्जनौयस्य—” इति सूत्रम् अवग्रहं प्राप्तम्। कृते तु सूत्रे तस्य बाधः। “शर्परे विसर्जनौयः” इति तु कवलयोः कुपोः न प्राप्नोति, तत् तस्य बाधो न भवति। ‘तेन बाधः’ चोभामिव्यादौ “शर्परे” इत्यनेन ‘विसर्गे एव’। कृतेपि जिह्वामूलीयादौ तस्य “शर्परे—” इत्येतत् प्रति अस्तिहलात् पुनरपि विसर्गो भवति इतीह ‘एव’ शब्दस्यार्थः।

१४३। कानाम्नेङिते ॥८१॥१२॥

दी—। कानकारस्य रुः स्यात् आम्नेङिते परे। “संपुंकानाम्—” (वार्त्तिक) इति सः। यद्वा—

The न of कान् becomes रु when its duplicate follows. Thus in कान् कान् we get कार् कान्। With nasal and अनुस्वार we have कार् कान्—कार् कान्। Next by “स्वर—” काः कान्—काः कान्। The rule “विसर्जनौयस्य सः” now applies but is barred by “कुपोः—” which again is set aside by “संपुंकानाम्—”। Thus the final forms are काक्कान्—काक्कान्। Or we may say that the स here is got by—

मित—। ‘कान्’ इति किमशब्दस्य शशि रूपस्यानुकरणं लुप्तपठोक्तं पदम्। रुः इत्यस्ति। ‘आम्नेङिते’ कृतशिल्पस्य द्वितीयाहम्। तद्धिन्परं रुः। “अञ्चोऽन्यस्य” इति ‘नकारस्य रुः’। कान् कान् इति बोधार्था द्विवचनम्। इत्यादिषु कृतेषु लोः कान् काः कान् इति जाते “कुपोः—” इति जिह्वामूलीयः प्राप्तः। तदपवादिकं “संपुंकानाम्—” इति सः। अथवा सकारार्थं कक्कादिषु पाठः करिष्यते ॥

१४४। कस्कादिषु च ॥८।३।४८॥

दी-। <क> <पयोः>पवादः। एषु इय उत्तरस्य विसर्गस्य चः स्यात्, अन्यस्य तु सः। काँस्कान्—काँस्कान्। कस्कः। कौतस्कुतः। सर्पिष्कुण्डिका। धनुष्कपालम्। आकृतिगणोऽयम्।

In words listed under the कस्कादि class the विसर्ग is seen changed into च after इय्, letter, into स after other letters. This bars जिह्वामूलीय, उपध्मानीय and विसर्जनीय। Thus supposing कान् कान् to be of this class we get काँस्कान् and काँस्कान्। Similarly कौतस्कुतः, सर्पिष्कुण्डिका &c. कस्कादि is an unclosed list the constituents to be gathered from usage.

मित—। 'कुशोः' इत्यस्ति 'विसर्जनीयस्य सः' इति च। 'कस्काः' इत्येवमादिषु शब्देषु कुशोः परयोः विसर्जनीयस्य सत्वं भवति। किमविशेषिण सः? नित्याच्च 'इय उत्तरस्य चः अन्यस्य सः' इति ॥ यत्र रुत्वे कृति विसर्गश्चावातुनासिकानुस्वाराभ्यां वैकल्प्यम्। काँस्कान्—काँस्कान्। 'कुतः कुतः', सर्पिः कुण्डिका, धनुः कपाल इत्यादिषु तु स्वाभाविकान् सकाराज्याती विसर्गः न तु कृत्वात्। तेन एकमेव निरनुनासिकं रूपम् ॥ कुतः कुतः आगत इत्यर्थे अथ। सम्प्रधारणाविषये स्वार्थे द्विवचनम्, इति केयटः। कर्मधारयवद्भावः ॥ आकृत्या प्रयुक्तो न स्वरूपेण गण्यते आकृतिगणः कर्मणि घञ्। प्रयोगतो विशेष्य इत्यर्थः ॥

१४५। संहितायाम् ॥६।१।७२॥

दी-। इत्यधिकृत्य—

Having taken up the word संहितायाम् as pervading the entire section—

मित—। अधिकारमूत्रमेतत्। अतः परं संहिताधिकार इत्यर्थः।

१४६। छे च ॥६।१।७३॥

दी-। ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात् संहितायाम्। चतुर्वस्य असिद्धत्वात् जगृत्वेन वः। ततश्चतुर्वस्य असिद्धत्वात् पूर्वं चतुर्वेन जः। तस्य

चत्वेन चः । चुत्वस्य असिद्धत्वात् 'चोः कुः' (३७८) इति कुत्वं न ।
स्वच्छाया । शिवच्छाया ।

In the matter of euphonic combination, a short vowel takes the augment तुक् when छ follows, compounding स्खञ्जाया we get स्खञ्जाया । The अ in स्ख being a short vowel takes तुक् which drops उ and क । This gives स्खत् ङाया । Here two rules present themselves—(1) त being पदान्त it should become द by "भल्लोः—"; (2) In contact with छ it ought to become च by "क्षीः—". The च being the result of a subsequent rule would be असिद्ध even if allowed. Hence it is avoided. The result then is स्खद् ङाया । Here again two rules come in—(i) द should be ज by "क्षीः—"; (ii) द should be त by "खुरि च" । The त is avoided because असिद्ध । The form now is स्खज् ङाया । Finally ज becomes च by "खुरि च" yielding स्खच्ङाया । Similarly शिवच्छाया । The च here cannot become क because the rule "चोः कुः" does not apply, the चवर्ग being असिद्ध with respect to that rule.

मित— । 'जस्वञ्जा तुक्' इति वर्तते । 'संज्ञितायाम्' इत्यधिकारः । तदाह 'जस्वञ्जा' इत्यादि ॥ स्खञ्जा ङाया इति समासे स्ख ङाया इति स्थिते तुक् । कित्वात् अन्तावयवः । स्खत् ङाया इति जाते तकारस्य जश्चत्वेन दकारः चुत्वेन च चकारः प्राप्तः । परेषु सूत्रेषु चकारः पूर्वेषु तु दकारः । तत् दकारं प्रति चकारः असिद्धः । कृतेऽपि अकृतेऽपि चकारे दकारः प्रवर्तते । तत् च कारं परिहृत्य दकार एव क्रियताम् । एतेन स्खद्ङाया इति स्थितम् । इहापि द्वौ पञ्चो दकारस्य जकारः क्रियतां तकारो वा । तकारस्य असिद्धत्वात् जकारः क्रियते । स्खज् ङाया इति च भवति । ततो जकारस्य चकारे स्खच्छाया । स्खच्ङाया इति तु न भवति । परस्येण कृत्यवर्गः "चोः कुः" इत्येतत् प्रति असिद्धः । असति चवर्गे कवर्गोऽपि नास्ति ॥

१४७ । आङ्माङोश्च ॥६॥१॥७॥

दो— । एतयोश्च परे तुक् स्यात् । "पदान्ताद्वा" (१४६) इति विकल्पपापवादः । आच्छादयति । माच्छिदत् ।

आङ् and माङ् take the augment तुक् when छ follows. This is obligatory and modifies the optional तुक् enjoined by "पदान्ताद्वा ।"

मित—। 'तुक्' अनुवर्तते 'छे' इति च । 'आङ्माङोः' इति वक्ष्या स्थानि-
निर्देशः । 'आङ्' इति अर्थविशेषे ङित् । "इयदर्थे" क्रियाधीने मय्यादाभिनिधौ
च यः । एतमातं ङितं विद्यादाकाशपरमयोरङित् ॥ 'माङ्' इति लुङो निमित्तं
ङित् । अङ्गितोरितयोः "पदान्ताद्वा" इति विकल्पः । आं द्विवं किञ्च तत्—
आङ्गितं किञ्च तत् । माङ्गितु—माङ्गितु ।

१४८ । दीर्घात् ॥ ६।१।७५॥

दी—। दीर्घात् छे परे तुक् स्यात् । दीर्घस्यायं तुक् न तु छस्य,
"—सेनासुराच्छाया—" इति शापकात् । चेच्छिद्यते ।

There is तुक् when छ follows a long vowel. The तुक् is the augment of the long vowel not of छ as is indicated by
"—सेनासुराच्छाया—" (828) of Panini himself. Thus चे छिद्यते
gives चेतु छिद्यते—चेच्छिद्यते ।

मित—। 'छे तुक्' इत्यस्मि । 'दीर्घात्' इति सम्यमानपरशब्दयोर्गे पञ्चमी ।
दीर्घात् यः छः तस्मिन् इत्यन्वयः । कस्य तुक् इत्याह्वायामाह 'दीर्घस्यायं तुक्'
इत्यादि । अर्थे ज्ञायते दीर्घस्य तुक् न छस्य इति तवाह—सूचकारिण तु "विभाषा
सेना—" (८२८) इति सूचे 'सुराच्छाया' इति स्थिते सुराच्छाया' इति ककारात्
प्राक् दीर्घस्य आकारस्य तुक् कृतः ॥ पुनः पुनङ्गितमिति इति छिद् यङ्, ते इति
स्थिते क्रमात् छिद् छिद् यङ्, ते छि छिद् य ते चि छिद्यते चे छिद्यते इति प्राप्ते
चे इत्यतः परमनेन तुकि चेतु छिद्यते—चेच्छिद्यते ॥

१४९ । पदान्ताद्वा ॥ ६।१।७६॥

दी—। दीर्घात् पदान्तात् छे परे तुक् वा स्यात् । सङ्गमोच्छाया—
सङ्गमोच्छाया ।

तुक् is optional when छ follows a long vowel final in a पद ।

मित—। 'हे तुक्' इत्यस्ति । 'दोषात्' इत्यनुवर्तते । दोषात् पदान्तात् परः यः छः तस्मिन् सति तस्यैव पदान्तस्य तुक् इति प्राग्वदन्वयः ।

इति इत्सन्धिप्रकरणम्

अथ विसर्गसन्धिप्रकरणम् ।

दो—। "विसर्जनीयस्य सः" (१३८) । विष्णुस्त्राता ।

Explained already. Here it is only a reminder.

मित—। विष्णुः स्त्राता इत्यत्र सत्वे विष्णुस्त्राता ।

१५० । शर्परे विसर्जनीयः ॥ १॥३॥३५॥

दो—। शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः न तु अन्यत् । कः त्सरुः । घनाघनः क्षोभणः । इह यथायथं सत्त्वं जिह्वामूलीयश्च न ।

If however the खर is followed by a शर् the विसर्जनीय stands unchanged as विसर्जनीय without becoming anything else. Thus in कः त्सरुः there is स after त, hence the विसर्जनीय does not become स । Similarly in घनाघनः क्षोभणः there is स after क, hence no जिह्वामूलीय though expected by "कुप्रीः—".

मित—। 'खरि' इत्यस्ति 'विसर्जनीयस्य' इति च । किञ्चूते खरि इत्याह शर् परो यस्मात् तादृशे खरि । 'अन्यत्' किं प्राप्तमिति दर्शयति कः त्सरुः इत्यत्र सत्त्वं प्राप्तं 'न तु' भवति । घनाघन क्षोभणः इत्यत्र जिह्वामूलीयः प्राप्तः सोऽपि न भवति ।

१५१ । वा शरि ॥ ८॥३॥३६॥

दो—। शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः शेते—हरिश्शेते ।

But when शर् follows the विसर्जनीय optionally becomes विसर्जनीय । Thus in हरिः शेते we have हरिः शेते when the विसर्जनीय

remains unchanged. This being optional we have the alternative हरिस् श्नेते by "विसर्जनौद्यस्य सः" (138). Next changing स into श् by "स्त्रीः—" we have हरिश् श्नेते ।

मित—। 'विसर्जनौद्यस्य विसर्जनौद्यः' इत्यस्ति । 'शर्परं' इति न सम्बध्यते, तदाह 'शरि परे' इत्यादि । विसर्जनौद्ये हरिः श्नेते । पक्षे सत्वे हरिस् श्नेते, युञ्जे हरिश् श्नेते ।

दो—। "खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः" (चार्त्तिक) । राम स्याता—रामः स्याता । हरि स्फुरति—हरिः स्फुरति । पक्षे विसर्ग सत्वे च तैरूप्यम् ।

The विसर्ग elides optionally if the शर् that follows is itself followed by a खर् । In रामः स्याता the य that follows स is a खर्, hence eliding the विसर्ग we get राम स्याता । Without elision the form is रामः स्याता on which "वा शरि" operates yielding रामः स्याता with विसर्ग and रामस् स्याता with स—three forms altogether. Similarly in हरिः स्फुरति ।

मित—। खर् परो यस्मात् स 'खर्परः' । तादृशे शरि परे विसर्गस्य पाचिको लोपः । 'रामः स्याता' इति स्थिते विसर्गलोपे 'रामस्याता' । लोपामात्रे "वा शरि" इति विसर्जनौद्ये 'रामः स्याता' पक्षे "विसर्जनौद्यस्य सः" इति 'रामस् स्याता' इति त्रीणि रूपाणि । त्रीण्येव रूपाणि इति व्यङ्ग्यं स्यादे' तैरूप्यम् । एवं 'हरिः स्फुरति' इत्येवापि ।

दो—। "कुप्पोः ५ क ५ पौ च" (१४२) । क ५ करोति—कः करोति । क ५ खनति—कः खनति । क ५ पचति—कः पचति । कः फलति—कः फलति ।

Already explained. Here it is only a reminder—that what follows is on कुपोः ।

मित—। व्याख्यातं प्राक् । पक्षे तु स्मरणाद्यं पुनरुक्तिः कुपोः प्रकरणं वर्धते इति ।

१२२. ॥ श्रीऽमदादौ ॥ ३५ ॥

दो— । विसर्जनीयस्य सः स्यादपदायोः कुब्जोः परयो । पाश-
कल्पककाम्येषु इति वाच्यम् (?) । पयस्याशम् । यशस्कल्पम् । यशस्कम् ।
यशस्काम्यति ।

विसर्ग becomes स when कर्ग or पवर्ग follows but does not
lead in a पद । This applies to the affixes प्राश, कल्प, क, काम्य ।
Thus पयः-प्राशम् पयश्चाशम् foul water ; यशः-कल्पम् यशस्कल्पम् almost
a name ; यशः क यशस्कम् ; यशः काम्यच् तिप् यशस्काम्य तिप् यशस्काम्यति ।

मिति— । 'विसर्जनीयस्य' इति 'कुब्जोः' इति च भवति । 'अपदादौ' इति
'कुब्जोः' इत्यस्य विशेषणम् । 'अपदायोः' इति क्विचने कर्तव्ये पञ्चम्येन सूत्रम् ।
मुद्रितेषु पुस्तकेषु 'पाशकल्पककाम्येषु' इति वार्षिकरूपेण लपस्यापितम् । वस्तुतस्तु
प्रस्तुतस्य सूत्रस्य विवरणमात्रमेतत् न वार्षिकम् । इतिज्ञता 'पाशकल्पककाम्येषु'
इत्येतन्मात्रमेवोक्तम् । यत्र ऽटोऽकल्पविहितं 'सप्तम्यवर्गमेतत् न पञ्चम्येनम्'
प्राशादौनि विधाय सूत्रस्य विवक्षी लोप्यते इति च अदर्थः । अस्मिन्मन्त्रे
अव्याप्त्यतिव्याप्तिवारणार्थम् । सति तच्चिन् वार्षिकत्वं स्यात् । अन्ये 'इति वाच्यम्'
इति अज्ञानता केनचित् योजितम् ॥ निम्नस्मृत्योपपन्नोऽपि विसर्गोऽप्यत्रादः ॥
कुत्सितं पयः पयस्याशम्, ईषकृन् अशः यशस् कल्पम्, अज्ञातं यशः यशस्कम्, आशनी
यश इत्येति यशस्काम्यति ॥

दो— । "अनव्ययस्येति वाच्यम्" (आस्तिक) । प्रातःकल्पम् ।

It has to be stated that this happens only when the विसर्ग
is not in an अव्यय । Thus प्रातः being an अव्यय, the विसर्ग derived
from its र will not become स । Hence प्रातःकल्पम् etc. not
प्रातःकल्पम् ।

मिति— । 'अनव्ययस्य' विसर्जनीयस्य इति किञ्चित् योजितम् । अन्ये स्थितस्य
विसर्जनीयस्य "श्रीऽमदादौ" इति अत्र न भवति । अत्राशकल्पम् इति स्मृते
अशःकल्पम् अत्र ऽटोऽकल्पम् ॥

दी—। “काम्ये रोरेवेति वाच्यम्” (वार्तिक)। नेह—गीः काम्यति।

In the case of काम्य, the विसर्ग for this purpose must be one coming from र। Thus गीः काम्यति does not change the विसर्ग into स।

मित—। ‘रोः’ इति शेषे षष्ठी। ‘विसर्जनौयस्य’ इत्यसि। स्थानषष्ठी चेद्यम्। रीः यो विसर्जनौयः तस्य स्थाने इत्यर्थः। ‘सः’ इति योऽयम्। काम्ये परे रोः यो विसर्जनौयः तस्य स्थाने एव स भवति नान्यविधस्य विसर्जनौयस्य॥ यश्चकाम्यति इत्यत्र यश्चस्यब्दस्य “सस्युपो रुः” इति ब्रह्मे विसर्गः। गीः काम्यति इति तु गिरु इति नेसर्गिकास्य रकारस्य विसर्गः। तेन प्रथमतः सः, न द्वितीयस्य।

१५६। इण्यः घः ॥८॥१॥१८॥

दी—। इण्यः परस्य विसर्गस्य प्रकारः स्यात् पूर्वविषये। सर्पिष्पाद्यम्। सर्पिष्कल्पम्। सर्पिष्कम्। सर्पिष्काम्यति।

A विसर्ग coming after इण् changes into घ under conditions as before, i. e., when कवर्गे or पवर्गे follows but does not lead in a पद। Hence सर्पिष्पाद्यम् etc. the विसर्ग coming after इ।

मित—। ‘कुप्योः’ इत्यसि ‘अपदादी’ इति च। तेन पूर्ववत् पात्रवादिप्रत्यय-विषये ऐतत् प्रवर्तते। तेष्वेव छदाङ्गोऽपि॥ किञ्च ‘अन्यस्यस्य’ ‘रोरेव’ इति वार्तिकद्वयमप्यत्र सम्बध्यते। तेन चर्चः कर्त्तव्यः गीः काम्यति इत्यादिषु न षत्वम्॥ अत्र सकार एषासु “इण् कोः” इति पूर्व मविवक्षति, किमेतेन सूत्रेण ? न भविष्यति। अपदानास्य मूर्धन्यो भवति चयं तु पदानाः॥

१५७। नमसुरसोर्गत्योः ॥८॥१॥१८॥

दी—। गतिसंज्ञयोरन्योर्विसर्गस्य सः कुप्योः परयोः। नमस्करोति। साक्षात्प्रभुत्वत्वात् कुप्यो योगे विभाषा। गतिसंज्ञा। तदभावे नमः

करोति । “पुरोऽव्ययम्” इति नित्यं गतिसंज्ञा । पुरस्करोति । अगति-
त्वात् नेह—पूः पुरौ पुरः प्रवेष्टव्याः ।

When नमस् and पुरस् acquire the designation गति, their विसर्ग becomes स if कर्ग or पवर्ग follows. Thus नमस्करोति not नमः करोति or नमः करोति because नमस् is a गति here. नमस् is included in the साक्षात्प्रभृति list and therefore optionally becomes गति in connection with the root कृ । In the alternative, नमस् not being a गति, we get नमः करोति । The अव्यय word पुरः is always गतिसंज्ञक, hence पुरस्करोति । पुरः when obtained by declining the word पुर in the first case—thus पूः पुरौ पुरः—is not an अव्यय and not a गति ; hence पुरः प्रवेष्टव्या not पुरस्प्रवेष्टव्याः ।

नित— । ‘अपदादौ’ इति निहतम् । ‘विसर्गौयस्य कुड्रीः सः’ इत्यस्ति । तदाह ‘गतिसंज्ञयीः’ इत्यादि ॥ साक्षात् प्रभृतिषु नमस्शब्दः पठ्यते, ततः “साक्षात् प्रभृतीनि च” इति वैकल्पिकी गतिसंज्ञा । ननु “साक्षात्प्रभृतिषु अव्ययवचनम्” इति वार्तिकम् । नमस्करोति इत्यत्र च अव्ययं नास्ति । तत् कथमुक्तमस्ति ? उच्यते—अव्ययवचनानु वार्तिककारस्य न सूत्रकारस्य तेन सूत्रकारमते सङ्गच्छत एवीदाहरणम् । नागेश्वरः एतदर्थे नमस्शब्दस्य ऊर्ध्वादिषु पाठं कल्पयति तत्र मूलं श्रव्यम् ॥ ‘अपदादौ’ इत्यस्य निहतिं दर्शयितुं ‘करोति’ इति तिङन्तमुदाहरति ॥ ‘पूः पुरौ’ इति पुरः इत्यस्य अनव्ययत्वप्रदर्शनार्थम् ॥

१५५ । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥८॥१॥४॥१॥

दी— । इकारोकारोपधस्य अप्रत्ययस्य विसर्गस्य यः स्थात् कुण्डोः । निष्प्रत्ययम् । आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । ‘अप्रत्ययस्य’ किम् ? अग्निः करोति । वायुः करोति ।

A विसर्गे that comes after इ or उ and is not in a प्रत्यय changes into य when कर्ग or पवर्ग follows. Thus निःप्रत्ययम् gives निष्प्रत्ययम् because निर् or निस् is a primitive word and the विसर्ग is but a transformation of its र or स । Similarly आविष्कृतम् etc.

Why say अप्रत्ययस्य? Witness अप्रिः करोति etc., where the विसर्ग comes from सु which is a प्रत्यय and therefore does not change.

नित—। "विसर्जनौयस्य षः कुप्रो." इत्यसि। 'अपदादी' इति न सम्बध्यते। 'अप्रत्ययस्य' प्रत्ययजातवर्जितस्य। निष्पल्लुहमित्यत्र निसः सकारस्य विसर्गः न आद्यौ प्रत्ययजातविसर्गः। तेन पत्वम्। एवमुत्तरवाणि, अप्रिः करोति इत्यत्र सुप्रत्ययजातविसर्गः। तेन न पत्वम् ॥

दी—। एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न पत्वम्, कस्कादिषु भ्रातृपुत्र-शब्दस्य क्तात्। तेन इह न—भातुः कृपा।

A विसर्ग arising from an एकादेश does not become ष as is inferred from the inclusion of भ्रातृपुत्र in the कल्हादि list for its ष। Hence no ष in भातुः कृपा।

नित—। 'एकादेशशास्त्रनिमित्त' यस्य तादृशस्य विसर्जनौयस्य पत्व न भवति। यैदि स्यात् कस्कादिषु भ्रातृपुत्रशब्दं नेव पठेत् विनापि पाठं पत्वनिर्वाहः स्यात्। तथाच स्यात् कस् इति स्थिते "स्यत् स्यत्" (२७२—६१११११) इति अकारस्य विसः अकारस्य च 'स' इत्येकादेशः। स च उपरः। तेन भात् उर् स इति जातिम्। समुदायस्य पदत्वे संदीर्घाभावापि भ्रातृर् इति। "खरवसानयोः—" इति विसर्जनौये भ्रातुः इति रूपम्। "अथ च विसर्गः रकारात्प्रातः स च रकारी न प्रत्ययः प्रत्ययाङ् वा। तेन भ्रातुः पुत्रः इति संहितायां "इदुदुपधस्य—" इति पत्वे भ्रातृपुत्र इति लभ्यते। सूत्रकारस्तु नेव लभ्यते "इति हि मन्वते तत एव कस्कादिषु पठति। अस्मिन् शरणं शन्यम्। एकमेव आश्चर्यं दृश्यते। रकार इह विसर्गस्य निमित्तम्। एकादेश उकारः "दुनः" रकारस्य निमित्तम्। यस्मिन् एकादेशोऽयं विसर्गस्य निमित्तम्। नूनम् 'एकादेशनिमित्तकस्य' विसर्जनौयस्य न पत्वम् इति हि सूत्रकारस्य मतम्। तथा सति 'भातुः कृपा' इत्येवमादिषु पत्व न भवति।

दी—। "मूढस्य प्रतिषेधः" (वार्तिकः)। मूढः कामा।

The वल is prohibited of the विसर्जनैय of मुहुः। Thus मुहुःकामा—one who covets it every moment.

मित—। 'विसर्जनैयस्य' इत्यस्ति । 'मुहुः' मुहुःशब्दस्य यो विसर्जनैयः तस्य 'प्रतिषेधः' यत्प्रतिषेधः । "वक्तव्यः" इति पूरणीयम् । मुहुः कामयते इति मुहुःकामा । कर्तरि णप्रत्ययः ।

१५६ । तिरसोऽन्यतरस्याम् ॥ ८।३।४२ ॥

दी—। तिरसो विसर्गस्य सो वा स्यात् कुप्वोः । तिरस्कृता—तिरःकर्ता ।

The विसर्ग of तिरस् optionally becomes व when कर्ग or पवर्ग follows. Thus तिरस्कृता etc.

मित—। 'विसर्जनैयस्य सः कुप्वोः' इत्यस्ति । उदाहरणे पचे निजामूलीयोऽपि तिर—कर्ता इति । तिरस्कृता अभिभावकः । "तिरोऽन्तर्द्धो" इति गतिसंज्ञा । अन्तर्तिरप्यभिभव एव ॥

१५७ । द्विस्त्रित्वरिति कृत्वोऽर्थे ॥ ८।३।४३ ॥

दी—। कृत्वोऽर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य पकारो वा स्यात् कुप्वोः । द्विष्करोति—द्विः करोति इत्यादि । 'कृत्वोऽर्थे' किम् ? चतुष्कपालः ।

When द्विः, त्रिः, चतुः convey the sense of कृत्वोऽर्थे, their विसर्ग optionally changes into व if कर्ग or पवर्ग follows. The sense of कृत्वोऽर्थे is the repetition of an act. Thus द्विष्करोति does it twice ; etc. Why say कृत्वोऽर्थे ? Witness चतुष्कपालः—on offering cooked in four pans. Here there is no कृत्वोऽर्थे, the विसर्ग is not प्रत्ययजात, hence the व is compulsory by "इदुदुपचस्य—".

मित—। 'विसर्जनैयस्य वः अन्यतरस्याम्' इत्यस्ति । "कुप्वोः" इति च । 'कृत्वोः' इति चतुष्कपालस्यः कृत्वोऽर्थप्रत्ययः । क्रियाभ्यासतिगणनं तस्मात्तः । तस्मिन्ने द्विविधमुद्यमेभ्यः सुप्प्रत्ययो भवति कृत्वोऽर्थप्रत्ययः । सुप्प्रत्ययो

द्विविचतुरा यो विसर्गः तस्य घः इति फलितम् ॥ यत्वाभावे हिःकरोति—हिं करोति । चतुरश्रब्दात् संचिह्नते चतुरश्च इति । तस्य सुबलुकि “रात् सस्य” इति सलोपे ‘सतुः’ इति रूपम् विसर्गश्च न प्रत्ययजातः किन्तु चतुरो रकाराज्जातः । तेन ‘चतुष्कपालः’ इत्यत्र अप्रत्ययविसर्गत्वात् “इदुदुपधस्य—” इति नित्यं घः ॥ चकते सूत्रे चिः, विः इति प्रत्ययजातविसर्गत्वात् यत्वं न स्यात्, चतुः इति नित्यं स्यात् ॥

१५८ । इसुसोः सामर्थ्ये ॥ ८।३।४४ ॥

दी— । इसुसोर्विसर्गस्य घः स्याद्वा कुण्डोः । सर्पिष्करोति—सर्पिः करोति । धनुष्करोति—धनुः करोति । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । ‘सामर्थ्ये’ किम् ? तिष्ठतु सर्पिः पिव त्वमुदकम् ।

The विसर्ग of इस् and सस् optionally changes into घ when कवर्गे or पवर्गे follows and there is interdependence. Thus सर्पिष्करोति etc. Here सामर्थ्य is interdependence, i. e., syntactical relation. Why say सामर्थ्ये ? Witness तिष्ठतु etc. where तिष्ठतु सर्पिः is one sentence and पिव त्वमुदकम् is another, consequently सर्पिः and पिव are not syntactically related—no घ etc.

मित— । ‘विसर्जनोयस्य सः कुण्डोः अन्यतरस्याम्’ इति सर्वमस्ति । ‘सामर्थ्ये’ द्विविधम् एकार्थीभावः व्यपेक्षा च । इह व्यापिषामाचं गृह्यते । ‘व्यापिषां च अन्यतः । अन्यतः पुनरेकवाक्यतायामिव सम्भवति । एवम् एकस्यैव वाक्यस्य यदा विसर्जनोयः कवर्गपवर्गौ च अङ्गं तदा एव विधिः इति फलितम् ॥ सर्पिस्, इत्यौषादिकइस्-प्रत्ययः धनुस्, इत्युस-प्रत्ययः । तेन “इदुदुपधस्य—” इति यत्वं न सिध्यति । पदादौ ककार इति “इचः वा” इत्यपि न प्रवर्तते ॥ ‘तिष्ठतु’ ‘इत्यादौ’ ‘सर्पिः’ इति ‘पिव’ इति च मित्रवाक्यसूत्रमती न यत्नमाप्तिः ॥

१५९ । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य ॥ ८।३।४५ ॥

दी— । इसुसोर्विसर्गस्य अनुत्तरपदस्यस्य समासे नित्यं घः स्यात्

कुत्रोः परयोः। सर्पिष्कुण्डिका। 'अनुत्तरपदस्थस्य' इति किम् ?
परमसर्पिःकुण्डिका।

In a compound the विसर्ग of इस् and उत्स, if not in an उत्तरपद, always changes into ष when कर्तृ or पदार्थ follows. Thus सर्पिष्कुण्डिका। Why say 'अनुत्तरपदस्थस्य'—not being in an उत्तरपद ? Witness परम etc. Here the first constituent of the compound is परमसर्पिस्, which itself is a compound and has इस् in its उत्तरपद। Hence no ष।

नित—। 'इसुसोः विसर्जनौयस्य षः कुत्रोः' इत्यस्ति। "उत्तरपदमिति समासस्य चरमावयवः। 'इसुसोः' इत्यवयवद्वयोः। "इसुसन्तः शब्दः यदि कर्तृदिना पदार्थादिना वा शब्दान्तरेण समस्यते तदा इसुसोर्विसर्गस्य नित्यं षः स्यात्। स चेत् इसुसन्तः शब्दः स्वयं कसचित् समासान्तरस्य चरमावयवः तदा तु न भवति" इति निष्कर्षार्थः ॥ सर्पिः कुण्डिका इति समासे नित्यं षः ॥ परमसर्पिषः इत्यवयवस्य इसुसन्तः सर्पिस्शब्द उत्तरपदम्। अस्या तु पुनः समासे षत्वं न भवति—परमसर्पिः कुण्डिका ॥

दो—। कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दः असमासे व्यपेक्षाविरोधेऽपि पत्वार्थः व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च।

सर्पिष्कुण्डिका occurs in the कस्कादि list. Apparently this is superfluous but really it serves two purposes there. This is certainly not a compound for then "नित्यं समासे—" applies. Then uncompounded there may or may not be interdependence.

(i) No interdependence. सर्पिस् is a derivative, hence सर्पिः कुण्डिका cannot give ष by "इदुदुपधस्य—" because the विसर्ग is प्रत्ययजातः। Hence we expect सर्पिः कुण्डिका। The inclusion into the कस्कादि list bars both these and gives the single form सर्पिष्कुण्डिका।

(ii) There is interdependence. "इसुसोः सामर्थ्ये" applies and

gives सपिण्डिकारः सपिण्डिकारः सपिण्डिकारः । Inclusions in the list gives ष and bars the other two forms.

मित— । एवं सिद्धे सपिण्डिकारशब्दे किमर्थमस्य कस्तादितु पाठः ? इह समासे सिद्धः । असमासेऽपि यथा स्वात् तदर्थं पाठः ॥ असमासेऽपि व्यपेक्षा चेदस्ति “इसुसोः सामर्थ्ये” इति प्राप्नोति । अथ नास्ति व्यपेक्षा “इणः षः” इति “इदुदुपथ—” इति वा सिध्यति ॥ न सिध्यति । ‘व्यपेक्षायां’ “एतत् सपिण्डिकारिकायां षि” इत्यादिस्थले “इसुसोः—” इति वैकल्पिकाः षः ‘निवार्यस्तु’ पाठः । ‘व्यपेक्षाविरहे’ “इह सपिण्डिकारः कुण्डिका पुनः कः” इत्यादितु “इणः षः” इति न प्राप्नोति कवर्गस्य पदादित्वात् । “इदुदुपथ—” इत्यपि न, विसर्गस्य प्रत्ययनातत्वात् । एवमप्राप्ते षत्वे ‘मत्तार्थः’ पाठः ॥

१६० । अतः ज्ञातमिच्छासङ्गभावात्कुशाकर्षीप्वनव्ययस्य ।। ७३॥

दी— । अकारादुत्तरस्य अनव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात् करोत्यादितु परेषु न तु उत्तरपदस्यस्य । अयस्कारः । अयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कृन्मः । अयस्पालम् । अयःसहिता कुशा अयस्कृशा । अयस्कृर्षी । ‘अतः’ किम् ? गीःकारः । ‘अनव्ययस्य’ किम् ? स्वकामः । समासे किम् ? यशः करोति । ‘अनुत्तरपदस्यस्य किम् ? परमव्ययकारः ।

A विसर्गः, that comes after short अ and is neither in an अव्यय nor in an उत्तरपद, always changes into स if compounded with क, कम, कंस, कुम्, पाव, कुशा, कर्षी । Here क and कम are roots. Hence अयस्कारः and अयस्कामः are उपपद तत्पुरुष । अयस्कंसः, अयस्कृन्म, अयस्पालम् are षष्ठी तत्पुरुष । अयस्कृशा is a कर्मधारय of the शकपार्थिवादि class. अयस्कृर्षी is a षष्ठीव्रीहि in the feminine, Why ‘अतः’ ? Witness गीःकारः without स । Why अनव्ययस्य ? Witness स्वकामः—desiring abode in heaven—where स्वर, being an अव्यय the विसर्गः is not अनव्यय and there is no स । Why say

समासे ? Witness यशः करोति । Why अनुत्तरपदस्थस्य ? Witness परमयशः कारः—that which gives great fame—where परमयशः has the विसर्ग in the उत्तरपद, i. e., यशस्, and it does not change.

मित—। 'विसर्जनौयस्य' इत्यस्ति । "सोऽपदादौ" इत्यतः 'सः' इत्यनुवर्तते । "नित्यं समासे—" इति च सर्वं सम्भवति । 'अतः' इति पद्यमौ । अयस्य मिश्रिती-
ऽन्वयः—समासे अतः (परस्य) अनव्ययस्य अनुत्तरपदस्थस्य विसर्जनौयस्य नित्यं सः कृपयतिषु उत्तरपदेषु । विसर्गेणिहामूलीयोपभ्रान्तीयानामपवादः । अयः करोतीति अयस्कारः । "कर्मण्यप्य" । अयः कामयते इति अयस्कामः । "शौलिकामि—" इति अयः । अयसः कंसः पात्रभेदः । अयःसहिता कुशा अयस्कृशा, शाकपार्थि-
वादि । किञ्चिदयी रचितं कुशायाम् इत्ययः । ईदृशे कष्टव्याख्यानं कारयन् अयोनिर्मितः अयोविकारः इत्यादिषु उक्तोषु श्रिया "ज्ञानपदकुण्ड—" इति सूत्रेण कुशौ इति स्यात्, सूत्रे तु 'कुशा' इति सकारि निमित्तमुच्यते । अय इव कर्षो अस्याः अयस्कर्षो, "नासिकीदर—" इत्यादिना लीष्ट् ॥

१६१ । अधःशिरसौ पदे ॥ ८॥ १४७॥

वी—। एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात् पदशब्दे परे । अधस्वरूपम् । शिरस्वरूपम् । 'समासे' इत्येव । अधः पदम् । शिरः पदम् । 'अनुत्तर-
पदस्थस्य' इत्येव । परमशिरःपदम् ।

The विसर्ग of अधः and शिरः becomes स when पद follows in a समास and विसर्ग is not in an उत्तरपद । Thus अधस्यदम्—under the foot. शिरस्यदम्—the position of the head. This is in a समास only, also when not in an उत्तरपद । भास्कर is defended by placing it in the कक्षादि list.

मित—। 'सः' इत्यस्ति । 'नित्यं समासे अनुत्तरपदस्थस्य' इत्यनुवर्तते । अधस्यदम् इति षष्ठीसमासः । पदस्य अधः इति विग्रहः । मयूरव्यंसकादित्वात् पदशब्दस्य परनिपातः । इति इति । यथा पदं स्थानम् । अधः पदं नीचस्थानम्, सप्तपदा । एवं शिरसः पदं स्थानं शिरस्यदम् ॥

१४४ । कस्कादिषु च ॥८॥१४८॥

दी— । भास्करः ।

In भास्कर the विसर्ग is after च not after स, hence we donot expect स । But the word is of the कस्कादि class, hence the स ।

नित— । व्याख्यातं प्राक् । 'अतः' इति तपर करणात् आकारात् सर्वं न भवति । भास्कर शब्दे च सकारो दृश्यते । कस्कादीनाम् आकृतिगणत्वात् सिद्धम् ।

इति विसर्गसन्धिप्रकरणम् ।

अथ स्वादि सन्धिप्रकरणम् ।

दी— । "स्वौजसमौद्र—" (१८२) इति सप्तम्ये 'शिवस् अर्च्यः' इति स्थिते—

Attaching सु to शिव by the rule "स्वौजस्—" we have शिवस् अर्च्यः । And then—

१४२ । ससजुषो रुः ॥८॥२॥१४॥

दी— । पदान्तस्य सस्य सजुषशब्दस्य च रुः स्यात् । जगृत्वापवादः ।

रु is the substitute of स and सजुष् if final in a पद । This overrules the जग् change. रु drops च and appears as र् । Hence शिवस् being a पद we have शिवर् अर्च्यः । The next rule now applies.

नित— । 'स' इत्यकार सकारणार्थः । 'पदस्य' इत्यधिकारः । 'ससजुषोः' इति पठौ । पदस्य सस्य पदस्य सजुषशब्दस्य च । फलितमाह पदान्तस्य सस्य सजुषशब्दस्य च इति । 'रुः' इत्यादेशः । सकार इत् । "असौऽनस्य" इत्यन्यस्य भवति । 'जगृत्वापवादः' इति 'भ्रष्टो जगृत्वा' इति द्वापवादः । सस्य दकारः

यस्य च उक्तारी न भवति । 'भ्रूवाम्' इति सामान्येन विधिः 'सस्य' इति विशेष विधिः । सामान्यस्यापवादो विशेषः इति जगृत्वापवादः ॥ एतेन 'शिवश्च अर्थः' इति स्थिते—

१६३ । अतो रोरभ्रुतादभ्रुते ॥६।१।११३॥

दी— । अप्लुतादतः परस्य रोः उः स्यात् अप्लुते अति । "भोभगो-
अघो—" (१६७) इति प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः । उत्वं प्रति रुत्वस्य
असिद्धत्वं तु न भवति, रुत्वमनूद्य उत्त्वविधेः सामर्थ्यात् ।

When रु follows a short अ which is not भ्रुत it changes into उ if it is itself followed by another such अ । This overrules the य enjoined by "भो भगो—" । Here रु is not असिद्ध when उ is to be substituted because the change is enunciated by specifically mentioning रु । We have now शिव उ अर्थः ।

मित— । 'उत्' इत्यनुवर्त्तते 'अति' इति अ ॥ "भोभगो—" इत्यत्र अपूर्वस्य
रोर्यत्वं विधीयते । इह तु अत्पूर्वस्य विधिः । स च अत् अभ्रुत इति विशेष्यते ।
तत् सामान्यविधिर्यत्वं विशेषविधिः उलं तस्य अपवादः ॥ ननु परं शास्त्रं हलं
पूर्वच उलं तत् उलं प्रति हलमसिद्धमित्युक्तं न प्रवर्त्तत । तत्राह 'हलम् अनूद्य'
स्पष्टमुक्त्वा इह 'उलं विहितं' तेन असिद्धं न भवति । उलञ्च निषांचम् ॥ एतेन
शिव उ अर्थः इति स्थिते ।

१६४ । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥६।१।१०२॥

दी— । अकः प्रथमाद्वितीययोः अचि परे पूर्वसवर्णादीर्घ एकादेशः
स्यात् । इति प्राप्त—

If an अक् is followed by an अच् of the first two triads of the सुप् terminations the long vowel homogeneous with the preceding is the single substitute of both. This apparently seems to direct शिव् आ अर्थः । But the next rule interferes.

मित—। 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम्। 'अकः' इत्यनुवर्तते। 'दीर्घः' इति च। 'अचि' इत्यस्ति। 'प्रथमा' इति सुपामाद्यश्रिका। द्विचनेन द्वितीयस्त्रिकीऽपि गृह्यते। एवम् 'प्रथमयोः' प्रथमाद्वितीययोरित्यर्थः। शिवे यदौ। प्रथमादितोययोः अच् तस्मिन् परे। 'अकः' इति पञ्चमी॥ उदाहरणे 'शिव उ अच्यः' इत्यत गुणे प्राप्ते स्थानिद्वारा 'उ' इति प्रथमयोरच् इति कृत्वा अनेन वाचः॥

१६५। नादिचि ॥६१॥१०४।

दी—। अवशात् इचि परे न पूर्वसवर्णादीर्घः। "आङ्गुणः" (६६)। "एङः पदान्तादति" (८२)। शिवोऽर्च्यः। 'अतः' इति तपरः किम्? देवा अत्र। 'अति' इति तपरः किम्? अ आगन्ता। 'अप्लुतात्' किम्? एहि सुस्रोतः ३ अत्र स्नाहि।

But when इच् follows an अ or आ in the first two triads of Bibhaktis there shall be no substitution of the long vowel homogeneous with the previous. Hence in शिव उ अच्यः we have गुण by "आङ्गुणः"। This gives शिवो अच्यः। Next there is पूर्वसव by "एङः पदान्तादति" yielding finally शिवोऽर्च्यः।

Why say अतः with a त? This is to exclude आ। Thus in the first case plural देव जम् अत gives देवार् अत where the र् being after आ we do not get उ for it but य instead by "भोभगो—" yielding देवाय अत। Next "लोपः प्राकल्पस्य" gives finally देवा अत—देवायत।

Why say अति with a त? This too is to exclude आ। Thus in इह आगन्ता we have इर् आगन्ता। Next no उ because आ follows not अ। With य as before we get य आगन्ता—यआगन्ता।

Why say अप्लुतात्? To exclude पुत। Thus in एहि सुस्रोतः ३ अ पत स्नाहि—Come, Susrotas, you, bathe, here—we have सुस्रोतस् ए अत &c. Now र् does not become उ because the अ is पुत।

मित—। 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यस्ति। प्रथमयोः आत् इचि न पूर्वसवर्णः इति निषिद्धोऽन्वयः॥ एतत् वाचानुसारे गुणः प्रवर्तते। गुणे पूर्वसवरे च शिवो-

ऽचः । अस्मि देवासु अत्र इति स्थिते क्वम् । आकारात् परी क इति लल्लं न । “भीमयो—” इति यत्ने “लोपः शाकल्यस्य” इति पादिके लोपे देवा अत्र—
‘देवायत्र । एवं च आगता इत्यादि ॥

दी— । प्लुतस्य असिद्धत्वात् अतः परोऽयम् ॥ ‘अप्लुतात्’ इति विशेषणं तु तत्सामर्थ्यात्तसिद्धत्वम् । तत्परकरणास्य तु न सामर्थ्यम्, दोषनिवृत्तया चरितार्थत्वात् । ‘अप्लुते’ इति किम् ? तिष्ठतु पय अत्रे भिदत । “गुरोरनृतः—” (१७) इति प्लुतः ।

But प्लुत is असिद्ध, so the क in सुलोतरे इतः अतः is to be taken as after short अ ; hence even if you say अप्लुतात् you cannot avoid क । No, when the Sutrakara says अप्लुतात् he sees the possibility of the presence of प्लुत here, hence the प्लुत is not असिद्ध ।

Even then the अप्लुतात् is unnecessary because you say अतः where the त implies the possibility of प्लुत and excludes the सुत । It does not do it necessarily, the त might be to exclude दीर्घ । Hence, to make it certain, अप्लुतात् is necessary.

Why say अप्लुते ? Witness तिष्ठतु &c. where पवर, अश्पिदत does not admit क, the अ following being प्लुत । It is प्लुत by “गुरोरनृतः—” ।

मित— । ‘एहि सुलोतरे ?’ इत्यादादाहरणे विचारयति । इह लल्लं कर्त्तव्यं विपाद्या कृतः प्लुतः असिद्धः । तेन ‘सुलोतरे अतः’ इति ब्रह्मादवस्थात् पर एव कः । ‘अप्लुतात्’ इत्युक्तेऽपि लल्लं स्यात् ॥ नैव स्यात् । सूत्रकारश्च सिद्धं प्लुतं मन्यते अतएव ‘अप्लुतात्’ इति विशेषणमुच्यते । संहिताधिकारे “प्लुतमगच्छा अचि नित्यम्” इति तस्य सूत्रम् । असिद्धे प्लुते तन्नीपपद्यते तत् सिद्धः प्लुतः, युज्यते च ‘अप्लुतात्’ इति विशेषणम् ॥

यथेवम् ‘अतः’ इति तत्परकरणेनैव पर्याप्तं प्लुतप्रतिषेधाय ‘अप्लुतात्’ इति पृथगुक्तिर्निष्प्रयोजना । ननु ‘अतः’ इत्युक्ते संन्देहः स्यात् दीर्घो निरस्यते प्लुतो वा

सत उभयम् । असन्देशार्थम् 'अप्पुतात्' इति वचनम् । 'अतः' इति दीर्घनिरासः
'अप्पुतात्' इति भुतनिषेधः ॥

व्याख्यानान्तरस्य भाष्ये दृश्यते "अप्पुतभाविनः अप्पुतभाविनि इत्येवमेतद्विज्ञायते"
इति । अयमाशयः—इह स्वे यस्य भुतत्वसम्भावना अस्ति स भुत इत्युच्यते ।
'अप्पुतात्' भुतत्वसम्भावनाविहीनात् 'अतः' ऋसादवर्णात् परस्य 'रोः' अप्पुते' भुतत्व-
सम्भावनाशून्ये 'अति' ऋसे अवर्णे परे 'तः' स्यात् इति च सूत्रार्थः । परं प्रकृतिभाव-
विधानात् सिद्धः भुतः स्वरसन्धिषु इत्येव सिद्धान्तो भाष्यकारस्य ॥

१६६ । इति च ॥६।१।११४॥

दी— । अप्पुतादतः परस्य रो उः स्यात् इति । शिवो वन्द्यः ।

इ, coming after an अ which is not भुत, changes into उ if a
इम् follows. Thus शिवस् वन्द्यः = शिवर् वन्द्यः = शिव च वन्द्यः = शिवो वन्द्यः ।

मित— । 'अतो रोऽप्पुतात्' इत्यस्ति 'सत्' इति च । 'इम्' इति वगैरप्रथम-
द्वितीयवर्गे शपसवर्णेषु व्यञ्जनम् ॥

दी— । 'रोः' इत्युकारानुबन्धप्रवृत्त्यात् नेह—प्रातरह, धातर्गच्छ ।

The rule says इ with an उ as अनुबन्धः । Hence we do not
get उ where the र् does not come from इ । Thus प्रातरह् अत
(प्रातरत्) धातर् गच्छ (धातर्गच्छ) ।

मित— । अनुबन्धसि स्वयंप्रदर्शनात् परं योज्यते इति अनुबन्धः इच्छसंज्ञको
वर्धः । कर्मणि षड् । 'इ' इत्यत्र उकारः अनुबन्धः । उकारः अनुबन्धः अस्य
'उकारानुबन्धः' उदित् इत्यर्थः । 'उकारानुबन्धसङ्ख्यात्' द्वितीः 'न इह' रकारस्य
उकारः । 'प्रातरह् अत' इत्यत्र रकारो नैसर्गिकः न हि दशन्दाज्जातः । तेन न
उत्तम् । 'धातर् अत' इति उकाराज्जातो रकार न दशन्दात् इति रक्षापिनीत्वम् ॥

दी— । 'देवासु इह' इति स्थिते स्त्वम् ।

In देवासु इह we have इ by "सप्तश्लोकः" । This gives देवार-
इह । Now—

मित—। स्वे कृते 'देवास् इह'। ततः सुबान्तरं प्राप्नोति ।

१६७। भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽग्नि ॥८॥१७॥

दी—। एतत्पूर्वकस्य रोयादेशः स्यादग्नि परे । असन्धिः सौत्रः ।
“लोपः शाकल्यस्य” (६७) । देवा इह—देवायिह ।

र preceded by भो, भगो, अघो and अ changes into य् when an अश् follows. The absence of सन्धि in भगो अघो and अघो अ is आर्यं । Starting with देवास् इह we get देवास् इह and then देवाय् इह । The य् now elides optionally by “लोपः—” । Hence देवा इह—देवायिह ।

मित—। पूर्वसुवात् ‘रीः’ इत्यनुवर्तते । ‘भोभगी—’ इत्यादि तस्य विशेषणम् । भो च भगो च अघो च अश् इति द्वन्द्वः । एते पूर्व यस्य इति बहुव्रीहिः । भोश्च पूर्वस्य भगोश्च पूर्वस्य अघोश्च पूर्वस्य अकारपूर्वस्य च रीः इत्यर्थः । भोस् भगीस् अघोस् इति निपाताः । तेषामाद्यंशस्यानुकरणम् ॥ ननु समासे नित्यः सन्धिः, तत् भगो अघो इत्यत्र च “एकः पदान्तदति” इति पूर्वरूपापत्तिः । आर्यः सन्धाभावः इत्याह ‘असन्धिः सौत्रः’ इति ॥ अदाहरणे “लोपः—” इति यकारस्य पाचिक्ये लोपः ॥

दी—। ‘अग्नि’ किम् ? देवाः सन्ति । यद्यपि इह यत्वस्य असिद्धत्वात् विसर्गो लभ्यते तथापि विसर्गास्य स्यानिवन्नावेन स्त्वात् यत्वं स्यात् । न ह्ययमल्ल विधिः, ‘रीः’ इति समुदायरूपाश्रयत्वात् ।

Why say अग्नि ? Witness देवाः सन्ति where, य not being available, विसर्ग comes in by “खरव—” । Besides difficulty will arise if अग्नि is omitted. Thus, without the restriction अग्नि, देवास् सन्ति gives देवाय् सन्ति । This य् is असिद्ध with respect to “खरव—” so, taking it as still र्, we get विसर्ग with the form देवाः सन्ति । Apparently then अग्नि is superfluous. But no, the विसर्ग must be treated as स्यानिवत् and “भोभगी—” will take it as

ह and change it into य् again. Consequently देवाः सन्ति will not be available at all. Hence अग्नि is well said.

You cannot say, that the विसर्ग is not प्रत्ययवत् because the restoration of य् is by an अल्बिधि। It is not an अल्बिधि, for the विधि is of ह which is not a pure अल् but a combination (समुदायरूप)।

नित—। 'अग्नि' इत्यनुक्ते दीपमाह। तदा "भीमगीमधीमपूर्वस्य यः" इत्येव सूत्रम्। एतेन अग्नि च खरि च अविशेषेण रोर्यत्वं विधीयते। तत् देवाः सन्ति इति स्थिते यत्वे देवाय सन्ति। यकारोऽयं "खरन्—" इत्येतत् प्रति अविष्टः। तेन रकारवारेण 'हृह विसर्गो लभ्यते'। परं विसर्ग एव स्थानिहारेण वरेण इति भूयोऽपि "भीमगी—" इति यकारि देवाय सन्ति इति पूर्वरूपप्रत्यापत्तिः, देवाः सन्ति इति तु न सिध्यति इत्यनिष्टम्। तत् सुष्ठुतम् 'अग्नि' इति। स्थानि-
यद्वाप्य अलिङ्घयेव प्रतिषिद्धः, अयं पुनः 'ह' इति 'समुदायरूपस्य' विधिः न ह् इत्यनुमाप्य ॥ तृती भाष्ये च "री रि" इत्यतो 'रः' इत्यनुवर्त्ता 'री' यो 'रः' तस्य 'यः' स्यात् इति व्याख्याय अलिङ्घिरेवाहितः, 'अग्नि' इत्येतच्च उत्तरार्थम् इत्युक्तम् ॥

दो—। भोस् भगोस् अघोस् इति सकारान्ता निपाताः। तेषां रोर्यत्वे कृते—

भोस् &c. are indeclinables ending in स। The स changing into ह and the ह into य् the next rule operates.

नित—। 'भोस्' इत्यादयः संवीचनमूचका 'निपाताः' अव्ययानि। भोस अच्युत इति स्थिते भोर् अच्युत, ततो भोय् अच्युत। ततश्च—

१६८। व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥८॥१८॥

दो—। अष्टाश्वोर्वकारस्यकारयोः सप्तचारयौ श्रमौ वा 'स्तः' अग्नि परे। यस्य उच्चारणे निह्वाप्रोवाप्रमध्यमूलानां यौक्त्वम् ज्ञायते सप्तचारयः।

In place of व् and य् final in a पद those requiring lighter effort in their pronunciation are substituted by Sakatayana when an अच् follows. The effort is lighter when in the pronunciation the tip and its neighbourhood as well as the middle and the root of the tongue become lax. Sakatayana's effort is lighter, but others pronounce them as vowel ; hence there is option (वा स्तः) ।

मित— । 'पदस्य' इत्यभिज्ञतम् । व् च य् च व्यौ । तयोः 'व्योः' वकार-
यकारयोः वकारान्तस्य यकारान्तस्य च पदस्य इत्यर्थः । "अलोऽन्त्यस्य", तदाह
—'पदान्तयोर्वकारयकारयोः' इति । 'भीमगोबधोऽपूर्वस्य' इति ज्ञानुवर्तते ।
सानान्येन विधिः । 'अशि' इत्यस्ति । वृत्तिकारादयस्तु "भीमगी—" इत्यनु-
वर्तयन्ति । वकारयकारयोरौपत्यवृत्तया वर्ग्यपेक्षया लघुः प्रथमो भवति
उच्चारणे, ततोऽपि लघुप्रथमो लघुप्रथमतरः । यद्योचितप्रथमस्य लघुप्रथम आदेशः
स च शकटाद्यनस्य, अन्येषां तु न । तदाह 'वा स्तः' इति । अन्येषां किम् इत्या-
काङ्क्षायांनाह—

१६८ । ओतो गार्ग्यस्य ॥८३॥२०॥

दी—ओकारात् परस्य पदान्तस्य अलघुप्रथमस्य यकारस्य नित्यं श्लोपः
स्यात् । गार्ग्यग्रहणं पूजायम् । भो अच्युत । लघुप्रथमपक्षे—भोय्
अच्युत । पदान्तस्य किम् ? तोयम् ।

य्, final in a पद and coming after ओ but not lightly pronounced, is always elided as desired by the revered tutor गार्ग्य । Thus भी अच्युत with य pronounced as usual and भीय्, अच्युत with य lightly pronounced. Why say पदान्तस्य ? Witness तोयम् without the elision of य though it is after ओ ।

मित— । 'ओतः' इति सम्मान परशब्द योगे पञ्चमी । 'व्योः' इत्यनुवर्तते ।
'पदस्य' इत्यभिज्ञतम्, तेन प्राप्तम् 'पदान्तस्य' विधिः । तत्र ओतः परः पदान्तवकारी
न सम्भवति इति यकारस्य विधिः । ओऽयम् अनुवर्तो यकारः स "व्योर्लघु—" इति

सूत्रे स्थानी अतएव यथोचितप्रत्ययः न लघुप्रत्ययः । तदाह 'अलघुप्रत्ययस्य' इति ।
 "लोपः शाकल्यस्य" इत्यतो 'लोपः' इत्यनुवर्तते । ननु तेनैव सूत्रेण शीतः परस्यापि
 लोपः सिध्यति, किमेतेन सूत्रेण ? अयं सिध्यति परे शाकल्यवृत्त्यात् विभाषा
 भवति, इत्यतः तु नित्यं स्यादिति । अतः पृथगुक्तिः 'गार्ग्ययङ्गश्च पूजार्थे' न
 विकल्पायम् । 'अग्नि' इत्येव ॥ भोय् अच्युत इति जाते भोयच्युत इति लघुच्चारणं
 शाकटायनस्य, अन्ये वा तु गार्ग्यमनेन लोपे भा अच्युत इति ॥ 'तीयम्' इति
 प्रत्युदाहृत्य "भोभगो—" इत्यनुवर्तिर्नास्ति इति पक्षे ।

१७० । उञि च पदे ॥८॥३॥१॥

ही— । अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोयंयोलोप उञि (पदे ?) परे । स
 उ एकाभिः । 'पदे' किम् ? तन्त्रयुतम् । येनः सम्प्रसारणे रूपम् । यदि
 तु प्रतिपदोक्तो निपात उञिति ग्रहीष्यते, तर्हि उत्तरार्थं पदग्रहणम् ।

y and v final in a पद and preceded by अ or आ elides when
 लङ् as a पद follows. Thus सः ल which is really सम् ल the
 विभक्ति being असिद्ध, gives सर् ल and then सय ल by "भोभगो—" ।
 This य is now elided.

Why say पदे ? Witness तन्त्रयुतम् which was originally तन्त्रे
 युतम् where युत is from वैङ् तन्त्रयुतानि with क्त attached which
 changes व into ल (सम्प्रसारण) । Next तन्त्रयु लतम् with अय् by
 "एचोऽय—" । This य is not elided because the ल is not a पद
 but only part of a पद । To this justification of पदे it may be
 objected that by the maxim "लङ् लङ् प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव"—
 If in a rule a certain form occurs which is both original
 and derived, the rule applies to the original only—the ल of
 लत being a derivative is not contemplated at all in the rule ;
 hence तन्त्रयुतम् is safe without the mention of पदे which is
 thus superfluous. In that case we say पदे will be used in a
 subsequent rule.

नित— । "भोभगो—" इत्यनेन सम्प्रसारणं सूत्रम् । तव अ शीतः परे
 लोप उक्तः । यन्मति 'अवर्णपूर्वस्य' आह । 'य्यो' इत्यस्ति । 'लोपः' इति च ।

‘पदस्य’ इत्यधिकृतम् । इह व्याख्याने ‘उजि’ इत्यतः ‘पदे’ इति खलितमिव प्रतिभाति । ‘उज्’ इति निपाती भिन् । अयमपि नित्यो लोपः । ‘सः उ’ इति स्थिते विसर्गस्य असिद्धत्वात् रीत्यन्ते ‘स्य उ’ इति । ततो यलोपः ॥ तन्मे उतम् इत्यत्र अयादेशे तन्व्य उतम् । उकार ईदृश पदाक्रमावम् न पदम् । तेन यलोपः । ननु ‘उ’ इति शब्द इह स्थापयितः । प्रतिपदीकृत्य पठितः अव्ययेषु । “लघ्वण-
प्रतिपदीकृतोः प्रतिपदीकृत्येव” इति परिभाषया इह अव्ययमेव गृह्यते । तेन तन्व्युतम् इत्यत्र लोपप्रसङ्ग एव नास्ति कियं पदं वा अपदं वा इति विचारणा ? अतः ‘पदे’ इतीदृ निष्प्रयोजनम् । उत्तरव “ऊमो कस्मात्—” इति सूत्रे अन्य-
प्रयोजनं वक्ष्यते ॥

१७१ । हलि सर्वेषाम् ॥ ८।३।२२ ॥

दी— । भोभगोअघोअपूर्वस्य लघ्वलघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्धलि सर्वेषां मतेन । भो देवाः । भो लक्ष्मि । भो विद्वद्भृन्द । भगो नमस्ते । अघो याहि । देवा नम्याः । देवा यान्ति । ‘हलि’ किम् ? देवायिह—देवा इह ।

All Professors agree that य pre-ced by भोभगो &c. be it lightly or regularly pronounced elides when a consonant follows. Thus भो देवाः &c

नित— । “भोभगो—” इत्यस्ति । स च अग्नि परं विधिः । तेन ‘हलि’ इत्यग्नि हलि इत्येदं वेदितव्यम् । ‘लोपः’ इत्यनुवर्तते ‘व्यो’ इति च । तत्र अग्नि हलि वच्चारण सम्भावना नास्ति इत्याह ‘यकारस्य लोपः’ इति । ‘सर्वेषाम्’ आचार्याणां ‘मतेन’ । शाकटायनस्यापि लोपः न तु लघुप्रथयतर इत्यर्थः इति हलिः ॥

१७२ । राऽसुपि ॥ ८।२।६८ ॥

दी— । अहो रेफादेशः स्यात् न तु सुपि । रोस्पवादः । अहरहः । अहर्गणः । ‘असुपि’ किम् ? अहोभ्याम् । अत्र “अहनू” (८।२।६८) इति सूत्रम् ।

रेफ is substituted for the final of अहन् but not when सुप् follows. This over-rides the र directed by the previous rule "अहन्" (8. 2. 68.) Thus अहन् अहन् gives अहर् अहर् and the second र becomes विसर्ग by "खरव—". Compounding अहर् गणः we get अहन् गण = अहर्गण = अहर्गणः । Why say असुपि ? Witness अहोभ्याम् ; अहन् भ्याम् gives अहर्भ्याम् by "अहन्" ; next अह उ भ्याम् by "हशि च" = अहोभ्याम् ।

नित—। पूर्वतुवात् अहन् इत्यनुवर्तते । तत च षष्ठार्थे प्रथमा । पदस्य इत्यधिकृतम् । तेन पदान्तस्य अहन्शब्दस्य रः इत्यर्थः । 'असुपि' इति प्रसज्य-प्रतिषेधः न पर्येदासः, तदाह 'न तु सुपि' इति । 'रोः' पूर्वस्येव विहितस्य उकारानुवन्धकस्य 'रेफस्य अपवादः' । यस्मिं हि रेफः अनेन विहितः । तेन सुपि रः, अन्यत रेफ इति व्यवस्था ॥ अहोभ्याम् इत्यत्र सुपि पूर्वस्य पदत्वम् । तेन रः, छलश्च ॥

दी—। "रूपरात्रिरथन्तरेषु कृत्वं वाच्यम्" (वार्तिक) । अहोरूपम् । गतमहो रात्रिरेषा । एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात्—अहो रातः । अहोरथ-न्तरम् ।

It should be stated that अहन् takes ह when रूप, रात्रि or रथन्तर follows. Thus compounding अहः रूपम् we have अहन् रूप । Changing न् into ह and then substituting उ for र by "हशि च" &c. we get अहो रूपम् । In the next example there are two sentences गतम् अहः and रात्रिरेषा । Here the विसर्ग in अहः is by "खरव—". This is असिद्ध with respect to our Varttika here. Hence changing अहर् into अह उ &c. compounding अहय रात्रिश्च we have अच् समासान्त by "अहःसर्वैकदेश—" which changes रात्रि into रात्रि । By the maxim "एकदेशविकृतमनन्यत्वं"—This रात्रि is the same as the रात्रि from which it is derived ; hence we have हल &c. Similarly अहन् रथन्तर gives अहोऽथन्तरम् ।

नित—। रूप, रात्रि, रथन्तर इत्येतेषु परतः अहन् शब्दस्य हल-स्वादिभ्यः । "रोऽसुपि इति" इत्येव प्राप्ते हलवचनम् ॥ अहः रूपम् इति स्थिते

समासि अहन् रूपः । क्वे च्चत्वे च अहोरूपम् । गतम् अहः इत्यत्र प्रथमम् अहन् सु इत्यासीत् । ततो “इल्लङ्गावभ्यो—” इति सुलीपि अहन् । इह लीप-
शब्देन लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणोन्नायं सुपुंरः । तेन कवे अह र् इति । “खरव—”
इति विसर्जनीये गतमह इति । अतः परं रात्रिरेवा इति वाक्यान्तरसन्निधाने “हशि
च” इत्युक्ते कर्त्तव्ये असिद्धो विसर्जनीयः इति कृते सत्वे रूपम् । एतेन नाहं
वार्त्तिकस्यास्य दृष्टान्तः । अहोरात्र इत्यत्र हन्ने अहन् रात्रि अच् । समानान्ताः इति
स्थिते अहोरात्रि अच् = अहोरात्रः । समानान्ताः किल समासावयवा न हि सत्तर-
पदावयवाः । तेन इह अहन् शब्दात् परं रात्रिशब्द एव न रात्रिशब्द एकादशविकारकथा
च नीतुं पश्यते । “एकदेशविकृतमनन्यवत्” इत्यस्य तु अयमर्थः—शब्दः कश्चित्
एकदेशं विकृतं चेत् भवति तस्याप्यस्यैव स एव शब्द इति सन्तत्यम् । रात्रिशब्दे
अंशतो विकृतस्य रात्रस्य च ग्रहणमित्यर्थः ॥

दी— । “अहारादीनां पत्यादिषु वा रेफः” (वार्त्तिक) । विसर्गापवादः ।
अहर्पतिः । गीर्पतिः । धूर्पतिः । पक्षे विसर्गोपध्मानोयी ।

अहर् &c. optionally retain their र् when पति &c. follow.
This optionally over rules विसर्गः । Thus अहर् पतिः compounded
gives अहन् पति = अहर् पति अहर्पतिः । Similarly गिरा पतिः gives
गीर् पति गीर्पतिः, धुरा पतिः gives धूर् पति धूर्पतिः । The alternative
forms are अहः पति—अह पतिः, गीः पतिः—गी पतिः, धूर्पतिः—
धूर् पतिः ।

मित— । इह ‘अहर्’ इति अहन् शब्दस्य रेफे कृते रूपम् । आदिग्रन्थः
प्रकारे । ‘अहारादीनाम्’ अहःप्रकाराणाम् अहः सदृशानामित्यर्थः । रान्तत्वे
सादृश्यम् । रान्तानां पत्यादिषु परतः रेफादेशो वा स्यादिति वार्त्तिकार्थः । नह
यदि रान्ताः, इत्या रेफादेशः । सेवम्, यदन्त्यं नित्यतया प्राप्तं तेन विकल्पेऽस्तु
इत्याशयः । “खरवसानयः—” इति रेफस्य नित्यं विसर्जनीयः प्राप्तः तस्यार्थं
नित्यत्वापवादः । तेन अहर् पतिः इत्यादि समासि अहर्पतिः इत्याद्यपि भवति ।
‘पक्षे’ अहः पतिः इति विसर्जनीये तस्य “कुप्रीः—” इति ‘विसर्गोपध्मानोयी’ ।
तेन प्रत्येकं श्रोत्रि रूपानि । गीर्पतिरित्यसाधुरेव इति प्रामाणिकाः ॥

१७३ । रो रि ॥ ८।३।१४॥

दी- । रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् ।

र elides when another र follows. Thus in पुनर्रमते the first र elides leaving पुन रमते, and then—

मित- । 'लोपः' इति पूर्वसुतात् अनुवर्त्तते । 'रः रि' इति च्छेदः । रः इति षष्ठौ रि इति सप्तमी ॥ पुनः रमते इत्यत्र विसर्जनीयस्य असिद्धत्वात् रेफरूपेण यवर्णं ततो लोपः । पुन रमते इति जाते—

१७४ । द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽप्यः ॥ ६।३।१११॥

दी- । ढरेफौ लोपयतीति तथा । तस्मिन् वर्णे, अर्थात् ढकार-
रेफात्मके, परे पूर्वस्य अणो दीर्घः स्यात् । पुना रमते । हरी रम्यः ।
शम्भू राजते ।

A letter that causes ढ or र to elide is द्रलोप । Such a letter following i. e. by implication ढ or र following, the अण् that precedes is lengthened. Thus in पुन रमते above the र is रलोप because it has caused the र of पुनर् to disappear. Hence the preceding अ, which is an अण्, is lengthened and we get पुना रमते । Similary हरिः रम्यः gives हरिर् रम्यः the विसर्ग being असिद्ध, i. e., हरि रम्यः and then हरी रम्यः ; so also शम्भू राजते ।

मित- । 'द्र' इत्यत्र रेफे ढकार लघ्वारणार्थः । द् च रश्च द्वौ । तौ लोपय-
तीति 'द्रलोपः' कर्मण्यपि लपपदतत्पुरुषः । 'तथा' इति द्रलोपशब्दं लक्षयति ।
'द्वौ द्वे लोपः' इति त्रयेण ढकारी ढकारं लोपयति । तत् ढकारी ढलोपः ।
'री रि' इति च रेफो रं लोपयति, तेन रेफो रलोपः । एवम् ढश्च रश्च इति
वर्णद्वयं द्रलोपशब्दवाच्यम् । अत आह 'तस्मिन् वर्णे अर्थात् ढकाररेफात्मके'
इत्यादि ॥ सदाहरणे रेफलोपे पुन रमते इति जाते रात् पूर्वस्य ढकारस्य दीर्घः ।
तत् रश्च "री रि" इत्यसिद्धौ लोपः । तेन 'पुन' इत्यकारस्य 'रमते' इति रेफस्य

अ मध्ये रेफेण व्यवधानमस्ति । अण्यद् दीर्घत्वं न प्राप्नोति । अलोच्यते—‘दृलीपे’ इति लोपशब्दस्य उच्चारणसामर्थ्यात् सिद्धो लोपः, दीर्घश्च भवति ॥

दी—। ‘अणः’ किम् ? तृदः । वृदः । तृहृ हिंसायाम् । वृहृ उचमने ॥ ‘पूर्व’-ग्रहणम् अनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्यैव दीर्घार्थम् । अजर्घाः ॥ लौढ़ः ।

Why say अणः ? This is to exclude the lengthening of ऋ which is not an अण् । Thus from the roots लृङ् to injure and लृङ् to up lift लृङ् क=लृङ् त=लृङ् ध=लृङ्, ड=लृङ्; without lengthening the ऋ । Similarly वृदः । पूर्व is specifically mentioned in the rule to indicate that even when there is no उत्तरपद and therefore no पूर्वपद, as in पुनारमते &c. the lengthening takes place in the अण्, that merely precedes without being in a पूर्वपद । This justifies the आ in the well-known example अजर्घाः which is the second person singular of रृध्, with यङ्लुक् in लृङ्, । Thus अट्, रृध्, यङ्लुक् सिप्=अ रृध्, रृध्, सि=अ ज रृध्, स=अजर्गर्ध्, सु=अजर्गर्ध्=अजर्घर्द=अजर्घर्स्=अजर्घर् by “री रि”=अजर्घार् by “दृलीपे—” though the अ before the last र् is merely the पूर्व of it there being no उत्तरपद or पूर्वपद here=अजर्घाः the last र्, becoming विसर्ग by “खरवसानयोः—” । An example of दृलीप is लौढ़ः । Thus लिङ्, क=लिङ्, त=ङि, ध=लिङ्, ड=लिङ्=लौढ़ः ।

मित—। लृङ् इति लृङ्ः क्तव्यये रूपम् । तत्र “हो डः” (८२।२१) इति ढले लृङ्, त इति स्थिते “भ्रशस्तघीः—” (८२।३०) इति तकारस्य धकारि लृङ्, ध इति । ततः “टुना टुः” (८३।३१) इति टुले लृङ्, ढ । “दो डे लोपः” (८३।३२) इति ढलीपे लृङ् । “पूर्वेष्वेवाण्यङ्काः सर्वे” इत्युक्तेः ऋकारस्य अणत्वात् न दीर्घः । एवं ङङ् इत्यपि । ननु “दो डे—” इत्येतत् प्रति “टुना टुः” इति टुलमसिद्धम्, तत्कथमिह लोपः ? उच्यते—टुलमाश्रित्य एव लोपस्य प्रवृत्तिः, अतः सिद्धं टुलम् । “सिद्धलमाश्रयात्” इति वृत्तिः । तत्र “असिद्धले

निर्विषयमेतत् स्यात्" इति हरदत्तस्य विवरणम् ॥ 'पूर्वस्य' इति किम्, यावता 'द्वलोपे' इति सप्तमी निर्देशेनैव पूर्वस्य विधिविज्ञायते? उच्यते—न हि एतदर्थे 'पूर्वपदम्'। इह 'उत्तरपदे' इत्यधिकृतम्। तः—'रि'—'रि' संमासचरमावयवार्थकम्। तत्सामर्थ्यात् समासप्रथमावयवे रुदस्य 'पूर्वपदस्य' विधिविज्ञायते। एवं मा विज्ञायि इत्येतदर्थे विशिष्य पूर्वपदम्। तथा सति यत्र 'उत्तरपद' किमपि नास्ति तदापि पूर्वमात्रस्य अणः अनेन दीर्घो भवति। तेन सिध्यति भाष्यव्यायुक्तम् 'अजर्घाः' इति रूपम्। अत्र गृध्र अभिक्ताङ्गयामिति धातोर्दङ्, तस्य च लृक्। प्रथमलक्षणेन हिल गृध्र, गृध्र, इति स्थिते "हलादिः शेषः"—गृध्र गृध्र। तुल्ये "उत्तरत्" इत्यन्तेरपरः पुनर्हलादिशेषे च जगृध्र। "रुक्कौ—" इति रुक्क जगृध्र। अस्य धातुले लङि सिपि अट्, जगृध्र, शप् सिपि। "अदादिभ्यः शपः" इति शपलुकि च जगृध्र, स। "एकाचीवशी भष्—" इति भष् भावे अजर्घ्रध्र, स। "हल्ङावभ्यो—" इति सिद्धलोपे अजर्घ्रध्र। लघूपधशब्दे अजर्घ्रध्र। "भक्षा" अशीरुले" इति जगृध्र अजर्घ्रध्र। "दृष्ट" इति रुक्वे अजर्घ्रध्र। "री रि" इति प्रथमरक्षोपे अजर्घ्रध्र। इह २ इति न उत्तरपदम् नापि अजर्घ्र इति पूर्वपदम्। तथापि 'पूर्व'—यङ्गसमर्थ्यात् "द्वलोपे—" इति दीर्घः प्रवर्तते। तेन अजर्घ्राः "खरव—" इति विसर्गे अजर्घ्राः ॥

दो—। 'मनस् रथः' इत्यत्र रुत्वे कृते, "हशि च" इत्युत्प्ले 'रो रि' इति लोपे च प्राप्ते—

Compounding मनसो रथः we get मनस् रथ। Substituting रु for स, we have मनर् रथ। Now arises a difficulty. "हशि च" requires the रु to become उ while "री रि" wants to drop the रु altogether. What is to be done? The answer follows—

नित—। इह मनस् रथः इति विसर्गो लिपिकर प्रमादज इव प्रतिभाति। समासे सुबलुकि 'मनोरथ' इति प्रातिपदिके जाते पश्चात् विसर्गोत्पत्तिः। अथवा सिद्धस्य मनोरथः इति रूपस्य अङ्गविशेषण भावमेतत् ॥ सूत्रयो विरोधं प्रदर्शय समाधिमाह—

१७५ । विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥१४।२॥

दी— । तुल्यबलविरोधे सति परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते “पूर्वभासिद्धम्” इति “रो रि” इत्यस्यासिद्धत्वात् उत्त्वमेव । मनोरथः ।

In cases of conflict of two rules of equal force the later in Panini's order should have the preference. Thus लोप is directed by the later rule “रो रि” comes in. But by the rule ‘पूर्वभासिद्धम्’ the लोप is असिद्ध with respect to “इशि च” । Hence we get छ which yields मनोरथः ।

भित्त— । वि इत्यव्ययमिह अतिहारी वर्तते । प्रतिषेधो निवर्तनम् । परस्परनिवर्तने विप्रतिषेधः । तदाह ‘तुल्यबलविरोधे सति’ इति तुल्यबलविरोधे अन्योऽन्यनिवर्तनसम्भवात् । अथ एवंविधे विषये किं ‘कार्यं’ करणीयम् इत्यत्र उत्तरमाह ‘परम्’ इति पाणिनीये विन्यासे यत् ‘परं’ परवर्त्ति तदेव ‘कार्यम्’ । इह “रो रि” इति हि परवर्त्ति, अतस्तदेव कार्यम् । एवाहारी लोपस्यापि लोपे तस्य लक्ष्णे पति असिद्धत्वात् अलतवद्वति लोपः । तेन लक्षणे—मनोरथः । तुल्यबलविरोधे इत्युक्तम् । उत्सर्गापवादयोः निव्यानिव्यायोः अन्तरङ्गवर्द्धिरङ्गयोश्च विरोधो न तुल्यबलविरोधः । तेन परमपि उत्सर्गादिकं विहाय पूर्वमपि अप-
वादादिकं कार्यम् ॥

१७६ । एतत्तदोः सुलोपोऽङ्कोरनञ्समासे हलि ॥६॥

१।१३२॥

दी— । अककाङ्योरेतत्तदोः सुः तस्य लोपः स्यात् हलि न तु नञ्समासे । एष विष्णुः । स शम्भुः । ‘अकोः’ किम् ? एषको रुद्रः । ‘अनञ् समासे’ किम् ? असः शिवः । ‘हलि’ किम् ? एषोऽय ।

The affix सु coming immediately after एतद् or तद् is dropped when a हल् follows provided the एतद् or तद् has no ङ in it and is not in a नञ् सत्पदम् । Thus एष विष्णुः etc. Why say अकोः ? Witness एषको रुद्रः where ङ prevents the elision. Why

say अनङ् समासे ? Witness असः शिवः where the नङ् particle क bars the elision. Whysay हलि ? Witness एषोऽच where the स is retained and changes into ह, उ etc.

मित—। 'अकोः' इति अक्षरद्वयस्य षष्ठा शिवचने रूपम् । अविद्यमानः कृत्कारः अनङोः इति अकोः । तयोः 'अकोः' अककारयोरित्यर्थः । एतत्तदोः इत्यस्य विशेषणमेतत् । ननु तच्छब्दे एतच्छब्दे च ककारस्य गन्धोऽपि नास्ति तत् व्यर्थम् 'अकोः' इति विशेषणम् । सार्धकं विशेषणम् । अकचि कृते तत् ङेः प्राक् पतति इति तच्छब्द मध्ये पतितं तथा एतच्छब्दमध्ये च पतितं भवति । 'तन्मध्ये पतित-सदृशस्येन च गृह्यते । इति तच्छब्देन एतच्छब्देन अकञ्चिष्टावपि तौ गृह्येते । एव सत्यां ककारसम्भावनायां तद्व्यावृत्त्यर्थम् अकोः इति विशेषणम् । एषको रुद्र इति कृत्वे चत्वे च रूपम् । असः शिवः इत्यत्र पक्षे "वा शरि" इति सकारे असस् शिवः, बल्वे असश्शिवः इति रूपम् । एषोऽच इत्यत्र कृत्वे एषर् अच । इह "भी भगो—" इति रीः यादेशः प्रातः, "यतो रीः—" इत्युत्पत्त्य । यादेशापवाद-उलम् इति उलमेव भवति । कृतोऽपि यादेशे तस्य असिद्धत्वात् उलमेव स्यात् ।

१७७ । सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ॥ ४।११०४ ॥

दी—। 'ससु' इत्येतस्य सोर्लोपः स्यादचि पादरचेत् लोपे सत्येव पूर्येत । सेमामविद्धि प्रभृतिम् । इह ऋक्पाद एव गृह्यते इति वामनः, अविशेषात् श्लोकपादोऽपि इत्यपरे । सैव दाशरथी रामः । 'लोपे चेत्' इति किम् ? सइत् केति । स एवमुच्चार्य । 'सत्येव' इत्यवधारणस्तु "स्याश्छन्दसि बहुलम्" (३५२६) इति पूर्वसूत्रात् बहुलग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । तेन इह न—'सोऽहमाजन्मशुद्धानाम्' ।

When a vowel follows, the स of ससु is dropped if that alone will complete the line of a stanza. Thus सेमाम् etc. This is a line of a ऋक् where alone this rule applies as remarked by Vamana. Others apply it indiscriminately to ordinary verses also thus सैव etc. Why say लोपे चेत् ? Witness स इत् चेति in a line of a ऋक् where elision spoils the meter (also witness

स एवम्, in an ordinary verse) ; and there is no elision here. We have however said लोपे सत्येव etc. (if elision alone etc.) This emphasis through एव is not justified by the rule itself, but it is inferred from the अनुवृत्ति of बहुल from the preceding rule “स्याच्छ—”. बहुल indicates irregularity and completely justifies the irregular introduction of एव. The sense now being if लोप (elision) alone” etc. We do not get लोप in सोऽहम् etc. (of Kalidasa) because the पाद can be completed even without लोप ; hence लोप is not to be had here.

मित—। ‘सोऽधि’ इत्यथ ‘सस्’ इति तच्छब्दस्य प्रथमेकवचनस्य अनुकरणम् । ततः प्रथमं प्रथमा । तदाह ‘सस्’ इत्येतस्य’ इत्यादि । ‘सुलं पः’ इत्यनुवर्तते । ‘पाद’ शब्देन वामनः ऋक्पादमेव शङ्काति, विशेषाभावात् यस्य कस्यचित् श्लोकस्य पादं शङ्कन्ति अपरि । ‘लोपेऽहेत्’ इत्यतो ज्ञायते लोपेऽसति पादयेत् न पूर्वात् नैव लोपो भवति । तथा च ‘स इत् चेति’ इत्यथ लोपे कृते ‘सिन् चेति’ इति भवति पादस्य न पूर्वात् ततो न लोपः । सस् इति स्थिते सत्वे सस् इत् । “भो भगो” इति सत्वे सति—सस् इत् । थलोपे शाकल्यस्य स इत् । एवम् ‘स एवमुक्ता’ इत्यत्रापि बोध्यम् । ‘लोपे सत्येव’ इत्युक्ते लापं विना पादयेत् न पूर्वात् लोप एव भवति, अथ पूर्वात् नैव लोपः भवति इत्यर्थो लभ्यते एव । तेन “सोऽहमाजन्मसृष्टानाम्” इत्यत्र लोपो न । इह तु सत्यपि असत्यपि लोपे पादपूर्त्वं सिध्यति । सति लोपे “साहमाजन्म” इति असति लोपे “सोऽहमाजन्म—” इति ज्ञायति । उभयथापि पूर्वः पाद अतो न एव लोपः । एवकारणाय पूर्वसूत्रान् बहुलयङ्गानुवृत्त्या लभ्यते ॥

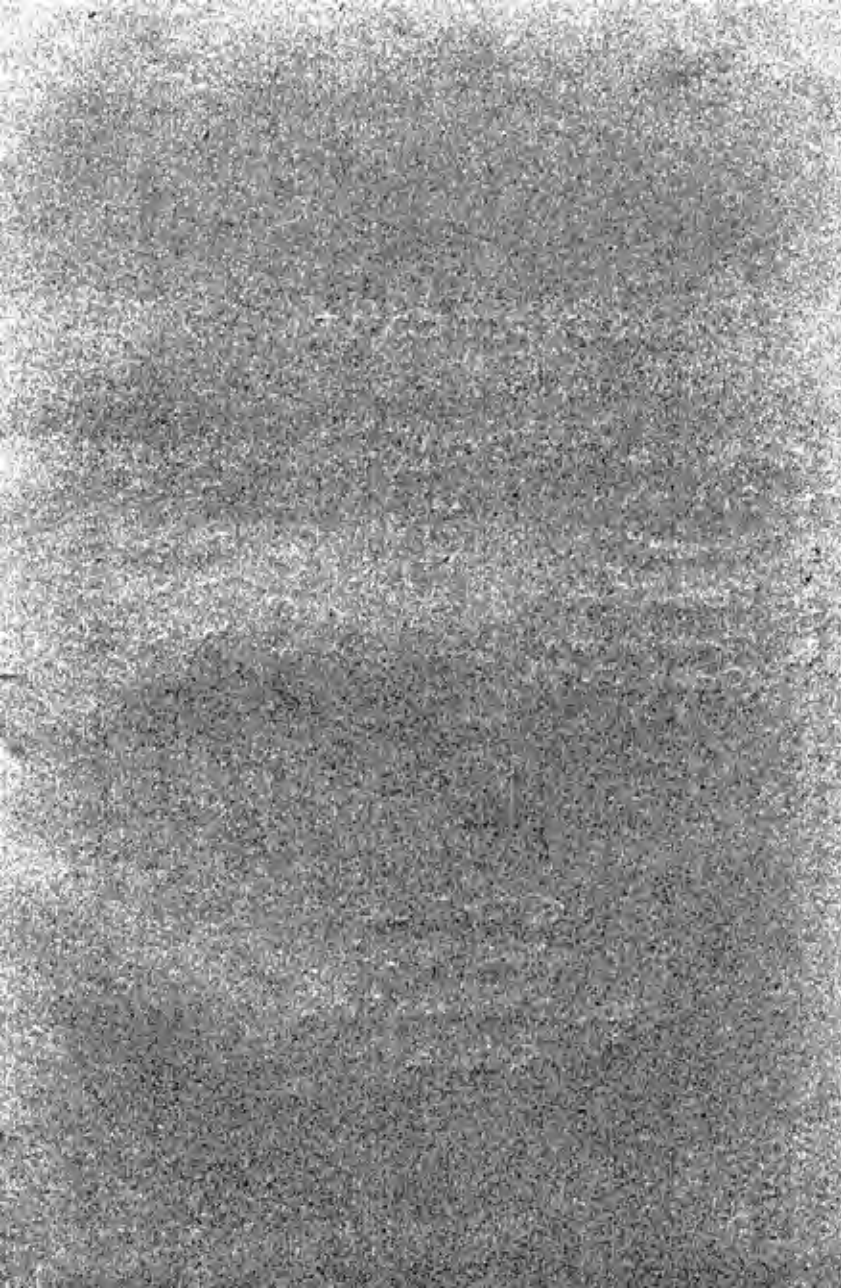
इति सारदारश्चनविद्याविनोदसमारब्धायां श्रीकुमुदरश्चनेन परिशेषितायां
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां मितभाषिण्या सन्धिप्रकरणम् ।

समाप्त्य प्रथमभागस्य प्रथमो खण्डः ।

यदनुक्तं दुरुक्तं वा मतिमोहसमुद्भवम् ।

सन्तः सन्ततकारुण्यास्तत् सर्वं मर्षयन्तु मे ॥

NOW AVAILABLE

Principal S. Ray's—

1.	Sakuntalam	Rs 3-8-
2.	Ratnavali	Rs 2-4-
3.	Uttara-Charitam	Rs 3-8-
4.	Kiratarjuniyam (Cantos I-II-XI)	}	...	Rs 1-4-
				each.
	etc.	etc.	etc.	

S. Ray & Co.

(Book Dept.)

90-4 A Harrison Road.

Calcutta.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Issue Record.

Catalogue No. 3a 4V/Dik/Ray.

— Dikshita, Bh